

બુલંદ બચાવનામું

લેખક :

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

અનુવાદક :

સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી

પ્રકાશક :
 જયંતિલાલ રેવાશંકર દોશી
 નવયુગ પુસ્તક ભંડાર
 રાજકોટ : કાઠિયાવાડ

નવયુગ અથમાળા
 [વર્ષ ૧૧ મું : પુસ્તક ૩ જી]

અટી રૂપિયા
 આ પુસ્તકની દરેક પ્રતે ચાર આના જમદંબા પૂ. કેરતુરબા સમારક ફા

પ્રવેશક

ગાંધીજીનું જ્યાવનામું, આગાખાન મહેસાતની ચાર દીવાલો વચ્ચેના સગકારી આરોપીને ભારતવર્ષની આઝાદીના એક મહાન આચાર્ય તરીકે વંદવાને જ, વાંચનારને, વધુ ને વધુ લક્ષ્યાવર્તુ જણાય છે.

અહિંસાની દિલ્સૂરીની ગાંધીજીએ અતિ કુશળ છણાવટ કરી. આધળાને દેખતા કળારા રસાયણની, જ્યાવનામાને પાનેપાને, ગાંધીજીએ પાયગણી કરી.

તહોમતદારે તહોમત મૂકનારાઓને આરોપી કર્યા. તહોમતના માંધાઓ ગાંધીજીએ દીક્ષા કર્યા. તહોમતનામાના જૂઠાણાઓ ગાંધીજીએ પુરવાર કર્યા.

ગાંધીજીનું જ્યાવનામું એટલે ભારતવર્ષની ગજલારી નીતિનો એક પુનિત અથ.

ગદગલની તેમા વાતો પડી છે. આજનો ઉલ્લેખ તેમાં મોજૂદ પડ્યો છે. ગાંધીજીનું જ્યાવનામું તો ભાવિની રેખાઓનું પણ આલેખન કરે છે.

માત્રાજ્યના પતનની અને દિંદુરતાનની આઝાદીની જ્યાવનામાએ આગાદી કરી છે.

માધુનું હૃદય અંદગ્યી દ્રવતું જણાયું છે. દુભાયલો આત્મા મગકારને સન્મારે દોગ્ધવાના તલસાટભર્યા પ્રયાસમાં આતપ્રોત જાયો છે. અમારી ગ્લીમાં આયડતી મરકારને ઝગદગતો માર્ગ ગીમતનો ઐતિહાસિક પ્રયાસ ગાંધીજીએ ખૂજખૂજ કર્યો છે.

હિંદુસ્તાની હજારો તોપોથી તોડાય નહિ, ટેબ્લેની સેંકડો રણગાડીઓથી કચડાય નહિ અને મુસોલીનીનાં ફૂડીખંધ વિમાનોથી પણ જલાવાય નહિ: એથી ય વધુ, નવી હિંદીની મેક્ષી મુગદનો, ગાંધી-જીનાં છુલ્લંદ અને અહિંમક જયાવનામાએ એક કચ્ચરધાણ કયો છે.

ગાંધીજીની આ કિતાબ હિંદુસ્તાનના કરોડોની પ્રેરણા થશે. ભારતવર્ષની આશાનો દીવો તેમાં, સદાય, ઝગતો હશે. એ દીપ-શિખાને એંધાણે હિંદુસ્તાનની નૌકા ખરાબાઓથી જયતી હશે.

ધડીભર થાય છે કે, સરકારી તહોમતનામું લેને આવી જ પડ્યું ! એ મિવાય, જગતના એક ભાંગતા અને પડતા માત્રાજ્વલાદ મામેના ગાંધીવાદનો આટલો ઉન્નત ચિતાર જગનને કયાંથી મગત ?

સત્યનો સૂઝ નવી હિંદીથી ઢંકાયો નહિ. અને પોકાર્યાં મિવાય, અમત્યથી રહેવાયું જ નહિ.

ગાંધીજીના બોલમાં કોઈ બંદીવાનની લાચારી નથી. અને દેહને કારાવાસી કરનારી સત્તાનું રાજ્ય, આત્માની આઝાદીને માથે તો, કયા ય, આલ્થું જ નથી.

નવી હિંદીતો ગઢ રેતીનો હતો. લોખંડનો દેખાવ જોરો હતો. એક ફૂંક ને રેતીનો મિનારો જમીન પર ત્રાટકી પડ્યો.

ગાંધીજી ટેબ્લે નથી ને હિંદુસ્તાન પણ નથી. અને ગાંધીજીની માથે ટકરાઈને જીતવાની ક્ષિતિય તોપની આશ તો એકેકેય નથી.

ગાંધીજી સામેના પાણીપતમાં સરકારનો પરાજય નેતરાઈ ગયો. સરકાર કાવી નહિ. મરકારને હારવું પડ્યું. સરકારના વ્યૂદ જોંધા વચ્ચા. મુત્તમદીઓ પછા પડ્યા. લોખંડી ચોગડાંઓ ચરમીંદા બન્યાં. સાંધુનો જયજયકાર થયો. મત્સ જીત્યું અને જૂઠ્ઠા હારી ગયું.

સામળદાસ ગાંધી.

સર્વ કામના હણી, હૃદયની અત્યેક કામના જેણે
ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષમાંજ સમાવી દીધી છે

તેજ—

જગદંબા સ્વરૂપ પૂં કસ્તુરબાને
ભક્તિભાવે અર્પણ.

પ્રકાશકે તરફથી—

વિજળી પડી, આર્યાવર્તનો સમસ્ત માનવ મહાસાગર, ઘુમિત અને સ્તબ્ધ બની ગયો. ધડીતરમા નેતાઓ કારાવાસમા ધકેલાઈ ગયા ઉત્કાંતિનુ પ્રકાંડ મોઝુ દેશ પર ફરી વળ્યુ શાસનકર્તાએ તેના ઉત્તરમા કુમળી છાનીઓ પર ગોળીવર્ષા ચલાવી એક પગ મહાસહાર મ ડાઈ ગયો. જનની વાઝણી યઈ, બહેન બધુ વિડોણી યઈ, 'વિજેગણુ' નાય વિતાની યઈ, બારતની ભૂમિ ફરી રોહિતભીની યઈ.

આ વખતે કોચેસનુ નેતૃત્વ સળીયા પાઝળ ગોધાયેલુ હતુ 'ભાગદોડ'ની પ્રવૃત્તિ સાથે તેને કશી નિસ્મત ન હતી

પુતળા સરકારે વટહુકમો કાઢ્યા, 'કોચેસ દોષપાત્ર છે, તેની નેતાગીરીએ અરાજકતા ઉત્પન્ન કરી છે' કોચેસ શુ કહે ? તેના મોઢાને ફૂંચો દેવામા આગ્યો હતો

પૂ ગાંધીજી મુક્ત થયા. મુક્ત થતા જ તેણે દુષ્પિત હૃદયે પોતાની વિરાટ વિચારધારા પ્રગ્ કરી એમાથી 'બચાવનામા'નો જન્મ થયો.

'બચાવનામા'ની અગત્યતા માટે શુ કહેવાનુ હોય ? પ્રત્યેક ભારતવાસીએ તેનાથી પરિચિત થતુ જોઈએ ગાંધીજીનુ બચાવનામુ તે રાષ્ટ્રનુ બચાવનામુ છે શ્રી સામગદાસ ગાંધીએ 'વદેમાતરમ્'મા હપ્તે હપ્તે છાપી, ગૂજરાતને તેનાથી સુપરિચિત કયું તે અનુવાદ મને પુસ્તક આકારે છાપવાની પરવાનગી આપવા માટે મારા હિતસ્ત્રી શ્રી સામગદાસ-ભાઈનો હુ આભાર માનુ છું

બચાવનામાની કીમત બને બેઝી સસ્તી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેની કીમતમાથી દરેક પ્રતે ચાર આના જગદબા કસ્તુરબા સ્મારક ફંદમા ભરવાનુ નહી કરવામા આગ્યુ છે.

અતિરુચ્છિ અગે મુબઈ સાથેનો બચડાર વ્હી ગયો છે, એ સર્વ વિદિત છે એથી શ્રી સામગદાસ ગાંધી પ્રસ્તાવના મોકલવાના હતા, એ ન આવી શકી. તેથી નિરૂપારે શ્રી સામગદાસભાઈની પ્રસ્તાવનાને બદલે તેના અપ્રવેષથી જ ચલાવી ડેડ પડે છે મ મત છે કે ક્ષતિ દેખાય, પણ એ ક્ષતિજ જ હશે એથી મારી નમ્ર માન્યતા છે.

અમારાં પ્રકાશનો

નિવેદિતા	૪-૦	ત્રિભેટા	૧-૮
કેાણુ ગુન્હેગાર	૧-૮	જીવનચક્ર	૧-૪
વિરાટનો ઝખ્ખો	૧-૮	હસહસ્રાટ	૪-૦
ભરમાગના	૨-૮	ગાંડાનો ગવારો	૩-૦
કોરી કિતાબ	૨-૦	આનંદના ઓધ	૩-૦
વિકાસ	૩-૦	બાંધ વિનોદ	૩-૦
નયના	૩-૦	હાસ્ય વિલાસ	૪-૦
ઉરદાહ	૨-૮	નંદિતા	૧-૮
વિભંગકલા	૧-૮	પ્રથમ આપાદ	૨-૦
મંદાર	૧-૮	ખિન્દુ	૧-૪
તા. તાવીજ	૧-૮	ગામધણી	૨-૮
ત્રિભેટા	૨-૦	ટંકાર	૩-૦
પદ્મોતી	૧-૮	રાષ્ટ્રિય ઉદ્યોગ	૨-૮
પ્રિયતમા	૧-૦	સ્વતંત્ર ભારત	૬-૦
કાલિનીઝાલરી	૩-૦	આપણું ઘર	૫-૦
ભેદી ચક્કર ૧-૨	૭-૦	નારી	૩-૦
અદશ્ય કુમાર	૪-૮	નિરપમા	૩-૦
વિમાતા	૨-૮	મુક્ત પંખી	૩-૮
લક્ષ્મણ મીમાસા	૩-૮	લાલ માટીનો રસ્તો	૩-૮
રૂપરાણી	૪-૦	અદશ્ય માનવી	૨-૮
મમતા	૩-૦	રાગરાણી	૩-૦

અટકાયતી જાવણી,
૧૫ મી જુલાઈ ૧૯૪૩

પ્રતિ,

વધારાના મંત્રી,
સ્વદેશ ખાતું,
હિંદ સરકાર : નવી દિલ્હી.

પ્રારા સોહેબ,

ગયા માર્ચની ૫ મી તારીખના મારા પત્ર દ્વારા 'રમખાણોને લગતી મહાસલાની જવાબદારી ૧૯૪૨-૪૩' નામનાં હિંદ સરકારની પ્રકાશનની એક નકલ આપની પાસેથી મેં માગી હતી. આપના તરફથી ૧૩ મી એપ્રિલે મને એ પુસ્તિકાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. લાલ શાહીથી એ પુસ્તિકામાં કેટલાક સુધારાઓ થયા છે. એમાંના કેટલાક સુધારાઓ ખાસ નોંધવા યોગ્ય જણાય છે.

૨ : આ પુસ્તિકાની પ્રસ્તાવનામાં એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે સરકાર પાસેના કેટલાક પુરાવાઓ આ પુસ્તિકામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા નથી. એટલે આ પ્રકાશન દ્વારા મારે માથે અને મહાસલાની સામે મૂકવામાં આવેલું 'તહોમત પુસ્તિકામાં પ્રસિદ્ધ કરાયેલી વાતોને માથેજ હું મંડાયલું ગણું છું', અપ્રસિદ્ધ રખાયેલા પુરાવાઓને માથે નહિ.

૩ : આ પુસ્તિકાની ટૂંકી પ્રસ્તાવનાની નીચે હિંદ સરકારના સ્વદેશ ખાતાના વધારાના મંત્રી મર આર. ટોટનહામની સહી અંકીત

યર્ષ છે. પ્રસ્તાવનાની તારીખ તરીકે ૧૩ મી ફેબ્રુઆરીનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ દિવસ એટલે મારા તાજેતરના ઉપવાસનો ત્રીજો દિવસ.

આ તારીખ મને ખાસ મુશ્કે જણાય છે. જે પ્રકાશનનું નિશાન મારે પોતાને માથે જ તાકવામાં આવ્યું હતું, એ પુસ્તિકાની પ્રમિલ્લિના કાળ તરીકે મારા ઉપવાસના જ દિવસો શા મારે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા ?

૪ : પ્રસ્તાવનાનો આરંભ આ રીતે થયો છે: ‘સરકાર સમક્ષ આવેલી ધણીક માગણીઓને મંતોવવા ખાતર ૮ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ના રોજ અખિલ હિંદ મહાસભિતિએ મંજૂર કરેલી ચળવળમાંથી જંગેલાં રમખાણોને લગતી શ્રી. ગાંધીની અને મહાસભાના મોવડીમંડળની જવાબદારીનો ઉલ્લેખ કરતી હકીકતોને એકત્રિત કરીને, સરકારે એક સળંગ અહેવાલ હવે તૈયાર કર્યો છે.’

એક દોષિત ઉલ્લેખ આમાં ઉધાડો પડ્યો છે. થયેલાં રમખાણો ‘અખિલ હિંદ મહાસભિતિએ મંજૂર કરેલી ચળવળને કારણે’ થયાં છે એ વાત માત્રી નથી. થયેલાં રમખાણો તો મરકારે કરેલી ધરપકડોમાંથી જ થયાં છે.

અને સરકાર સમક્ષ આવેલી ધણીક ‘માગણીઓ,’ મારી જાણ મુજબ તો, દેશભરમાં કરાયેલી મહાસભાના માનવીઓની સામુદાયિક ધરપકડ પછીથી જ કરવામાં આવી હતી. સરકાર જાણે છે કે, નામદાર વાર્ષિકરોય પરના મારા પત્રોમાં—અને છેલ્લો પત્ર ૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩ ની તારીખનો—હનો—મારા કહેવાતા અંપરજાને લગતી સામિતીઓની માગણી મારા તરફથી કરવામાં આવી હતી. મારી આ માગણીને મંતોવવા ખાતર, જે પુરાવાઓની રજૂઆત

સરકાર આજે કરે છે, એ પુરાવાઓની રજૂઆત મરકારે તે દિવસે જ કરવી જોઈતી હતી.

એમ થયું હોત તો એક લાભ તો જરૂર ખુલ્લો જ હતો. મારી સામેના આરોપોને લગતો મારો જવાબ સરકારને સાંભળવો પડત. મારા ઉપવાસ દીક્ષામાં પડત અને મારા પરત્વે સરકાર જો યોડી ધીંગળા ધરત તો કેને ખબર પણ, મારા ઉપવાસ સરકાર, કદાચ, આવતા પણ અટકાવી શકત.

૫ : પુસ્તિકાની પ્રસ્તાવનામાં આ વાક્યનો ઉલ્લેખ થયો છે. 'આ અહેવાલમાં આપવામાં આવેલી લગભગ બધીય અથવા તો ઘણીકે ઘણીકે તો પ્રજાની જાણમાં જ પડી છે, અથવા તો હોવી જ પડે.' આમ હવું તો, આ ઉલ્લેખમાંથી તો એટલું જ ફલિત થાય છે કે, જાહેર જનતાના મંબંધ પૂરતી, આ પુસ્તિકાની પ્રસિદ્ધિની જરૂર, મારા ઉપવાસ દમીઆન તો ઓછી જ હતી.

મારી આ દલીલ સરજીએ એવા અનુમાનની મારા મનમાં એક પ્રેરણા કરી છે કે, તમીજી અભિપ્રાયે લગભગ નિશ્ચિત ગણેલા મારા યનારા અવસાનની આશામાંજ આ પુસ્તિકાની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવી હતી.

મારાં મૃત્યુને લગતી દહેશત તો મારા અગાઉના લાંબા ઉપવાસો દરમ્યાન પણ સેવવામાં આવી હતી.

આશા ગપ્પું કે મારું આ અનુમાન, મદંતર, ખોટું હવું. અને મારી મામે અને મહાસભાને માથે મૂકવામાં આવેલા તહોમતના-માની પ્રમિદ્ધિના સમયની સરકારી પમ દગીનું કાગળ મદર અને વળાજી હવું.

માગ આ અનુમાનના ઉદ્દેશ માટે આપની ક્ષમાની હું માગણી કરું છું. મારું આ અનુમાન માત્ર જ હશે તો સરકારની ક્ષાળ એથી જરૂર ઓછી જ થશે.

હું તો મગકાને ન્યાય આપવાની જ ખેવના કરું છું. માગ દિલ્લમા છુપાયેલો એક વહેમ ઉધાડે કરીને મારા હૃદયનો ભાર હું હળવો કરું છું આ વહેમ માગ હૃદયમા માયવીને મારી સાથેના મગકાની વર્તાવને લગતી માગી માન્યતાને કોઈપણ ખોટી રીતે દોગવવાની માગી મનજી નથી.

૬- અને હવે હું માગી સામેના તહે મતનામાની જ વાર્તા કરું.

એ તહેમતનામુ વાચતા એમ જણાય છે કે - જાણે કે, એક 'પ્રેમીયુટ' પોતાના કેમની ગૂઝાત કરે છે અમાગ મળધમા તો આ 'પ્રેસીકયુટ' પોલીમ પણ છે અને જેનું સ્થાન પણ માયવી ગણે છે.

પહેના, એ પ્રેસીકયુટ, પોતાના ચિકારોની ધગપકક કરે છે. પહોંથી તે તેઓની જાઓ જકડી ગ્હે છે અને ત્યાગ પછી, તેઓની પીક પાછળ, એ પ્રેસીકયુટ પોતાના કેસની ગૂઝાત કરે છે.

૭ અમાગી મામેનું તહેમતનામુ હું, ફગેફગેને, વાચી ગયો છું. માગ સાથીઓ સાથે નહીં ગયેલા 'હર્મિન'ના અંકે પણ દુ ફગેવી ગયો છું અને મારો નિર્ણય થયો છે કે માગ લેખોમા અથવા તો મારા કાર્યોમા એવી એક પણ વાત વસતી નથી જેને કાગળે માગ પર મૂકવામા આવેલા તહેમતનામા વચ્ચે દેનાયલા અનુમાનો અને કગવલા મૂચનો જગાય વ્યાજગ્રી કરે.

મગકાને પુસ્તિકાના લેખકની આખથી પણ મારા લખાણો દુ વાંચી ગયો છું અને જ્ઞાપ મારો ઉપરોક્ત અભિપ્રાય હજુય કાયમ રહ્યો છે.

૮ : સરકારી તહોમતનામાની શરુઆતમાં જ એક ખોટો ઉલ્લેખ મને મળ્યો હતો. ‘હિંદુસ્તાનના અચાવને માટે હિંદમાં ઉતારાયેલા પરદેશી સૈનિકો’ને લગતા મેં કરેલા કહેવાતા ઘોખાને લગતી તહોમતનામાએ જાહેરાત કરી છે.

પણ ‘હરિજન’માંના મારા જે લેખને માથે મદાર બાધીને માગ આ કહેવાતા ઘોખાને લગતો ઉલ્લેખ થયો છે, એ લેખ દ્વારા તો મેં પરદેશી સૈનિકોની આચાત દ્વારા હિંદની રક્ષાની વાત માનવાનો જ માત્ર ધનિકાર કર્યો છે.

હિંદુસ્તાનના અચાવને લગતી જ વાત જો મોખરે હતી તો, કેળવાયેલા હિંદી સૈનિકોને બહાર મોકલીને પરદેશી સૈનિકોને હિંદમાં ઉતારવાની જરૂર શા સારુ હતી? અને હિંદુસ્તાનના અચાવની વાત જો પહેલાં જ હતી તો, હિંદની આઝાદીને માટે જ જન્મેલી અને જીવતી હિંદુસ્તાનની કેબ્રિમસમી સરચાને કચડી નાંખવાની જરૂર પણ શા સારુ હતી?

૧૯ મી એપ્રિલના રોજ લખાયેલા માગ એ લેખ પાછળના માનસ કરતાં માટું આજનું માનમ વધુ ચોખ્ખું બન્યું છે.

મારી માન્યતા વધુ મજબૂત બની છે કે, હિંદુસ્તાનનો અચાવ તો કરવામાં આવતો જ નથી. હું માનું છું કે, વધુ મમય પર્ષત, આજની પરિસ્થિતિ જો ચાલુ જ હશે તો, લડાઈને અંતે તો, હિંદુસ્તાન, આજના કરતાં પણ વધુ ઊંડો ગર્તામાં જ હોવાનું હશે. તે દિવસનું હિંદુસ્તાન તો, કદાચ, આઝાદીનું નામ સુદ્ધાં પણ બૂદ્ધું જ હશે.

પુસ્તિકાના લેખકે કહેલા માગ ‘હરિજન’માંના લેખનો અંબંધ ધરાવતો ભાગ આવેલો હો :—

“કણુન કરું છું કે, આજના બનાવ પ્રત્યે માગથી નિર્તેષ ભાવથી જોવાનું નથી હિંદુસ્તાનના કરોડો માનવીઓ વચ્ચેથી ઢગલાનધ સૈનિકો નિષ્પન્નવાતા નથી? અને જગતના કોઈ પણ સૈનિકના જોટલું જ કામ હિંદુસ્તાનના સૈનિકો આપતા નથી? તો પછી પગદેશી સૈનિકોની આયાત શા સારું કરવી ઘટે?”

“અમેરિકાની સહાયનો અર્થ આપણાથી સમજી શકાય છે અતને છેડે તેમાંથી ઇંગ્લાંડ ઉપગતનું હિંદુસ્તાન પરનું અમેરિકી ગજા બને આવે નહિ, પણ હિંદુસ્તાન પગી અમેરિકી અસર તો જરૂર આવી જ દશે

‘આથી સત્તાના સંભવિત વિજયની આ કિંમત તો હિંદુસ્તાનને ઘણી જ ભારે પડે હિંદુસ્તાનના કહેવાતા બચાવને નામે મહાર્ષિ રહેલી આ બધી તૈયારીઓ વચ્ચે હિંદુસ્તાનની આઝાદી ઝગડતી તો તું કયાય જોતો જ નથી

‘હિંદી વાતો બને જોલાતી જહે, મારે મન તો આ તૈયારી-ઓમાં બ્રિટિશ સંસ્તનતની રક્ષા મિવાયતી બીજી કોઈ પણ વાત વમતી નથી’ [‘હરિજન’ ૨૬ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૨ પાનું ૧૨૮ મુ]

૯ તહોમતનામાનો બીજો પારીગ્રાફ આ પ્રગલ્ભ સખ્દોથી ઉધડી રહ્યો છે

‘એવી અમર ઉગતી દશે કે, અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હળી જવાની શ્રી ગાંધીએ કરેલી પહેલી ઘોષણા અને અખિત હિંદ મહામમિતિની ઓગસ્ટ મામમાં નુ બર્ષમા મંગેલી બેઠકના સમય વચ્ચે મહામલાનું મોવડી મડગ અને પાછળથી મહામલાની આખી સરથા, બ્રિટિશ નાજમાંથી હિંદુસ્તાનને સદાને સારું છૂટું કરવાના સામુદાયિક આદેશનો જમવવાની પ્રાયમિક બૂમિમ, વિચારપૂર્વક, ગ્યતા હતા’

આમાંથી “ એવી અસર ઉગતી હશે ” વાળા શબ્દો પર ખાસ ભાર મૂકવાની જરૂર ખુલ્લી પડી છે. જે આદિલનો સદંતર ખુલ્લા પડ્યાં છે, એ આદિલનોના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસર “ ઉગવાની ” જરૂર શા સારું હશે ?

જે વાતનો ઈન્કાર કરવાનો વિચાર કોઈએ જરાય સેવ્યો નથી, અને જે વાતનું ગૌરવ મહાસભાવાદીઓએ ખાસ ધારણું કર્યું છે, એવી એક છેક સાદી વાતને માથે એક ખાસ મદાર મને બંધાતો જણાય છે.

“ બ્રિટિશ રાજમાંથી હિંદુસ્તાનને સદાને સારું છૂટું કરવાનાં ” આદિલોની વિચારપૂર્વકની રચનાનો આરંભ, તહોમતનામું કહે છે તેમ, અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાંથી હટી જવાને લગતી મારી પહેલી ઘોષણાના દિવસથી જ નહિ, પણ છેક ૧૯૨૦ ની સાલથી જ થયો છે.

એ દિવસથી તે આજ પર્વત, આ સામુદાયિક આદિલોનો તો, સદાય, આઘ્યાં જ કર્યો છે. આ કથનની સાબિતી મહામહાના નેતાઓનાં ભાષણોમાં પડી છે, મહામહાના દરાવોમાં પણ પડી છે.

યુવાન અને અધીરા મહાસભાવાદીઓ ઉપરાંત ઘણાંક આઘેડ મહામહાવાદીઓએ પણ હિંદુસ્તાનનાં સામુદાયિક આદિલોના વધુ વધુ ઉચ્ચ બનાવવાનું દળાણું મારા પર, અવારનવાર, કર્યું છે.

પણ મારા વધુ પાકટ અનુભવને પરિણામે મેં તો આ માનવીઓના ઉત્માહને અંકુશમાં રાખવાના જ પ્રયામો કર્યા છે. ઉપકાર છે તેઓનો કે મારા અંકુશોને તેઓ! આનંદમેર તાએ થયા છે.

અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાંથી હટી જવાને લગતી મારા ઘોષણા અને ઓગસ્ટની ૭ મી તારીખે મુંબઈમાં મળેલી મહાસભિતિની

બેઠક વચ્ચેના લાગા કાગને લગતું વિધાન સદંતર ખોટું અને અવળે રસ્તે દોરનારું જ માલૂમ પડે છે. ૨૬ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૨ પછીના કોઇ પણ ખાસ પ્રયાસો મને માલૂમ નથી.

૧૦. એ જ પારીશ્રાદ્ધમાં એમ કહ્યું છે કે, અગ્રેજોએ હિંદમાંથી હટી જવાના આદેશનોનું સ્વરૂપ સમજવા માટેની મૌઘી પહેલી જરૂર તો એ આદેશનોના ગર્ભમાં પડેલા હેતુઓ સમજવાની જ બનતી જણાય છે.

પણ આખેઆખી વાત ન્યાં ઉઘાડી અને લખાયતી જ પડી છે ત્યાં આદેશનોના ગર્ભમાં પડેલા હેતુઓ સમજવાની જરૂર શા મારુ પડે છે ? મારા હેતુઓ તો સદાય ઉઘાડા જ પડ્યા છે. અને અગ્રેજોએ હિંદમાંથી હટવાની મારી માગણીને લગતી જાહેર જણાવટ પણ ક્યારની થઈ છે.

૧૧ : “ એક આવશ્યક વાત ” નામના મારા તા. ૧૦ મી મે, ૧૯૪૨ના એક લેખમાંના મારા એક વાક્યનો ઉદ્દેશ તહોમતનામાંની પુસ્તિકાના બીજા પાના પર થયો છે એ ઉદ્દેશ દ્વારા મને એમ કહેતો બતાવવાનો પ્રયાસ થયો છે કે, “આ મહદ કાર્ય” પાછળ મારી સર્વ શક્તિઓ રોકવાની મેં તૈયારી કરી છે

માગ આખા કથનમાંથી આ એક નાનકડા વાક્યને છૂટું પાડીને એની આગપાસ એક ભેદી વાતાવરણ ઉપભવવાની તજવીજ થઈ છે પણ ‘મહદકાર્ય’ ને લગતો આ ઉદ્દેશ તો મેં એક અગ્રેજ મિત્રને મંબોધેલી દલીલોમાજ કર્યો છે.

અને જો અગ્રેજોએ હિંદમાંથી હટી જવાનો વિચાર પોતે જ જો વાધામય નથી તો માગ આખા કથન વચ્ચેનો આ ઉદ્દેશ પણ જગત વાધામય નથી

મારી આ દલીલ સાથે સંબંધ ધરાવનારા આ લેખના
હકકડાઓ આ રહ્યા :—

‘મારી ખાત્રી ચર્ચ છે કે, હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લાંડ વચ્ચેના
સંપૂર્ણ છૂટાછેડાના વિચારને અનુકૂળ થવાનો ખરો સમય તો આજે
જ હશે, લડાઈની વચ્ચે જ હશે, લડાઈ પછીથી નહિ. એ એક જ
રસ્તે બંનેની અને આખી દુનિયાની સલામતી પણ સાબૂત હશે.

‘નરી આંખે હું નિહાળી રહ્યો છું, કે જુદાઈની ભાવનાઓ
તો વધતી જ રહી છે. અંગ્રેજ સરકારનું એકેએક કાર્ય તેની
પોતાની સલામતીને અર્થે અને તેના પોતાના સ્વાર્થને માટે જ
ભજવાઈ રહ્યાની માન્યતા દઢીબૂત બની છે, સાચી રીતે જ સેવાઈ
રહી છે. સયુક્ત અને સમાન સ્વાર્થ જેવી ચીજ કોઈ માલૂમ નથી.

‘રંગની વડાઈ સદ્ગુણ મનાય છે, દુર્ગુણ નહિ, અને આ
કથન માત્ર હિંદુસ્તાન પૂરતું જ સાચું નથી. આફ્રિકામાં તે માયું
રહ્યું છે. અને ઘણદેશ અને લંકા પૂરતું પણ તે સાચું જ રહ્યું છે.
રંગની વડાઈ મિવાય આ દેશોને હાથમાં રાખવાનું કામ
જરાય સહેલું નથી.

‘આ ભયાનક દરદનો એટલો જ ચમત્કારિક ઉપાય આજે
આવશ્યક જણાય છે. આ ઉપાય હું સૂચવી ગયો છું—હિંદુસ્તાન-
માંથી અંગ્રેજોની ત્વરિત, સંપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત વિદાય. અંગ્રેજોનું
આ કામ મોઢી વધુ બહાદુર, સૌથી વધુ ચોખ્ખું હશે, સાચી મતાનું
આખું કાર્ય એથી નક્કર નૈતિક પાયા પર સ્થાપિત થશે, અને
એનું જ બને કે મંત્રામર્મા પડેલી પ્રજાઓ વચ્ચેની માનભરી સુતેલ
પણ એમાંથી, કદાચ, જાગી પડે.

‘ અને સામ્રાજ્યવાદનો અંત જો માંગોપાંગ આવી શકે તો, નાઝીવાદ અને ફાશીવાદનો એવો અંત પણ આવી શકે એ સૂચવેલા ઉપાયથી સામ્રાજ્યવાદના ફણુગા સમા નાઝીવાદ અને ફાશીવાદની ધાર તો જરૂર ખૂટી જ બને.

‘ લેખકે સૂચવેલી રીતવાળી હિંદી મહાયથી ઈંગ્લાન્ડના દુ ખતો અંત જરાય આવનાર નથી. ઉત્સાહ હોય તો પણ એ રીત માટે હિંદુસ્તાન મંજિત નથી

‘ અને ગાંધીવાદી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્સાહ પ્રેરનારી વાત કયા પડી છે ? સૂઝ નથી તો સૂઝનો તાપ શરીરને લાગનાર નથી અને આઝાદીના ખરેખર ઉપભોગ મિત્રાય આઝાદીનો ઝગઝગ હિંદુસ્તાનમાં ઝગનાર નથી

‘ આપણામાના ઘણા દિનને તો નવી આઝાદી ધડીકમાં જ્યનાર પણ નથી આઝાદીના માત્રા ઝગઝગ પહેનાના પ્રાથમિક અનુભવોમાંથી તો થોડાક આંચકાઓ પણ આવી પડે પણ આવા આંચકાની જરૂર પણ ઓછી નથી હિંદ એટલે એક વિગટ પ્રમ્. આવનાર આંચકા વેળાના ગાંધીના વર્તનનું ભવિષ્ય કોઈથી કહેવાય નહિ

‘ એટલે, મને લાગે છે કે, આ મહદ કાર્યને માટે જ મારી તમામ શક્તિઓ દુ કેન્દ્રિત કરુ. અંગ્રેજોને હાથે હિંદુસ્તાન પર ગુજરેલા અન્યાયોની વાત પત્રોખંડે કબૂલ કરી છે. તો પછી, પત્રોખંડને દુ સૂચના કરું છું કે, અંગ્રેજોના વિજયને લગતી સૌથી પહેલી શરત તો એટલી જ હશે-અંગ્રેજોને હાથે હિંદ પર ગુજરેલા અન્યાયો, આજને આજ, ઓછા બને. આ કામ વિજયનો પહેલા બને, પછીથી નહિ

‘અંગ્રેજોની હિંદમાંની હાજરી એટલે હિંદુસ્તાન પર હુમલો લાવવાનું જાપાનીઓને અપાત્રું નિમંત્રણ. અંગ્રેજો હિંદમાંથી હટે તો હિંદ પર હુમલો લાવવાની જાપાનની લાલચ જરૂર પાછી પડે. અને છતાંય ધારો કે જાપાની આક્રમણ તો, તોય પણ આવી જ પડે તો, આવેલા આક્રમણનો સામનો કરવાનું આઝાદ હિંદનું કામ વધુ સહેલું થશે, નિર્ભેજ અસહકારનું સામ્રાજ્ય ત્યારે, ખરોખર, જામી જશે.’ [‘હરિજન’ : ૧૦ મી મે, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૪૮ મું]

આ લાંબા ઉતારામાં ‘મહદ કાય’ ને લગતું વાક્ય તો પોતાના ચોખ્ખે સ્થાને જ ખરોખર મઢાયલું જણાય છે. અંગ્રેજોની વિદાય પૂરતો જ ઉદ્દેશ્ય એમાં માત્ર સમાયલો નથી. આગળ પાછળની બધી વાતોનો એમાં તો સમાવેશ થયો છે. અને આ કામ માત્ર એક જ માનવીનું નથી, એ કામ તો સેંકડો માનવીઓ-એ જ કરવાનું હશે.

અંગ્રેજ મિત્રતા પત્રનો જવાબ મેં આ રીતે આરંભ્યો હતો.

“લડાઈની જાહેરાત પછીની લોડ્સ લિનલિથગો સાથેની મારી મુલાકાતની મારા દિલ પર પડેલી છાપને લગતા લોડ્સ લિનલિથગો પર મેં લખેલા પત્રનો હું પુનરાવ્યાર કરું છું. પાછું ખેંચવા જેવું મારી પાસે કંઈ પણ નથી. અને પશ્ચાતાપનું મારે કંઈ કારણ નથી. ત્યારે હતી એટલી જ અંગ્રેજો સાથેની મૈત્રી હું તો આજે પણ ધરાવી રહ્યો છું. મારા દિલમાં અંગ્રેજો પ્રત્યેનો મહેજ પણ ધિક્કાર વમતો નથી. તેઓના મદગુણો પ્રત્યે હું આંધળો નથી. અને તેઓની મર્યાદાઓ પણ મારાથી જરાય જાની નથી.”

[‘હરિજન’ : ૧૦ મી મે, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૪૮ મું]

માગ લેખો વાચવા અને સમજવા માટે આ પશ્ચાદભૂમિકા ખ્યાલમાં ગણવાનું સદાય આવશ્યક બને છે મેં ચોજેલા અદિકનો, જોડલા દિદને એટલા જ ધર્મોડને માટે પણ, ઉપકારક બને છે

પણ મારી મામેના તહેામવનામાના લેખકે આ વાત તરફ છેક દુર્લક્ષ કયું છે

કમગાવાળી આખે મારા લેખો લણી તેમણે દષ્ટિપાત કર્યો છે સઁધ તોડીને મારા લેખોના વાકયો છૂટા કર્યા છે અને પોતાના હેતુની સિદ્ધિને માટે તેમણે તેનો શણગારીને જ ઉપયોગ કર્યો છે

“ તેઓની વિદાયથી દિદ પર હુમલો લાવવાની જાપાની લાલચ વધુ પાછી પડે ” એ મારા ચબ્દોને તેમણે સ્થાન બ્રષ્ટ કર્યા છે એ પછીના વાકય લણી તેમણે મત્તર દુર્લક્ષ કયું છે—જે વાકયનો ઉત્તેજ મારા ઉરના ઉતાગમાં મોઝૂદ પડ્યો છે

જે નિર્ભેળ અમહકારનો મેં ઉપરના લેખમાં ઉત્તેજ કર્યો છે, એ અસહકાર તો માત્ર જાપાનીઓને જ લાગુ પડે છે

૧૨ બીજા પાનાના છેલ્લા પારીઝાદનું આ રીતે આતેજન થયું છે ‘હી જલ દિદમાધી’ને લગતાં શ્રી ગાંધીના આદેવતેનો શરૂઆતનો હેતુ અને વિશાળ મમુદાય તરફથી મનાયનો અર્થ’ તો એવો જ હતો કે, અગ્રેજો [મોગ અક્ષરો મેં કર્યા છે] અને અગ્રેજ અને માધી મૈનિકા, શારીરિક રીતે જ, દિદુસ્તાનમાધી પાછા હકે ”

પણ મેં અને માગ મિત્રોએ મારાં લખાણોનું, ફેરફેર, નિરીક્ષણ કયું છે ‘હી જલ દિદમાધી’ના આદેવતેનો અગ્રેજને

હિંદુસ્તાનમાંથી શારીરિક ગતિ જ દૂર કરવાને આરંભવામાં આવ્યા હતા એમ જતાવનારો એકાદ ઉદ્દેશ્ય શોધવાની પણ અમે મથામણ કરી છે, પણ અમારો એ પ્રયામ સદંતર નિષ્ફળ ગયો છે.

સાચી વાત છે કે ૨૬ મી એપ્રિલના “હરિજન” માના મારા લેખના ઉપનક્રિયા વાચનમાંથી આ પ્રકારનો આભામ જાગવા પામ્યો હતો એક આવા આભાસ પ્રત્યે, એક અગ્રેજ મિત્રે તો, મારું ધ્યાન પણ દોધું હતું. અને ૨૪ મી મેના “હરિજન” દ્વારા મારા તરફથી આવી ચોખવટ કંઈવામાં આવી હતી. —

“અગ્રેજોની વિદાયને લગતા માગ ઉદ્દેશ્યોએ કંઈક ગૂંચવાડો ઊભો કર્યો છે એક અગ્રેજ તો એમ પણ લખે છે કે. ‘હિંદુસ્તાન અને હિંદી પ્રજા તેમને ખૂંમ ફાવી ગયા છે’

“ગણપુત્રીથી હિંદુસ્તાન છોડવાની વાત તેમને ગમતી નથી મારી અહિંમા તેમને પમદ પડે છે આ લેખકના મનમાં એક મામાન્ય વ્યક્તિ અને એક મતાધારી વ્યક્તિ વચ્ચેનો ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે

“પણ અગ્રેજ પ્રજા સાથે હિંદુસ્તાનને કોઈ તકગર નથી. સેકડો અગ્રેજ સાથે હું મિત્રાચારીનો મનુષ્ય બોલવા ગયો છું. આખી અગ્રેજ પ્રજા સાથે મને જકડી ગળવાને એક એન્ક્રેજની મૈત્રિ જ જમ હતી”

મા. આ દ્રષ્ટિબિંદુને લગતા પોતાના મૂળ જ્ઞાપ જતાં, ‘હી જાવ હિંદુમાંથી’ના આદેશનો અગ્રેજોની શારીરિક વિદાય સાથે ધટાવવાનો પ્રયામ લેખકે આ સારું કર્યો છે ? શારીરિક વિદાય અને સત્તાની વિદાય વચ્ચેનો ભેદ ઉપાવવાનો પ્રયાસ પણ તેમણે આ મારું કર્યો છે ?

અને મારા લેખોમાંની, જનતાના “ વિશાળ સમુદાયે ”
ધટાવેલી માન્યતાને લગતી વાત મારી જાણમાં નથી. અને પોતાના
આ કથનનો આધાર લેખકે કયાંય ટાંક્યો નથી.

૧૩ : એ જ પારીગ્રાહમાં લેખકે એમ કહ્યું છે કે :—

‘ પોતાની યોજનાના અનુસંધાનમાં જુનની ૧૪ મી
તારીખે તો તેમણે માની જ લીધેલું જણાય છે કે, લડાઈના ડેરા
તરીકે, માથી સત્તાના સરદારોએ હિંદુસ્તાનને છેક નિરર્થક ગણ્યું છે.’

“ પોતાની યોજનાના અનુસંધાનમાં ”—આ શબ્દો અહીં
ખામ હેતુપૂર્વક ગોઠવાયેલા જણાય છે. આ ઉતારો અખજારનવેશોના
એક સમૂહને મેં આપેલી મુદ્રાકાતમાંથી લેખકે નોંધેલો જણાય છે.
જવાબ આપતા માટે મારી સામે ત્યારે કેટલાક પ્રશ્નોની એક આખી
હારમાળા ધરવામાં આવી હતી.

“એ પ્રશ્નને મેં આ સામે મવાલ પૂછ્યો હતો : ‘ હરી
જવ હિંદમાંથી’ને લગતી મારી દરખાસ્ત બાજુએ કરો,
પણ ધારો કે, બ્રહ્મદેશમાં કયું’ તેમ, અથવા તો કોઈ બુદ્ધની
દષ્ટિ વડે, હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોને જો પાછા હડે તો હિંદુસ્તાનનું
કામ કેવું બને ?’

અખજારનવેશોએ જવાબ આપ્યો : “ આ વાત તો
તમારી પોતાની પાસેથી જ જાણવાની અમે ખેવના કરી છે.
તમે જ કહો કે, હિંદુસ્તાનની ન્શા કેવી બને ?”

અને મારો પ્રત્યુત્તર આવો હતો : “ જુઓ,
મારી અહિંસા ત્યાં કાગળત’ બને છે. આપણી પામે હથિયારો
નથી. ક્યાં રાખજો કે, આપણે ધારીએ છીએ કે, માંથી
મતાના મગદાગેએ લડાઈના ડેરા તરીકે હિંદને નાકામીઆજ

ગણ્યું છે. અને કોઈક ખીજા કેગને માથે તેઓએ પોતાની સેનાની જમાવટ કરી છે. આપણે લાચાર છીએ. એટલે, છે તેટલી તાકાદ પર, આપણે ઝઝૂમવું રહ્યું છે. આપણી પાસે સેના નથી, લશ્કરી સામગ્રી નથી, લશ્કરી કમળ આપણામાં મોજૂદ નથી. એટલે આપણને ટેકવનારો આધાર તો અહિંસાનો એટલીનો જ હશે.”

આ અવતરણ ‘ખુલ્લું’ કરે છે કે, આ મુલાકાત દરમિયાન, મારા તરફથી કોઈ ચોજનાની વકીલાત તો કરવામાં આવેલી જ નથી. એ તો મારી અને અખબારનવેશો વચ્ચેની માત્ર ચર્ચા જ હતી. અને દલીલને ખાતર ધારવામાં આવેલી શક્યતાઓને લગતી છણાવટમાં જ અમે રોકાયા હતા.

૧૪ : લેખક કહે છે : ‘ અંગ્રેજોની વિદાયથી હિંદુસ્તાન પર આક્રમણ ઉતારવાની જાપાનની ઓછી ચતારી લાલચને લગતા શ્રી. ગાંધીના વિધાનને અપાયેલી અગત્ય શ્રી. ગાંધીના મૂળ ઇરાદાને લગતી માન્યતાને વધુ જોરદાર કરે છે. સાચી એવું તો હજી હિંદમાં પડ્યાં છે, હિંદ પર આક્રમણ ઉતારવાની જાપાની લાલચ કેમ ઓછી બને ?’

પણ હું બતાવી ગયો છું કે, અંગ્રેજોની શારીરિક વિદાયને લગતી કલ્પના તો કોઈ પણ કાળે કરવામાં આવી જ નથી. અર્થ બેમાડવાનો મવાલ તો આમાં રહેતો જ નથી.

મીઠી વાતને વાકી બતાવવા મિત્રાપ મારાં છૂટાંછરાપાં વાક્યો પર મૂકવામાં આવતા ખાસ ભારનો અર્થ તો ખીન્ને એકકેય નથી.

૧૫ : લેખક આગળ વધે છે : ‘ અંગ્રેજોની વિદાય પછીથી હિંદી મેનાને વિખેરી નાંખવાના જરાનાર્ગ પગલાંની વાત તેમજે માત્ર ચોખ્ખી કરી છે.’

પણ માગ તમ્મથી તો આવી કોઇ પણ ચોખવટ કોઇ
પણ વાગ કમ્મમાં આવી જ નથી.

માગ મુદ્દાકાલીઓ માથે મેં તો અંગ્રેજોની વિદાયને લગતી
શકયનાઓ જ માગ ચર્ચા દતી. દિંદો સેનાની રચના અંગ્રેજ
સરકારે કરી છે. એટલે, સ્વાભાવિક રીતે જ, મેં એ વાત ધ્યાન
કરી કે, અંગ્રેજ સત્તાની વિદાય સાથે આ દિંદો સેના પણ વિખરાઈ
જશે—સિવાય કે, અંગ્રેજો પછીથી આવનારી સત્તા, કમળા સંધિ
અનુસાર, એ સેનાનો કમળે કરે.

પણ અંગ્રેજોની વિદાય કોઇ કમળનામા અનુસાર અને
પરસ્પરની શુભેચ્છાઓ સાથે જ નો આવી શકે તો, આવી વાતોને
લગતી મૂઝવણો તો અતિ—ધણી ઓછી જ બને.

૧૬ : અને એજ પારીગ્રાહમાંના આ ઉત્તેજ પર હવે દ્રષ્ટિ-
પાત કરો : ‘આ વિરોધને વધુ બળવાન બનેલો નોવા પછીથી, અને,
પાછળથી બતાવવામાં આવશે તેમ, મંત્રીમંડળના મધ્યે માથેનો
મનભેદ ટાળવા ખાતર, પોતાની મૂળ દરખાસ્તમાં એક નવા
‘ખાંચા’ની શી. ગાંધીએ શોધ કરી.’

‘૧૪ મી જુનના ‘દર્શન’ દ્વારા તેમણે પોતાનો સદ વધુ
ઓખો કર્યો. એ સેખમાં તેમણે એક નાનકડો ઉત્તેજ કર્યો—ચોક્કસ
રીતે આજેવી ઠગો અનુસાર, દિંદુઆનની ગાંધીય મગકા દિંદની
પત્ની પત્ની માધી મતાની દાગરી માંખી પણ થો છે—એથી
વધુ મદાવ તે આપે નહિ.

એ પછીના અઠવાડિયામાં ‘હરિજન’ દ્વારા, એક અમેરિકી અખબારનવેશ મામે શ્રી ગાંધીએ આતો કંઈક વધુ ચોખ્ખો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે

અમેરિકી અખબારનવેશનો સવાલ આવો હતો—‘હિંદની ધન્ટી પરથી મત્રામ ચનાવવાની મગવડ આઝાદ હિંદની મગકા માથી મત્તાને આપે કે આપે જ નહિ ?’

આ મત્તાને શ્રી ગાંધીનો જવાબ આવો હતો—‘આપેય ખરી અને હિંદુસ્તાનને ખરો મહકા તો તમે તે દિવસે જ પાખી શકો

શ્રી ગાંધીએ આગળ કહ્યું ‘સાધીમત્તાના મૈનિકો પાસે હિંદુસ્તાન ખાલી કગવવાની કલ્પના મે બાધી નથી અને હિંદુસ્તાનની મુકમ્મન આઝાદી ને માચોજ મને તો, માયો સત્તાના મૈનિકોએ હિંદુસ્તાન ખાલી કરવાનો મત્તાવ તો આવેજ નહિ’

તહોમતનામાના લેખકનું હૃદય આ ગુર્યાવીથી વધુ ખુલુ બને છે મારા લેખોમાં મોજૂ નથી, અને એવા અથો શોધવાનો તેમનો પ્રયામ વધુ ખુલ્લો પડે છે હિંદી અથવા તો પર્દેશી અખબારોનું, અથવા તો મહામભાવાદીઓનું પોતાનું દમાણુ પણ માગ પગ ને આવેતુજ હતુ તો, એ દમાણુનો સ્વીકાર કરતા અચકાવાનું કાણુ મારે માટે શા સાર હતુ ? એવા દમાણુનો ઉત્તેખ કરતા દુ રોકાત નહિ

એ વાત તો સુચિદિત પડી છે કે, માગ હાથને સ્પર્શતી નથી એની વાતનો મામનો કરવાનું સામર્થ્ય માગમાં જીવણ પડ્યુ છે એ જ રીતે માગ દિલને સ્પર્શતી વાતો સામેનો મારો વિરોધ મે મદય, શ લે જ કર્યો છે.

પણ ખરી અને ચોખ્ખી વાત તો માત્ર એટલી જ ગદી છે કે, 'હરી નવ દિદમાંથી' વાળા રિયાગની ગખૂ મમક્ષ મે જ્યારે જુઆત કરી, ત્યારે માગ દિવમા ઘોળાઇ ગયેયો રિયાગ તો માત્ર એક જ હતો—હિંદુસ્તાનને અને માયી મત્તાના કામને બચાવવાનો અને ચાવની લડાઇમાં મગજ, અને બનવાતેગ છે કે નિર્જુલાતમક, ભાગ પણ ભજવી જવા માટેનો માર્ગ તો માત્ર એક જ હતો, હિંદુસ્તાનની મુકમ્મલ આઝાદી.

પણ 'વાધો' તો માત્ર એટલો જ હતો—હિંદુસ્તાનની આઝાદી તો અંગ્રેજ મગ્ધાર નહર કરે અને છતાંય, પોતાના અને ચીનના બચાવને માટે માયો મત્તાના મૈનિકો દિદમા નખરાની જરૂર તેણે જણવીય પડે. એવી દશામા માઝં વલણ કેવું ગ્હે ?

હવે તો ચે જણીની વાત બની છે કે, મારી મમક્ષ આ મૂંઝવણ, સૌથી પહેલી તો, શ્રી. લુઇ ફિચર તરફથી જ ગ્લૂ કરવામાં આવી હતી. સેરામામમા મારી માયે તેમણે એક અકવાડિયુ ગાળ્યું હતું.

અમારી વચ્ચે ચાલેલી ચર્ચાઓ પછીથી, મારી પામેથી જરાગ મેગવરા માટે તેમણે ફેટલાક ગુરાયો આલેખ્યા હતા. આમાંના બીજા મરાલના મેં અ પેલા જરાગને તદોમતનામાના લેખક માગ એક 'ટૂંકા જરાગ' તરીકે અને 'ગ્નેા ચોખ્ખો કરનાગ' જરાગ તરીકે એ જાખ ની ગ્ના છે.

શ્રી લુઇ ફિચર માયેના મરાલ જરાગો દું અદિં હ જરૂર કરે છું. ૭ મી જુન ૧૯૪૨ ના રે-જ એ જરાગો લખવામાં આવ્યા હતા. અને ૧૪ મી જુનના 'દગિજન'મા ૧૯૮મા પના પર, એ ગુરુ જરાગે પ્રમિદ કરવામાં આવ્યા હતા.

એક મિત્ર મારી નવી દરખાસ્તમાંથી જાગનારી અસરો મારી સાથે વિચારતા હતા સ્વભાવિક રીતેજ, ચર્ચાના મુદ્દાઓ તો, છુટાછવાયા જ છળાતા હતા એથી ચોખ્ખા મવાલો ઘડી કાઢવાની મેં તેમને સૂચના કરી અને આ સવાનોના જવાબો 'હરિજન' દ્વારા આપવાની વાત મેં મનૂર કરી એ મવાલ જવાબો આ છે

મવાલ પહેલો અંગ્રેજ સરકારને હિંદ, પુરતાપુરત, ખાલી કગવાની તમે સૂચના કરો છો એ પછીથી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવાની તમે એવના કરો છો? કયા મડળો અથવા તો કયા પક્ષો આવી મરકારમાં સામેન થશે?

જવાબ મારી દરખાસ્ત તો એકતરશીજ હશે હિંદી જનતા તો ક્ષણે તે કરશે, હુ તો માત્ર અંગ્રેજ સરકાર પૂરતીજ સૂચના કર છું અંગ્રેજોની વિદાય પછીથી તો મેં થોડીક આધી જામવાની પણ કલ્પના કરી છે પણ ન્ને અંગ્રેજોની વિદાય વ્યવસ્થિત બને તો, તેઓની વિદાય પછીથી આજના નેતાઓ મમચલાહિ સરકારની સ્થાપના કરે અને કદાચ એક બીજી વાત પણ આવી પડે જેઓને રાષ્ટ્રની પગવા નથી, પણ પોતાના સ્વાર્થ માત્રનીજ જેઓને પગવા પડી છે, તેઓ થોડાંક તોફાની તત્વોને એકઠા કરીને, આમતેમ મત્તા જમાવવાના પ્રયાસો પણ કરે છતાંય મને તો આશાજ ગ્હે છે કે અંગ્રેજોની સપૂર્ણ, અતિમ અને પ્રમાણિક વિદાય પછીથી, ગાજૂના અંગ્રેજોમાં પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન વધુ ગમ્યન થશે મતમેદો તેઓ જૂની જશે અને અંગ્રેજોએ પાછળ મૂકેલી મામડીમાંથી મમચલાહિ સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી જશે

આ કાર્યવાહી મગકાગના મત્રીમડળમા ચોક્કસ પક્ષોને દાખલ કરવાના અથવા તો ચોક્કસ પક્ષોને ફૂર રાખવાને લગતા યમ-નિયમોની ગેરહાજરીમા મયમ જાગૃત થશે અને એમાથી ગળ્ટૂને ખપતી દોગવણી, આપોઆપ ઉભી થશે અને એમ બનશે તો મહામભાર, મુસ્લિમ લીગ અને હિંદી ગિયામતોના પ્રતિનિધિઓ કામ પર લાગી જશે પરસ્પરની સમજુતી પર તેઓ, આપમેળેજ, આવી જશે અને કામચનાહિ રાષ્ટ્રીય મગકારતુ તત્ર ચાલુ થશે પણ આ તો મધી માત્ર અટકજોજ ગણુરી ઘટે

મવાન ખીજો - આવી કામચનાહિ રાષ્ટ્રીય સરકાર જાપાન અને ખીજી ધરી મત્તાઓ મામેના લડાઇના ડેરાતરીકે હિંદુસ્તાનને વાપરવાની પરવાનગી આપશે કે આપશે નહિ ?

જવાબ મારી ધાગણા મુજમની ગળ્ટૂય સગકાર જો અસ્તિત્વમા આવી શકે તો એવી સગકારનુ સૌથી પહેલુ કામ તો સાથી મત્તા સાથેની સધિનેજ લગતુ હશે

આક્રમણ કરનારી સત્તાઓ સામેના રક્ષણના પગલાઓમા તો હિંદુસ્તાનનો સ્વાયં પણ એટલોજ હશે

ફાસી સત્તાઓ સાથે હિંદુસ્તાનને મળધ નથી. અને એટલે સાથી મત્તાને સદાય આપવાનું હિંદુસ્તાનનુ નૈતિક બધન હશે

મવાન ત્રીજો ફાસી સત્તાઓના આક્રમણ મામેની સાથીમત્તાની લડાઇમા આ ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનની ગળ્ટૂય સરકાર પાસેથી, સાથીમત્તાને ખીજી કષ્ટ મદાયની પ્રાપ્તિ થશે ?

જવાબ મારું ચાલે તો, રીતમર અકાયની શરતો અનુમાર સાથીમત્તાને હિંદની જૂમિ પર સાખવાથી વધુ સદાય

મારી કદપનાની રાષ્ટ્રીય સરકાર સાથીસત્તાને આપે નહિ. સાથીસત્તાના સૈનિક તરીકે જોડાવા ઇચ્છનાર હિંદીના માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ, સ્વાભાવિક રીતેજ, આ રાષ્ટ્રીય સરકાર મૂકે નહિ.

તેમ સાથી સત્તાને આર્થિક સહાય આપતા કોઈ પણ હિંદવાનને આ રાષ્ટ્રીય સરકાર રોકે નહિ. હિંદી સેના તો અંગ્રેજ સરકારની માથેજ વિખરાયલી મનાય હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે મારી વાત ઉપજી શકે તો, વિશ્વશાંતિની સ્થાપનાના પ્રયાસમાજ, એ સરકારની સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને સાધનો મશગુલ બને. અને છતાંય, એવુંય બને કે, રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના પછીથી, મારો અવાજ તો અરૂપ્યરૂદન જોટલો જ નિષ્ફળ બને અને રાષ્ટ્રીય હિંદને લડાઈની ઘેલછા પણ વળગી પડે

સવાલ એથો : હિંદુસ્તાન અને સાથી સત્તા વચ્ચેના આ સહકારની વાત, રાષ્ટ્રીય મંકાર સાથે થનારી સંધિમાં દાખલ કરાય કે પંરપરની સહાયને લગતાં કોઈ કરારનામાં જ અંકીત બને ?

જવાબ : મને લાગે છે કે આ સવાલનો સમય હજી પાક્યો નથી. સંધિ અથવા તો કરારનામું, એમા કોઈ ખામ ઝાઝો ફરક પડનાર નથી. મારી આખમા તો એ બે વચ્ચેનો ભેદ વમતોજ નથી.

મારું આખું વલણ હું વધુ-એજીખું કરું. મારે માટે તો એક જ વાત નક્કર છે, નિશ્ચિત બને છે. માથી મત્તાના વિજયની પછી ખાત્રી માટે તો એક મહાપ્રજનનું આગનું અસ્વાભાવિક પતન અટકવું જ ધટે છે.

આજે તો માથી સત્તાનો નૈતિક પાયો કોઈ મળતો જ નથી નાઝી મત્તા, ફાસી મત્તા અને સાથી મત્તા વચ્ચેનો કોઈપણ તફાવત મને તો દેખાતો જ નથી. હું તો બધાને શોધણુખોરો જ ગણું છું, અને પોતાના હેતુઓની મિદ્ધિને ખાતર આ બધી સત્તાઓ ભ્રષ્ટ્રતાં હમનચક્રોનો આશરો ધાગણુ કરે છે.

અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ એટલે જગતની બે મહાન પ્રજાઓ, પણ આફ્રિકા અથવા તો એશિયા, આજની મૂળી માનવતાના ન્યાયામન મામે તો તેઓની આ મહત્તા ધૂળમા જ મેળવાઈ જશે. તેઓએ અન્યાયો કર્યા છે, અને તેઓએ જ, યથેસા અન્યાયો મિટાવવા ઘટે છે. પોતાના ખગડાયલા હાથ ધોયા સિવાય, માનવજાતની આઝાદીની વાતો કરવાનો કોઈ પણ અધિકાર તેઓને મળતો નથી.

આવી આવશ્યક મહાઈ માથી સત્તાના વિજયનો સહર વીમો થશે. મૂળી પણ અચૂક, એશિયા અને આફ્રિકાના કરોડો માનવીઓની શુભેચ્છાઓ તેઓની સાથે જ હશે.

ત્યારે અને ત્યારે જ, ત્યાં સુધી નહિ, તેઓની લડાઈ નવી દુનિયા માટેની ખરી લડાઈનું બિગ્ડ પામી જશે આજ છે, એક નંગદ મત્ત. બીજું બધું તો માત્ર સદે જ હશે. આ મટો ખેવવાને હું આજે તૈયાગ થયો છું—મારા શુભાશયની મામિતી ખાતર અને માની દરખાસ્તને મદદ રીતે સુખજવવા માટે.

માગ એક ઉદ્દેશની, તહોમ્તનામાના લખનારે ‘કંઈક વધુ ચોખ્ખા’ ઉદ્દેશ તરીકે રજૂઆત કરી છે. પણ આ ‘કંઈક વધુ ચોખ્ખો’ ઉદ્દેશ એ તો અમેરિકાના એમોમીએટ્સ પ્રેમના

પ્રતિનિધિ શ્રી ગ્રાવરના એક સવાલનો મેં આપેલો એક હાજર-
જવાબ માત્ર જ હતો

આ મુલાકાત આવી જ ન હોત તો શ્રી લુઈ ફિશરને
મેં આપેલા જવાબ ઉપગત કોઈ 'વધુ ચોખ્ખો ઉત્તેજ' કરવાનું
કારણ તો એણે જ હતું એટલે મારા કોઈ 'કંઈક વધુ ચોખ્ખા'
ઉત્તેજને 'રસ્તો વધુ ખુલ્લો' કરનારા ઉત્તેજ તરીકે એાગખાવાનું
તહોમતનામાના બેખકનું કથન જરાય વાજખી નથી

હું તો એ કથનને અટક્યાળા કથન તરીકે પણ
એાગખાવી શકું

શ્રી લુઈ ફિશરને મેં આપેલા જવાબને હું કોઈ
'ઉપવક્રિયા ઉત્તેજ' તરીકે ગણતો નથી એ જવાબો વિચારપૂર્વક
આપવામાં આવ્યા હતા, એક આખા અકવાડિયાની ચર્ચા પછી જ
આપવામાં આવ્યા હતા

મારા જવાબો બતાવી આપે છે કે, 'હમી જાવ હિદમાયી'
સિવાયની ખીજ કોઈ પણ યોજના માગ મનમાં રમતી જ નહોતી
ખીજ બધી વાતો તો માત્ર અટકળો જ હતી અને માયી મતાની
મૂઝવણોની વાત મેં ન્યારે વધુ પ્રમાણમાં જણી હતી ત્યારે, દુરત
જ, એ મૂઝવણોનો નિવેડો લાવવાનો પ્રયાસ પણ મેં સેવ્યો જ હતો

કેટલીક 'ઉણપો' મેં જોયેલી હતી અને એ 'ઉણપો'
સુધારવાનો બનતો પ્રયાસ પણ મેં સેવ્યો હતો આ 'વધુ ચોખ્ખા'
નિવેદન પછીથી, મારા સદ્ભાવે, મારા કથનના મબધમાં કોઈ
પણ પ્રકારની લેખકે કરી કે એવી શકા કરવાનું અથવા તો મૂચવ્યા
છે એવા આક્ષેપો કરવાનું કોઈ પણ કારણ રહેતું જ નથી મારા

એ નિવેદન દ્વાગ જ હું વધુ ચોખવટ કરૂં એ નિવેદનમાંના સખધ
ધરાવતા લાગો આ ગ્લા

મુખ્ય મુદ્દા પર આવતા શ્રી ઓવરે કહ્યું, 'તમારી નવી
ચગવળના સખધમા ધણીક ચર્ચાઓ ચાલતી જણાય છે એ
ચગવળનું સ્વરૂપ હું જાણી શકું ?'

'એનો આધાર તો સરકાર અને પ્રગ્ન તરફથી મળનાગ
જવામને માથે જ અવલબ્ધી ગ્લો છે દેશનો લોકમત જાણવાના
મારા પ્રયામે ચાલી રહ્યા છે અને જહાગની દુનિયાના પ્રત્યાધાતો
જાણવાનો મારો પ્રયામ પણ ચાલી જ ગ્લો છે'

'તમે જવામની વાત કરો છો, એ જવામ એટલે તમારી
નવી ચગવળનો જવામ ?'

'જરૂર' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'જવામ એટલે અગ્રેજેએ
હિદમાથી હડી જવાને લગતી મારી દગખાસ્તનો જવામ તમે
આશ્ચર્ય તો પામતા નથી ને ?'

'ના આશ્ચર્ય પામવાનું કાર્ષ કાગલુ નથી તમારી એ
દગખાસ્તો ખુલ્લી જ પડી છે અને એ દગખાસ્તને લગતા તમાગ
કાર્યો પણ ઉઘાઠા જ પડ્યા છે' શ્રી ઓવરે કહ્યું

'માયુ છે ગાંધીજીએ જવામ આપ્યો, 'એ કાર્યનો
તો મે, વગેરે ચલા, આર લ કાર્યો છે પણ માગ આ કાર્યે હવે
વધુ ચોખ્ખો આકાર ધારણ મ્યો છે'

'હું કંદુ છું કે, જગતની રાત્રિને ખાતર, ચીન ખાતર,
રૂમ ખાતર અને માથી મતાના પોતાના વિન્યને ખાતર પણ
ક્રિશ્ચ મગકારે હિદમાંથી હવુ થયે'

અગ્રેજોની આવી વિદાયથી માથી સત્તાને થનારા લાભની હું વધુ વિપુલ ચોખવટ કરું.

હિંદુસ્તાનની મુકમ્મલ આઝાદીથી હિંદુસ્તાનની આજની કૃષિત શક્તિઓ વધુ ઊંચી થશે અને એવી આઝાદીને પગિણામે, દુનિયાનું આજનું મક્કા ટાળવાના કામમાં પણ સ્વાધીન હિંદુસ્તાન વધુ કારગત થશે.

આજે તો માથીસત્તાની કાંધ પર એક વિરાટ મુઠાંતો જ એાળે પડ્યો છે. ઇંગ્લાંડને ચરણે કચડાઈને પડેલી પ્રજાનો જ એક એાળે પડ્યો છે—ઈંગ્લાંડને ચરણે અને સાથીમત્તાને ય ચરણે.

આજની લડાઈમાં અમેરિકાએ વધુ મોની ભાગીદારી ધારણ કરી છે. નાણાકિય મદાય અમેરિકા આપી રહ્યું છે. પોતાની યાત્રિક શક્તિઓ અને પોતાની અખૂટ શક્યતાઓ પણ અમેરિકા લડાઈમાં ઠનરી રહ્યું છે. એટલે અમેરિકા પોતે પણ, આજના અપરાધનું ભાગીદાર બને છે.

શ્રી ઓવરે ખામ ભારપૂર્વક કહ્યું ‘એવું મને ખરું કે, હિંદુસ્તાનની મુકમ્મલ આઝાદી પછીથી, અમેરિકાના અને માથી મત્તાના એનિકા હિંદુસ્તાનની ધરતી પરથી જાપાન સામેની લડાઈ બેની થકે ?’

‘બની શકે,’ માધીજીએ જવાબ આપ્યો. ‘ખરો મહકાર તો ત્યારે જ મગે તે મિત્રાયના બધા યત્નો ફાકટ જશે. હિંદુસ્તાનના માધનો ઇંગ્લાંડને આજે માંપડી થકે છે. કાગણુ કે હિંદ ઇંગ્લાંડની ગુનામી બે ગવી ગયું છે. પણ આવની કાનની મદાય તો જે પણ હશે, એ મદાય સાચી હશે, આઝાદ હિંદની હશે.’

‘તમે એમ માનો છો કે હિંદની ગુનામી જાપાનનો આમનો કરવામાં અવરે ધરું બને છે ?’

‘સાથે જ.’

‘સાથી સત્તાના સૈનિકોએ હિંદુસ્તાનમાંથી ખેલવાની લડાઈની વાત હું બોલી ગયો. પણ તમે એમ તો ઇચ્છતા નથી ને કે આઝાદ હિંદુસ્તાનની ધરતી સાથી સત્તાના સૈનિકો છેક ખાલી કરે?’

‘ખાસ નહિ,’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આ સત્તાના સંબંધમાં ખાસ વધુ ગેરમમજ ફેલાતી મને માલૂમ પડી છે.’

‘મારા લખાણોનો અભ્યાસ તમારે જરાયર કરવો ઘટે. ‘હરિજન’ના તાજા અંકમાં મેં આ આખા સત્તાની ચર્ચા કરી છે.’

‘હિંદુસ્તાન આઝાદ બને એટલે સાથી સત્તાના સૈનિકો હિંદુસ્તાનની ધરતી છોડીને ચાલી જ નીકળે એવી વાત મેં માગી નથી.’

‘તે દિવસે સાથી સત્તાના સૈનિકોને હિંદુસ્તાન છોડવાની વાત મારાથી મંજૂર નહિ. હિંદુસ્તાન પર હુમલો લાવવાનું જાપાનને નિમત્રણ આપવાનો આરોપ સદંતર ખોટો પુરવાર કરવાની મારી મજબૂત જગ્યા ઓછી નથી.’

‘પણ ધારો કે તમારી દરખાસ્ત મંજૂર નહિ, તો પછી તમારી બીજી દિલચાલ કેવી હશે?’

‘એ દિલચાલની અમર આખી દુનિયામાં પહોંચી જશે. અંગ્રેજ સૈનિકોના હવનચલન આડે એ દિલચાલ લાગે આવે નહિ, પણ તેના પ્રત્યે દુર્વંદ્શ ઠગવાનું ઈર્ષ્યાનું કામ અતિ મુશ્કેલ થશે.’

‘ઈર્ષ્યા લડાઈ છતી શકે, અથવા તો ચીનને ખપતી સહાય ઈર્ષ્યા આખી શકે એટલા માટે હિંદુસ્તાન ઈર્ષ્યાની ગુલામી ભોગવ્યા કરે-ઈર્ષ્યાનું આ વલણ જરાય વાજખી નથી.’

‘એવી હીણ દશા વેડવાની મારી મરજી નથી. ચીનની રહાતુ કામ આઝાદ હિંદથી તો ઉલટું વધુ સંધર રીતે જ ભજવાઈ શકે.

‘ઈર્લાંડના માર્ગમાં આજ મુઢી અમે કોઈ પણ અવરોધ નાંખ્યો નથી. હજી પણ અમે અવરોધ નાંખીએ નહિ પણ અમાગ વલણનો ઉપયોગ હિંદુસ્તાન ફરતી ઈર્લાંડની નાગચૂડ વધુ મજબૂત બનાવવામાં કરવાની વાત અમને જોઈતી નથી. આજે તો એમ જ બને છે

‘દાખલા તરીકે આજે હિંદુસ્તાનના હજારો માનવીઓ પાસેથી તેઓના ઘરો ખાલી કાઢવાઈ રહ્યાં છે. આ માનવીઓ પાસે કોઈ ઉશ્કારાની જગ્યા નથી, ખેડવાની જમીન નથી, ઠરવાનું ઠેકાણું નથી ઈર્લાંડના માર્ગમાં અમે અવરોધો મૂકતા નથી એનો બદલો અમને આવો મળે છે. આઝાદ દેશમાં તો આવી વાત બનતી જ નથી.

‘હિંદુસ્તાનની આવી તાબેદારી મારાથી જોવાતી નથી. આમાથી તો વધુ પતન અને વધુ ગુનામી જ જાગી શકે. અને આખી પ્રજા જો આવી ગુનામીમાં ગરકાવ બને તો એ પ્રજાની સ્વાધીનતા, સદાને સાર, અદરબ બને’

શ્રી. ગ્રોવરનો એક વધુ સવાલ આવો હતો: ‘ત્યારે તો હિંદુસ્તાનની કામા ફતો રાજદ્વારી લગડો જ ઓછો કરવાની તમે ઇચ્છા કરો છો. લશ્કરી આદેશનોની અટકાયત કરવાની તમારી ઇચ્છા નથી.’

‘એ વાત હું જાણુતો નથી. મારી માગણી તો એટલી જ છે—હિંદુસ્તાનની મુકમલ આઝાદી. હિંદુસ્તાનમાંના લશ્કરી આદેશનો—હિંદુસ્તાનના દેહ ફરતો આ લશ્કરો વધુ મજબૂત કરવાની તજવીજ કરે તો તો એ લશ્કરી આદેશનોનો મામનો પણ મારે કરવો જ પડે.

‘મારી પોતાની આઝાદીને ભોગે કોઈ પણ પરોપકાર કરવાની મારી મરજી નથી

‘અને એ વાતનો ખાસ વિચાર કરવાની હું તમને મૂચના ઠરું છું કે, જીવતી કાયદાને કોઈ પણ પ્રકારની સહાય આપવાની મુશ્કેલી તાકાદ નથી માર્થમતાની લગાઈમાં નૈતિક તાકાદ તો આજે એકેકેય નથી. તેઓની કાલ્પ પા આજે બેવડું પાપ ખડકાઈ રહ્યું છે—હિંદીઓની ગુલામી અને મીઠીઓ અને અફ્રિકીઓની ગુલામી.’

શ્રી ઓવરે, તે પછીથી, સગ્રામ ‘પછીના’ આઝાદ હિંદુસ્તાનની તસ્વીર દોગવાની તગ્ગીજી કરી તેમણે કહ્યું ‘લગાઈનાં રૂગ આપવાની રાહ શા માટે બેતા નથી ?’

‘લગાઈના રૂગ ?’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘મઠ લગાઈનું રૂગ હિંદુસ્તાને રોનેટ કાયદામા ભોગવ્યું હતું. અને મઠ લગાઈ પછીથી હિંદુસ્તાનને લરકગી કાયદાની અને અમૃતમગની બેટ આપવામા આવી હતી.’

તે પછીથી, શ્રી ઓવરે, હિંદુસ્તાનને મળતા આર્થિક અને ઔદ્યોગિક લાભોનો ઉત્તેજ કર્યો—કળૂલ કરીને કે હિંદુસ્તાનના હાથમા એ લાભો મગકાગી શોભાયો નહિ, પણ મળેગના દગાણથી જ આ-આ હતા અને આર્થિક મમૃદિદ્વાગ આઝાદી લણી લગતા એક વધુ પગવાની વાનનો ઉત્તેજ પણ શ્રી ઓવર તગ્ગી ક વામા આવ્યો હતો

‘પણ,’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘આવા થેગાક લાભો પા કોઈ ખાસ મદાર આવવાની માગી મરજી નથી એવા લાભો તો હિંદુસ્તાન માટેની કોઈક નવી બેડીઓમા પણ પનગાવી શક વ અને લગાઈ વચ્ચેની મગકાગી ઔદ્યોગિક નીતિ જેવા પછીથી હું તો એ લાભની વાન પણ ખ મ માનતો જ નથી’

આ મુદ્દાની વધુ જણાવટ શ્રી. ઓવર તરફથી કરવામાં આવી નહિ.

‘હિંદુસ્તાન પરનો કળજો છોડવાની વાત ઇંગ્લાંડને સમજાવવા માટે તમારે અમેરિકાની સહાય જોઈતી નથી?’ શ્રી. ઓવરે મવાલ કર્યો.

‘જરૂર જોઈએ.’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો.

‘શું માનો છો ? મળશે ખરી ?’

‘મળવી જ ઘટે,’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો. ‘હિંદુસ્તાનની માગણીને અમેરિકા જો ન્યાયી ગણે તો એ ન્યાયી માગણી સંતોષવા માટેના મર્વ પ્રયાસો અમેરિકાએ કરવાજ ઘટે.’

‘અંગ્રેજોને હિંદમાં રહેવાદેવાની વાત પરત્વે અમેરિકાને બંધાઈ ગયેલું તો તમે માનતા નથી ને ?’

‘હું માનતો નથી,’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો. ‘પણ અંગ્રેજોની દૂટનીર્મિત સામેની પ્રમુખ રૂબેરૂટની અને અમેરિકાના લોકમતની સંજ્ઞતા વિષે મને શંકા રહે છે.

‘હિંદ સામેનો ઇંગ્લાંડનો અમેરિકી પ્રચાર ભારે બળવાન બન્યો છે. આ પ્રચાર સામે હિંદના થોડાકે મિત્રોનું ખાસ ઉપજ થકે એમ માનવાને હું તૈયાર નથી. અને આજના રીદા રાજદ્વારી તંત્ર મામે તો લોકમતની અમર પણ ખામ પડનાર નથી.’

‘ધીમેધીમે પડે ય ખરી.’ શ્રી ઓવરનું આ કથન સહેજ ઊભીડું હતું.

‘ધીમેધીમે ?’ ગાંધીજીએ કહ્યું. ‘રાહ જોઈને હું તો ચાકી જ ગયો છું. મારી ધીરજનો અંત આવી ગયો છે. જગતના

ચાળીસ કરોડ માનવીઓનો અરાજ લડાઈ પગલે પડતો નથી એના કરતા વધુ મોની કરણા તો મેં જાણી જ મેંથી અમાગ હાથમા ને આઝાદી પડે તો, જાપાનની કૂચ રૂકાવીને ચીનનો અચાવ અમે જરૂર કરી શકીએ'

અંગ્રેજોની અથવા તો બ્રિટિશ સેનાની શારીરિક વિદાય ગાંધીજી માગતા નથી એ વાતની ખાતરી પછીથી શ્રી ગ્રોવરે લાભનાભની ટુપના કરી હિંદુસ્તાનની આઝાદી કોઈ સેવાના બદલા તરીકે તો ગાંધીજી માગતા જ નથી ગાંધીજી તો એ માગણી પોતાના અધિકાર તરીકે જ સહજાવતા રહ્યા છે ગાંધીજી તો માત્ર લાખા મમયનું કંજન ચુકવવાની જ માગણી કરે છે શ્રી ગ્રોવરે કહ્યું 'ધારો કે હિંદુસ્તાનને આઝાદી મળે તો, કયા પ્રકારની ખામ સહાય હિંદુસ્તાન ચીનને આપી શકે ?

'જગજગ મહાય હિંદુસ્તાન ચીનને આપી શકે પણ એ સહાયનું સ્વરૂપ મારાથી આજે આલેખાતું નથી આઝાદ હિંદુસ્તાનની સગવડો સ્વરૂપ હું જાણતો નથી હિંદુસ્તાનમા આજે ધણી ગજાદારી સરકારો જીવતી પડી છે વ્યાજબી માગ' એ સરકારો સાથે મળીને જરૂર કાઢી શકે આજે તો એ પક્ષોનો અર્થ' અતિ ઓછો જ ગ્લો છે સગવડની કૃપા અવકૃપા પર એ પક્ષોનો ધણો મોટો આધાર આજે અરવળી રહ્યો છે આજનું વાયુમંડળ તો અગડેતુ અને મોતુ જ પડ્યું છે અને એ મુદ્દામા પ્રક્રનાગ નવા પ્રાણુની ચમ્પતા કેનાથી મપાય ? આજનું હિંદુસ્તાન એને તો સાચી મત્તા પ તો એક કાળો લાગ

મત્તા લાગ એવો હિંદુસ્તાનમાંના અમેરિખી અને ઈંગ્લાંડના દિનો માથેનું એક મહાન લેખમ ? શ્રી ગ્રોવરે કયુ

‘જરૂર અણીની ઘડીએ, અમંતોપી હિંદુસ્તાન શું કરશે અને શું કરશે નહિ એ વાત તો આજે કોઈથી કહેવાય નહિ.’

‘મમજ્યો પણ હું તો તમારી પાસેથી એક ચોક્કસ વાત જાણવાની જ ખેવના કરૂ છું. ધારો કે, હિંદની આઝાદીના સબધમાં અમેરિકા ઈંગ્લાંડ પર સફળ દમાણ લાવી શકે તો, સાચી સત્તાને તમે સગીન મદાય આપો ખરા ?’

‘મારી સગીન મદાય ?’ ગાંધીજીએ કહ્યું. ‘મારે માથે તો આજે ૭૩ વર્સોનું ઘડપણ પડ્યું છે પણ આઝાદ હિંદુસ્તાન સમી જળવાન પ્રજા રાજખુશીથી આપી શકે એટલી મદાય તો માથીમત્તા જરૂર પામી શકે. અને છતાંય મારો મહકાર પણ તૈયાર પડ્યો છે. મારાથી જનતી અમર, માગ લખાણો દાગ, હું દરેક અકવાડિયે પાડી શકું. પણ મારા કગતા પણ આઝાદ હિંદુસ્તાનની અમર તો જુદી જ બને

‘હિંદુસ્તાનના દિનમાં, આજે તો અમતોના ભર્યો છે જળપાનની આગેકૂચનો પ્રખર મામનો અમતોપી માનવીઓ કગતા નથી પાણુ જે ઘડીએ હિંદુસ્તાન સ્વાધીન બને, તે જ ઘડીએ તે આઝાદીને ગજનાગ ગજદમા પનગર્હ શકે. અને આવું હિંદુસ્તાન માથી મત્તાનું મધ્ય મદાયક બને.’

‘પૂત્રી શકુ કે તે ત્રિસે પડનારો ફગક રશિયા અને જ્ઞહદેશ જેટલો જ માણુમ પડે ?’ શ્રી ઓવરે કહ્યું.

‘જરૂર ધારી શકો. હિંદુસ્તાન સાથેથી જ્ઞહદેશને છૂટું પાડવા પત્રીધી અગ્રેજે જ્ઞહદેશને તેની આઝાદી જરૂર આપી શકત. પણ જ્ઞહદેશની આઝાદી ઇંગ્લાંડે અપી નહિ હવે એવું જ જ્ઞહદેશનું મોખું આવું રહ્યું

‘અહરેશે સહકાર આપે’ નહિ. ઉવટી અહરેશે ખનતી આકખીલીએ ઉભી કરી. અહરેશે પોતાને માટે પણ ઝૂઝયું નહિ, સાચી મત્તાને માટે પણ લડયું નહિ.

‘હિંદુસ્તાનમાંથી હટીને કોષક વધુ મવામત સ્થાન ભણી પાછા ફરવાની જાપાનને હાથે સાચી મત્તાને જે ફગ પડે તો, મને લાગતું નથી કે, જાપાન મામે, હિંદુસ્તાન કોઈ પણ પ્રકારનો બળવો કરે હું તો ઇચ્છું કે હિંદુસ્તાનનો એકેએક માનવી જાપાન મામેના બળવામાં પડે. પણ મને દહેશત કે કે અહરેશેના જેવુંજ પતન હિંદુસ્તાનમાં પણ આવી જ પડે.

‘પણ હિંદુસ્તાન જે આઝાદ બને તો પરિસ્થિતિ કેવળ નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરે હિંદુસ્તાનનું આખું માનવ યોવીમ કલાકમાં જ પવટાર્ધ પડે બધા પક્ષે એકત્ર બને આવી જીવતી આઝાદી હિંદુસ્તાનના હાથમાં જે આજે પડે તો મને શંકા નથી કે, ઘડીકવાગમાં જ, આઝાદ હિંદુસ્તાન માંથી સત્તાના એક સમય એકમાત્ર પવટાર્ધ પડે.’

શ્રી. ઓરે, તે પછીથી, હિંદુસ્તાનના કોમી વિખવાદની વાતો કરી. પણ તે સાથે શ્રી. ઓરે પોતે જ કહ્યું કે, આઝાદી ખરેખર તો, અમેરિકાના પ્રક્ષે વચ્ચે પણ એકતા તો આજી જ હતી.

‘હું તો એટલું જ કહું,’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘કે બ્રિટિશ સમ્રાટ જે આજે હરે તો હિંદુસ્તાનના પક્ષેની એકતા તો આવતી કાલે જ આવી પડે કોમી કવહે તો અંગ્રેજ મત્તાએ જ ઉજા કર્યા છે. એ જાણ તો કોમી કલદ આપોઆપ, આજી બને.’

શ્રી ઓરેને હેંનો મવાલ આવો હતો- ‘સ્થાનિક સ્વગજ ચાલી શકે કે ચલે નહિ ?’

‘ચાલે જ નહિ’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘અરધા ઉપાયો ચાલે નહિ મુકમ્મન આઝાદી મિવાય કાઈ ચાલે નહિ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ તો કોઈ આ પક્ષને કે તે પક્ષને આપવાનું નથી હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ તો જેની વ્યાખ્યા નથી એવા નષ્ટને જ, આપવું ગ્યું છે

‘હિંદુસ્તાન પર કંગળે રાખવાનો ઈંગાડનો અધિકાર મને મળ્યું નથી અંગ્રેજોની વિદાયથી, હિંદુસ્તાન પરનો અન્યાય તો, ટળવો જ ધો’

[‘હરિજન ’ ૨૧ મી જુન ૧૯૪૨ પાનું ૧૯૩ મુ]

૧૭ સરકારી પુસ્તિકાના આ પ્રકરણનો બાકીનો ભાગ મેં અલ્લાહાદ મોકલેના ઠગવના ખરડાના ગીન વર્ણુનથી પૂરો થયો છે અને એ ઠરાવના ખરડાને લગતી ૫ જવાહરવાન નહેરૂની અને ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીની કહેવાતી ટીકાના અવતરણનો પણ એમાં ઉલ્લેખ થયો છે

પણ મગકારે જપ્ત કરેલી નોંધોમાથી કંગાવના આ ઉતાગઓની પ્રસિદ્ધિ પછીથી પડિત જવાહરવાલ નહેરૂ તરફથી એક નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું આ અગત્યના નિવેદનની નોંધ લેખક તરફથી શા માટે લેવામાં આવી નથી તે મમળતું નથી

શ્રી રાજગોપાલાચારીના નિવેદન પૂરતી તો લેખકની વાત એથી પણ વધુ પોકળ જણાય છે કહેવામાં આવ્યું છે એવો મત ગમતો જરૂર ધગવી રહ્યા છે અમન્કી અખબારનવેશ શ્રી ગ્રોવર સાથેની મુલાકાત દમ્મીઆન આ વાતનો ઉલ્લેખ માગ તરફથી કરવામાં પણ આવ્યો જ હતો ગમતો સાથેના માગ મતભેડની વાત શ્રી ગ્રોવર અમક્ષ આ સમ્બોધા કરવામાં આવી હતી

શ્રી ઓવર • ગમજીના આજના વલણ મંજૂરમાં તમારો અભિપ્રાય હું પૂછી શકું ?

જવાબ • મેં જાહેર કયું છે કે ગમજી સાથેના મારા મતભેદની ચર્ચા જાહેર રીતે કરવાની મારી મરજી નથી માનનીય મિત્રોના સંબંધમાં આવી વાતો કરવાની રીત સારી નથી રાજી સાથેના મારા મતભેદ તો ઉભો જ રહે છે. પણ કેટલીક વાતોની ચર્ચા જાહેરમાં કરવાની રીત દિલને રચતી નથી

પણ પાકિસ્તાનના કરતા ગાંધીય મરકાગની સ્થાપનાની રાજીની યોજનાની લગતી શ્રી. ઓવરને વધુ લાગી હતી. શ્રી ઓવર માનતા હતા કે રાજીના અભિપ્રાયો અંદિશ સરકારથી હનાવાય નહિ રાજી તો સરકાર સાથે તાલસૂર મિલાવવાની જ તજવીજ કરતા હતા.

‘સાચી વાત છે,’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘જાપાનીઓની દહેશતને કારણે રાજી અંગ્રેજ સરકારને ચલાવી લેવાની તજવીજમાં પડ્યા છે આઝાદીનો સવાલ લડાઈ પતતા પર્યંત મુલતવી રાખવાની તત્પરતા રાજીએ પ્રદર્શિત કરી છે. આથી ઉઠી રીતે મારો અભિપ્રાય એવો બન્યો છે કે, લડાઈના મૂળ્યું વિજયને માટે દિલની આઝાદી ખામ આવશ્યક બની છે મારી મન્યતામા હું કોઈ પણ દોષ જોતો નથી અનેક વિચારો ધોળ્યા પડીથી મારો આજનો મત મે સ્થાપિત કર્યો છે હું ઉતાવળ પણ કરતો નથી અને મારામા રોપનો છોટાય નથી

‘જાપાનીઓને ચલાવી લેવાનો મારો ઈર્ષદો નામનોય નથી.

‘મારો અભિપ્રાય મધ્યમ બન્યો છે કે, દિલને માટે તો દિલની આઝાદી આવશ્યક બની છે, પણ ચીનને માટે અને મારી

સત્તાના પોતાના હિતને માટે પણ હિંદની આઝાદી અનિવાર્ય બની છે.' (હરિજન': જુન ૨૧, ૧૯૪૨; પાનું ૧૯૫)

૧૮: અલ્હાબાદમાં મળેલા મંત્રીમંડળને મેં મોકલેલા ઠરાવના ખગડાને લગતી નીચેની ટીકાથી પહેલું પ્રકરણ આટોપાઈ રહ્યું છે:

'ફરીથી કહું છું કે, આ ખરડાથી આખી વિચારસણી અને તેની પાછાદ ભૂમિકા જપાનીઓને જ નવાજતી જણાય છે. આ ઠરાવ જપાનીઓની બાથમાં જઈ પડવાને માટે જ આલેખાયેલો જણાય છે.'

પડિત જવાહરલાલ નહેરૂના પ્રતિકાર છતાં ય અને ગળજી સાથેના મારા મતભેદની વાત જણુવા છતાં ય લેખકે આવા અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૯: હું કહું છું કે ઉતારાયેલાં વાક્યોમાં દર્શાવવામાં આવેલો અભિપ્રાય ધારણ કરવામાં લેખક વ્યાજખી નથી. મારા આ કથનના સમર્થનમાં ૧ લી ઓગષ્ટના રોજ અખબારોમાં આપેલા એક નિવેદનમાંના આ ફકરાઓનો હું ઉલ્લેખ કરું છું:

અલ્હાબાદ મોકલાયેલા ખરડાની ભાષામાં ઘણો સુધારો આવશ્યક હતો. આ વાત મેં મીગળહેનને જેમની માગફત આ ખરડો મોકલવામાં આવ્યો હતો—સમજાવી હતી. શ્રીમતી મીરાંબહેનને, અને સેવાગ્રામમાં હતા તે મંત્રીમંડળના મધ્યેને, મેં મમજાવ્યું હતું કે મહામહાની પરદેશ નીતિનો ઉલ્લેખ આ ઠગવમાં કરવામાં આવ્યો નથી અને એટલે ચીન અથવા તો રૂમનું નામ આ ઠરાવમાં આવ્યું નથી.

તેઓને મેં મમળબું હવું કે કેંગ્રેસની પરદેશનીતિનો આધાર હું પાંડિત જવાહરલાલ નહેરૂને માથે જ રાખતો હતો. જવાહર એ વાતના અભ્યાસી હતા. એટલે પરદેશનીતિ પૂરતો ભાગ શ્રી. જવાહરલાલ નહેરૂ પાસે ભરાવી લેવાની સૂચના મેં આપી હતી.

એથી વધુ, જર્મની અથવા તો જાપાનના વિજયને લગતો અભિપ્રાય તો મેં સ્વપ્નમાંય ઉચ્ચાર્યો નથી.

ઉત્કૃં, મેં તો ઘણીવાર કહ્યું છે કે, પોતાનો સામ્રાજ્યવાદ ઈંગ્લાંડ ને સદાને સારું છોડી શકે તો, જર્મની કે જાપાનને માટે લડાઈ જીતવાનું કામ અશક્ય બનીને જ બેસી રહે.

‘હરિજન’ની કટારોમાં મારો આ અભિપ્રાય હું અનેકવાર ઉચ્ચારી ગયો છું.

અને આજે હું ફરીવાર જાહેર કરું છું કે, મારી અને બીજાઓની ઉચટી ઈચ્છા છતાંય, ગ્રેટ બ્રિટન અને સાથી સત્તાને માટે લડાઈના પગજયની આફત ને ત્રાટકી જ જશે તો તેનું કારણ એકજ હશે પોતાના ઇતિહાસની ગંભીરમાં ગંભીર પળે, પોતાના દોઢ સૈકાજૂના સામ્રાજ્યવાદનું કલક ધોઈ કાઢવાનો ઈચ્છાકનો હઠીલો ઇનકાર.

આ બધાં અતિ ચોખ્ખા નિવેદનો છતાંય પુસ્તિકાના લેખકે એમ કહ્યું છે કે, ‘હટી જવ દિદમાંથી’ ને લગતા માર્ગ આદેવનોની પાછળ ધરી સત્તાના ચનાગ વિજયને લગતી મારી માન્યતાજ કાચુબૂત હતી. લેખકનું માનસ મારાથી સમગ્રવું નથી.

૨૦: આજ આરોપના આધારમાં લેખક એમ કહે છે કે: ‘૧૯ મી જુલાઈના ‘હરિજન’માં, એક સવાસના જવાબમાં શ્રી. ગાંધીએ પ્રમિદ કરેલા જવાબથી ફલિત થાય છે કે અસ્દ્યાનાદમાં

મળેલી મત્રીમંડળની બેઠક પછીથી, લાગા સમય પર ત આ વલણ ચાલુ હતું .

શ્રી. ગાંધીને પૂછવામા આવેલો સવાલ આવો હતો: જર્મની અને જાપાનના ફેસલા પર તમારી ચળવળ મુનતવી રાખવામા ડહાપણુ નથી ?

શ્રી ગાંધીનો જવાબ આવો હતો 'ના, અમારા મિત્રામ જર્મની માથેનું તમારૂં મમાધાન આવનાર નથી '

જે લેખમાથી મારા આ અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ થયો છે, એ લેખના થોડાક ભાગનો અદિ ઉતારો કરૂ છુ ૧૯મી જુલાઈ ૧૯૪૪ના 'હરિજન'મા, ૨૩૪ અને ૨૩૫ માં પાના પર, એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો હતો એ લેખનુ મથાળું ' એ મિનિટની મુલાકાત ' હતું મુલાકાત લેનાર લડનના ' ડેઈલી એકમપ્રેમ ' ના પ્રતિનિધિ હતા

" પણ લડનના " ડેઈલી એકમપ્રેમ "ના પ્રતિનિધિ મૌથી પહેલા આવ્યા હતા છેવટ સુધી તે રોકાનાર નહોતા. તેમણે કહ્યું, મને તો માત્ર એ મિનિટની નુનાકાતથી જ સંતોષ થશે એની મુલાકાત ગાંધીજીએ મનૂર કરી "

આ અખ્યાગનવશે જોયુ હતુ કે, અંગ્રેજોની વિદાયને લગતા આદેશનો, વધુ ને વધુ, જોરમા આવતા હતા. તેમને લાગ્યું હતું કે એ આદેશનોનો ઇનકાર ચતાં કેઈક પણ ચળવળ આવનાર હતી. એટલે તેમણે કહ્યું :

" કહેશો કે તમારો ચળવળથી જાપાનીઓને દિ દધી વેગળા ગખવાનું કામ મહેતું થશે કે વધુ કપરું થશે ? "

“અમાગ અદિનનોથી,” ગાંધીજીએ કહ્યું, “હિંદમાં આવવાનું જાપાનનું કામ વધુ મુશ્કેલ થશે પણ ઇચ્છાંડ અને માધી સત્તાનો મહકાર અમારી વચ્ચેથી ગે હાજર હશે તો, એ સંલોગોમાં જનનાની વાત માગથો કહેવાતી નથી

“પણ,” શ્રી યગે કહ્યું લડાઈનો વિચાર સમગ્ર રીતે કરો માધીમત્તાના વિજયની તો તમે પણ ઇચ્છા કરો છો તો પછી તમે કેમ ધારી શકો કે, તમાન આદેવનો મામે માધીમત્તાનો આ વિજય સહેલો થશે?”

“મારી વાત સ્વીકારવામાં આવે તો સહેલું બને,” ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો

“તમારી વાત સ્વીકારવામાં આવે એટલે ઇચ્છાંડ અદિમક લડાઈ ઉભી કરે?” શ્રી યગે સવાન પૂછ્યો

‘જગત નહિ’ ગાંધીજીએ કહ્યું, મારી વાત સ્વીકારવામાં આવે એને હિંદમાં અગ્રેજ ગજ ખતમ બને આગ્રહ નહી બને તો માધીમત્તાનો વિજય નિશ્ચિત બને એમ બને તો હિંદ એક સ્વાધીન સત્તા બને એમ બને તો હિંદ ઇચ્છાંડનો ખરો ભેર બને

‘આજે તો હિંદ શુદ્ધામી જ ભોગવી રહ્યું છે મારી ચગવળનો મહાનુભૂતિભર્યો જવાબ મળે તો ઇચ્છાંડનો વિજય એમલો વહેવો ઉગી શકે પણ માગ આદેવનોને ઇચ્છાંડ ને, અવગી નજરથી જ નેતુ બને, અને એ આદેવનોને કચડી નાંખવાના જ ઇચ્છાંડ ને પગલાઓ ભરે તો, એમાધી જગનાગ પરિણામની જવાબદારી મારી નથી, ઇચ્છાંડ મિવાય કોઈની નથી”

પણ શ્રી. યગનુ ધ્યાન આગ્રાધી ઉગ્યું નહિ કોઈ પણ ચગવળ પ્રત્યે નિર્લેપ ભાવથી જોવાની ક્ષી યગની નાગજી હતી

એટલે ગાંધીજીની ભાવના જગાડવાનો શ્રી. યંગે પ્રયાસ કર્યો
જે ભાવનાઓ તો ગાંધીજીએ ધણીવાર ઉચ્ચારી હતી.

“ગાંધીજી,” શ્રી. યંગે કહ્યું, “લંડનમાં તો તમે આવી
ગયા છો. ઈંગ્લાંડ પર ચયેલા બોમમારાના સંબંધમાં તમારે કંઈ જ
કહેવાનું નથી?”

“જરૂર, જરૂર, ગાંધીજીએ કહ્યું, ધણી વરસો પૂર્વે
લંડનમાં હું ત્રણ વરસો ગાળી ગયો છું. લંડનનાં ખૂણે ખૂણાથી હું
પરિચિત બન્યો છું. ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રીજ અને માંચેસ્ટરની પણ
થોડીક ઓળખ કરી છે. પણ લંડનને માટે મને વધુ લાગણી રહી
છે. ‘ઈનર ટેમ્પલ’માં હું ભણતો હતો. અને ‘ટેમ્પલ ચર્ચ’માં
• ડો. પાર્કરનાં પ્રવચનો હું ધણીવાર સાંભળતો હતો.

‘લંડનની જનતા પ્રત્યે મારું હૃદય આજે બીનું બને છે.
અને ટેમ્પલ ચર્ચ પર પડેલા બોમની વાત સાંભળીને તો મારું
હૃદય રોયું પણ હતું. અને વેસ્ટમીનસ્ટર એબે અને બીજી પુરાણી
ઈમારતો પર પડેલા બોમના સમાચારે મારા દિલ પર ભારે
ચોટ મારી હતી.

‘તો પછી,’ શ્રી. યંગે કહ્યું, ‘જર્મની અને જાપાનનો
ફેસફો થતા પર્ષત તમારા આંદોલનો મુક્તતવી ગમવાની
વાત વાજબી નથી?’

‘ના,’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘કારણ કે, અમારા
સિવાય, જર્મની સાથેનો તમારો દિસાજ પતનાર નથી. અમે જો
આઝાદ બનીએ તો અમારી રીતે, અમારો સોએટકા નેટસો
સહકાર ઈંગ્લાંડને ચરણે પડે.

‘આશ્વર્થની વાત છે કે આટલી સાદી વાત પણ સમજતી નથી આઝાદ હિંદ તંત્રથી ઇંગ્લાંડને આજે કોઈપણ સહાય મળતી નથી આવતી કાંયે હિંદ જો આઝાદ અને તો ઇંગ્લાંડને નૈતિક તાકાદ તો મળે, પણ એક બળવાન માથી પણ મળે. ઇંગ્લાંડની તાકાત આથી બઢતી અને આ વાત તો ઉઘાડી જ પડી છે ને ?’

માથી મત્તાના વિજયની ચિંતાથી હયોછત ભરેલા માગ વક્તવ્યમાયી ઉપાડાયલા છૂટાછવાયા વાક્યોનો ઉપયોગ ધરી મત્તા પ્રત્યે ઢગતું મારું માનમ બતાવવાને જ કગવામા આવતો જણાય છે ! આશ્વર્થની અવધિ નથી ?

૨૧ તે પછીથી, ગયા ઓગસ્ટની ૧૪ મી તારીખના નાં વાર્ષિકરોય પરના મારા એક પત્રમાનો આ ભાગ ‘સૂચક’ ભાગ તરીકે ઓળખાવાઈ ગયો છે :

‘જવાહરલાલ નહેરૂનો ઉપયોગ હું મારા મજ્જ તરીકે કરું છું. ચીન અને રશિયા સાથેના તેમના અગત સંપર્કોને પગિણામે, એ દેશોના આવતા વિનાશથી તેઓ ભારે કપાયમાન બન્યા છે’

આમાથી રશિયા અને ચીનના ‘આવતા વિનાશ’ની વાત પર લેખક ખામ ભાર મૂકતા જણાય છે. લેખક કહે છે :

‘તેઓ હિંદબૂદ્ધતી ઇંગ્લાંડની પીઠેહકની અને એમાથી ભગનાગ વિનાશની આગાહી બાધતા હતા’

અહિંઆ પણ, પોતાની રીત મુજમ, લેખક વાર્ષિકરોય પગના માગ પત્રનો સબંધ ધગવતો આખો ભાગ તો આપતા જ નથી. વાંચનારને દોરવા માટે લેખકે પુસ્તિકાના પરિચિદમા પણ એ પત્ર આપ્યો નથી એ પત્રના સબંધ ધગવતા ભાગોની દુઃ અહિં ગુણ્યાત કરું છું :

‘એક વધુ વાત. ચીન અને રૂસની આઝાદીની ગફાને લગતો હિંદ સરકાર અને મારી વચ્ચેનો હેતુ તો સમાન ગણો છે. હિંદ સરકાર એમ માને છે કે લડાઈ જીતવા માટે હિંદી આઝાદીની ખાસ આવશ્યકતા નથી.

હું એથી બરોબર ઉલટી માન્યતા ધરાવી રહ્યો છું. જવાહરલાલ નહેરૂનો ઉપયોગ હું મારા ગજ તરીકે કરું છું. ચીન અને રશિયા માથેના તેમના અગત સંપર્કોને પરીણામે એ દેશોના આવતા વિનાશથી તેઓ ભારે કંપાયમાન બન્યા છે—મારાથી, અને કહું તો તમારાથી પણ, વધારે કંપાયમાન બન્યા છે—એ દુઃખથી તો સામાન્યવાદ માથેની પોતાની પુગણી તકરાવ બૂલવાનો પણ તેમણે પ્રયામ કર્યો.

‘નાઝીવાદ અને ફાસીવાદના વિજયથી તેઓ માતાથી વધુ પ્રમાણમાં કંપાયમાન બને છે એ તેમની સાથે દિવસો પર્થત, દલીલો કરી. પણ મારી સામે તેઓ ખૂબ તવમાટપૂતક ઝઝૂમી ગયા એ તલમાટનું વણુંન માગથી કરાતું નથી.

‘પણ બનાવોનું જો તેમને તાણીગયું. તેમના દિવ મોમરવી એ વાત, આખરે પણ, ઉતરી ગઈ કે, હિંદુસ્તાનની આઝાદી મિલાવ તો, ચીન અને રૂસની આઝાદી પણ બચમાજ હતી.

‘આવા બળવાન બેર અને સાથીને કાગવાસી કંઘાનું આપનું પગલું વ્યાજબી નથી

હું કહું છું કે આ આખા ઉતાગતો અર્થ પુરિતકાના લેખકે કરેલા અર્થના કગતા તો મદતર ઉનટો જ બને છે એ ઉપગત, ધરી મત્તા તગ્દના માગ વચણુંને લગતો અને મારી ‘પરાજયવાદી’ મનોદશાને લગતો લેખકે મૂકેલો આરોપ વધુ નિગધાર

સાબિત કરવાને 'હરિજન' માંના નીચેના ફકરાનો પણ હું ઉલ્લેખ કરું છું :

જવાબ : 'એ વાત માયી છે કે, ઇંગ્લાંડ અને જાપાન પ્રત્યેના તમાગ આજના વલ્લભનો આધાર લડાઈમાં થનાગ સાધીમતાના પરાજયને લગતી તમારી માન્યતાને માથે જ અવલંબી રહ્યો છે ?'

જવાબ : '...ના, એ વાત જરાય માયી નથી. એથી ઉલટો, 'હરિજન' માં તો, મારા તગ્ધી, હમણા જ, એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે, અંગ્રેજને હરાવવાનું કામ જરાય સહેલું નથી. તે પગજયને ઝોળખતો નથી.

['હરિજન,' જુન ૭, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૭૭ મું]

'કોઈ એક પ્રજાને હાથે, અથવા તો પ્રજાનાં જોડાણો વડે, અમેરિકાની સદિયાતી આર્થિક તાકાતને, કુશાગ્ર ભુદિને અને વૈજ્ઞાનિક શક્તિને પગજય આપવાનું કામ જરાય સહેલું નથી.'

['હરિજન': ૭ મી જુન ૧૯૪૨ : પાનું ૧૮૧ મું]

૨૨ આ આરોપનો એક જીજ્ઞે મંપૂર્ણ જવાબ શ્રી. મીંગજહેન પગના મારા એક પત્રમાં પડ્યો છે. આ પત્ર ઉલા ઉલા જ લખાવવામાં આવ્યો હતો. એ પત્રની પ્રસિદ્ધિની તો કલ્પનાય નહોતી. મીંગજહેનને લાગ્યું હતું કે દેશને માથે જાપાની હુમલો ઝબૂમતો હતો. અને મીંગજહેનને એમ પણ લાગ્યું હતું કે દેશમાં આવનાગ જાપાનીઓની કૂચ છેક સહેલી જ થશે. એ પ્રમંજે તેમણે મને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા. મેં આપેના જવાબોમાં મારું વલ્લુ જોખ્યું પડ્યું છે.

આ પત્ર મહાસભાના મંત્રીમંડળની અદ્વાજાની સમા પડીધી જ લખવામાં આવ્યો હતો. ૨૨. શ્રી. મહાદેવને એ પત્ર

મેં ઉતગવ્યો હતો. મૂળ પત્ર શ્રી. મીરામહેનના કમળમાં પડ્યો છે. મને ખબર છે કે આ પત્રની નકલ તેમના તરફથી, અહિંથી જ, ના. વાર્ધસિરાય પર મોકલવામાં આવી હતી. આ પત્રની પ્રમિદિની વિનંતિ પણ શ્રી. મીરામહેન તરફથી કગ્રામાં આવી હતી પણ શ્રી. મીરામહેનના આ પત્રની તો પહોંચ સુદ્ધા પણ સ્વીકારવામાં આવી જ નથી. આશા રાખુ કે વાચ્યા સિવાય તો તેને દક્ષતરમાં બાધવામાં આવ્યો જ નથી.

૨૩ અસ્થાપાદ મોકલાયલા મારા ઠરાવના ખરડાને લગતા રંગીન વર્ણન સામેના કેટલાક ફકરાઓની હું અહિં રજૂઆત કરું છું—એમ બતાવી આપવા માટે કે, મહામલા માથે સમઘ ધરાવતી દરેક વાતો પરત્વે, મહાસભાને હજુવા મિવાય, બીજો ઈગદો તો, પુસ્તિકાના લેખકે જરાય સેવ્યો જ નથી.

‘હિંદુસ્તાનનો બચાવ કરવાને પ્રિટન અશકત જણાય છે’ એ ઉદ્દેશ પછીથી આવો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો :

‘ઈગ્નાડ જેટલું’ પણ કરે છે, એ બધું, સ્વાભાવિક રીતે જ, તે પોતાના બચાવને માટે જ કરતું જણાય છે. હિંદ અને ઈગ્નાડના સ્વાર્થો વચ્ચે તો એક સનાતન ધર્મ પણ પડ્યું છે. એટલે બચાવને લગતા તેઓના સ્વાર્થો પણ, સ્વાભાવિક રીતે જ, મદતગ બુદ્ધિ જ હશે.

“ હિંદુસ્તાનના ગૃજદારી પક્ષેમાં ઈગ્નાડને વિશ્વાસ નથી. હિંદુસ્તાનની સેના તો હિંદુસ્તાનની ગુનામી કાયમ રાખવાને માટે જ નભાવાઈ રહી છે. જનતા સાથેનો એ સેનાનો કોઈ સંપર્ક નથી. અને એ સેનાને જનતા પોતાની સેના તરીકે તો માનતી જ નથી.”

“અવિશ્વાસની આ નીતિ, હજુ પણ, ચાલુ જ રહી છે. એજ કારણ છે કે, હિંદના રાષ્ટ્રીય બચાવનું કામ હિંદુસ્તાનના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓના હાથમાં તો સોંપવામાં આવતું જ નથી.”

૨૪ : ત્યાર પછીથી, મારા ખરડામાંના આ વાક્યોનો હિસ્સેખ થયો છે. હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે કે તેનું પહેલું કામ તો જાપાન સાથેના સંદેશાઓ શરૂ કરવાને લગતું જ હશે.” પણ આ વાક્ય એકલું વંચાય નહિ. નીચેના પારીત્રાફોની સાથે જ એ વાક્ય વંચાતું ઘટે છે.

• “આ સમિતિ જાપાનને ખાતરી આપવાની ઇચ્છા કરે છે કે, જાપાનની સાથે કે કોઈ પણ પ્રજા સાથે, હિંદુસ્તાનના દિલમાં તો, કોઈ પણ પ્રકારની દુસ્મનાવટ વસતી જ નથી.

‘કોઈ પણ પરદેશી પ્રજાનું સ્વામીત્વ હિંદુસ્તાનને જોઈતું નથી. હિંદુસ્તાનની આઝાદીની લડાઈમાં, હિંદુસ્તાનને કોઈ પણ પરદેશી સરકાર તરફથી લરકરી સહાય જોઈતી નથી.

‘હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય તો હિંદુસ્તાનની અહિંસક તાકાદમાંથીજ ઉભું થશે, અને એ તાકાદથી જ નભતું હશે.

• એટલે સમિતિ આશા રાખે છે કે, હિંદુસ્તાનને લગતી કોઈ પણ યોજના જાપાન ધડે જ નહિ.

‘તેમ છતાં પણ જાપાન જો હિંદુસ્તાન પર હુમલો કરે અને હિંદની આઝાદીની અખીલ ઇચ્છાક માંભળે નહિ તો, આવનારી જાપાની સેના સાથે હિંદુસ્તાન અહિંસક અસહકાર ધારણ કરે. આક્રમણ કરનારાઓને સહકાર આપવાનું આક્રમણ વેડનારાઓનું કામ નથી. તેઓની ફરજ છે કે તેઓ સંપૂર્ણ અસહકાર ઉભો કરે.’

‘અને અહિંસકે અસહકારના આ માદા મિલ્લતો સમજવાનું કામ જરાય મુશ્કેલ નથી:

‘(૧) આક્રમણ લઈ આવનારને ચરણે આપણે ઝુંકીએ નહિ, તેઓના ફરમાનો આપણે માનીએ નહિ.

‘(૨) આક્રમણ કરનારા માનવીઓ પામેથી આપણે કોઈ પણ ઉપકાર માગીએ નહિ, તેની લાલચમાં આપણે ફસીએ નહિ અને તે છતાં, તેના પ્રત્યેનું કંઈ પણ વેગ આપણે સેવીએ નહિ

‘(૩) આપણા ખેતરોનો જે તેઓ કબ્જે કરવાની ઇચ્છા કરે તો, તેના એ પ્રયામનો અધ્ધર મામનો કરીને મગતા પથ ત પણ, આપણુ ખેતર આપણે છોડીએ નહિ

‘(૪) આક્રમણ લાવનાર કોઈ દુશ્મનો ભોગ બને, તે મરતો જણાય તે તન્સ્યો બને તો તેની વહારે ચડવાનો ઈનકાર આપણે કરીએ નહિ.

(૫) જે જગ્યાઓ પર અંગ્રેજ અને જાપાની સેનાઓ લડતી હશે એ જગ્યાઓ પગે આપણો અમહકાર નાકામીઆન થશે, ખિનજરૂરી પણ હશે.

અંગ્રેજ સરકાર માથેનો આપણો અમહકાર આજે તો મર્યાદિત ગ્હો છે તે જ્યારે, રીતમર, લડતી હશે, તે વેળાના તેની સાથેના આપણા અમહકારથી તો જાપાનનો ગદ્દ વધુ ખુલ્લો થશે. એનો અર્થ આપણો દેશ જાપાનીઓને હાથે કરીને સોંપતો જેવા થશે એટલે અંગ્રેજ સેનાના માર્ગમાં આપણે કોઈ પણ અંતગત મૂકીએ નહિ

‘તે સાથે, અંગ્રેજોને પણ, આપણે કોઈપણ પ્રકારનો સહકાર આપીએ નહિ. તેઓનું આજનું વલણ તો સ્વચ્છં જ

જણાય છે કે, આપણી જિનદરમિયાનગીરી સિવાયની કોઈપણ સહાય તેઓને અપતી નથી.

‘આપણી સહાય તેઓને શુભામો તરીકે જ ખપે છે- જે વાત આપણને હરગીજ મંજુર નથી.

‘અપાન પ્રત્યેના આપણે અસહકાર તો માત્ર થોડાક માનવીઓને જ સ્પર્શતો હશે. અને તે સંપૂર્ણ અને સંગીન હશે તો જ તેની સફળતા પણ સાચી જ થશે. પણ હિંદુસ્તાનની બીજી લાખો માનવીઓની જનતાને માટે તો, રચનાનું કામ એકલું જ, સાચું હશે.

‘તે સિવાય આખી પ્રાણ પોતાની દીર્ઘનિદ્રામાંથી જાગનાર નથી.

‘અંગ્રેજો રહે કે જાય. બેકારી દૂર કરવાનું કામ આપણે પહેલું કરો. ગરીબો અને તવંગરો વચ્ચેનું અંતર આપણે ઓછું કરો. કોમી એકતાની આપણે સ્થાપના કરો. અરપૃચતાનું પાપ આપણે ઓછું કરો. અને ડાકુઓને સુધારીને જનતા પરનો તેમનો ભય આપણે ઓછો કરો.

‘આ રચનાત્મક કામમાં રસજીવાને હિંદુસ્તાનનાં લાખો માનવીઓ જો તૈયાર નથી, તો પછી, આઝાદી તો સ્વપ્ન જ થશે અને અહિંસક અથવા તો હિંસક ઉપાયથી પણ, તેની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થશે.’

આ ફકરાઓ લેખા પછીથી ખુલ્લું થશે કે, મારા પરનો અથવા તો મહામહાના મંત્રીમંડળ સામેનો, જાપાનીઓના પક્ષના અથવા તો અંગ્રેજોની સામેના વલણનો આરોપ સાચો નથી.

એથી ઉલટું, આક્રમણકારોના તો મજબૂત સામનાની વાત જ અમારી તરફથી કરવામાં આવી હતી. બ્રિટિશ હથિયારો પ્રત્યેની અમે ખાસ સંભાળ સેવી હતી.

પણ બ્રિટનના સામ્રાજ્યવાદ પ્રત્યેના મારા વિરોધની સાબિતીઓ શોધવાની જ જો તજવીજ હોય તો, એ તજવીજ કામની નથી. સામ્રાજ્યવાદ સામેનો મારો વિરોધ તો મારા અનેક લખાણોમાં ઉઘાડો જ પડ્યો છે,

૨૫ : ગયા ઓગસ્ટની ૭ મી અને ૮ મી તારીખે મેં આપેલા દિંદી વ્યાખ્યાનોમાંથી થોડાક ઉતારાઓ આપીને આ વિષય હું પૂરે કરું :

‘અંગ્રેજો તરફના આપણા વલણનો વિચાર પણ આપણે કરવો ધટે. હું જોઈ ચકું છું કે લોકોના દિલમાં અંગ્રેજો પ્રત્યેના ધિક્કાર આજે ઉછળી રહ્યો છે.

‘લોકો કહે છે કે, અંગ્રેજોની રીતભાતથી તેઓ ત્રાસી ગયા છે. અંગ્રેજ પ્રભુ અને ઇંગ્લાંડનો સામ્રાજ્યવાદ, એના વચ્ચેનો ભેદ લોકો ગણતા નથી. લોકો તો આ જાનેને એક જ ગણે છે.

‘અંગ્રેજો પ્રત્યેના આ ધિક્કારને કારણે જનતા જાપાનીઓને વધાવવાને પણ તકસીતી જણાય છે. આ વાત ભયાનક ગણાય. એનો અર્થ તો એ જ થશે કે એક માસિક જશે ને બીજો સ્થાપિત થશે.

‘આ લાગણી આપણે ફેડવી ધટે. આપણી તરફ અંગ્રેજ જનતા માથેની નથી. ઇંગ્લાંડના સામ્રાજ્યવાદના વિનાશ સિવાયની આપણી લડાઈ બીજી એક પણ નથી.

‘અગ્રજ મતાને હિંદુમાંથી વિદાય લેવાની કગચેની સૂચના મેં કોઈમાંથી જન્મી નથી આજની અણીની ઘડીએ હિંદુસ્તાન પોતાનો ભાગ બરોગ લજવી શકે એ સિવાય એ સૂચનાનો કોઈ હેતુ નથી હિંદુસ્તાન જેવું વિગટ ગપ્પ જેમ તેમ કરીને મેગવા-યલા નાણા અને અ ય માગત્રીઓ આપીને જ માત્ર બેસી રહે એ બપનું નથી

પણ ચાલતી લડાઈ આપણી જ છે એમ આપણા દિનને ન્યા મુઘી લાગતું નથી ત્યાં મુઘી જનતામાંથી ખગ શૌર્યનો અને ખગ સ્વાર્પણનો ઝગકાટ તો જગતો જ નથી

‘આપણા આપભોગ સામે ઉભવાની બિટિશ સરકારની તાકાદ નથી આપણા સ્વાર્પણ સામે પણ આપણુ સ્વગજ અટ-કાવવાની કોઈની તાકાદ નથી

ધિક્કારની લાગણીતો આપણે છોડવી જ ઘટે માગ દિલમા તો ધિક્કાર વસતો જ નથી ખરી રીતે તો, અગ્રજેના વધુ માયા મિત્ર તરીકે જ, આજે, હુ જીવતો પડ્યો છું

‘એનું એક કારણ એ છે કે અગ્રે ને આજે હુ ખમા પડ્યા છે મારી મિત્રચારીનો ધર્મ બને છે કે મારા મિત્રને બૂન-માંથી બચાવવાનો પ્રયામ મારે કરવો જ ઘટે

‘મને તો લાગે છે કે ઈંગ્લાડ આજે એક બયાનકે આક્રમને આરે જ પડ્યું છે તેઓને ચેતવવાનો મારો ધર્મ બને છે જોખમ સામે મારી આગળ તો મારે ચીંધવી જ ઘટે છે— ભત્રે મૈત્રિની બાવનાથી લબાચલા માગ દાયનો તેઓ તુચ્છકાં કરે

લોખે બને હમે, મારો દાવો તો મારે બોલવો જ ઘટે.

‘મારા જીવનની ઔથી મહાન લડત વેળાએ, કોઈની સામેનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિક્કાર મારા દિલમાં સંધરી રાખવાની મારી મગ્જ નથી. મારા વિરોધીઓની મૂંઝવણોનો લાભ ઉઠાવવાની પણ મારી મગ્જ નથી. એવા કટકાઓ બગાડવાનો વિચાર તો માન હૃદયને ધૂણાની લાગણીઓથી જ છલકાવી રહે છે.

‘હું માનુ છું કે તમારી આખ સામે, એક વાત તો, સદાય ઉભી જ રહે. માનશો નહિ કે અંગ્રેજો લડાઈ દારી જશે. બાયલાઓની જમાનો ઈંગ્લાંડમાં વસતી નથી. પગજય સ્વીકારવા કરતાં તો તેઓ અંત પયત, ઝૂઝી જશે

‘પણ, ધારો કે, વ્યૂહની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મદેશ, મલાયા અને સિંગાપુરની રીતે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાન પણ છોડવું પડે. આપણી દશ એવે પ્રસંગે, કેવી થશે ?

‘જાપાનીઓ હિંદુસ્તાન પર આક્રમણ કરીને ઉભા હશે. અને આપણી તૈયારીઓ તો ઓછી જ હશે.

‘જાપાનીઓ હિંદુસ્તાનને ભરખી શકે તો ચીન અને કદાચ, રશિયાનો અંત પણ, આવી જ પડે. રશિયા અને ચીનના પરાજયના હથિયાર બનવાની મારી ઈચ્છા નથી.

‘આજે જ, પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ રશિયાની દર્દનાક કથાની વાત મારી સમક્ષ કરતા હતા. જવાહરલાલ બ્યાકુળ હતા. જવાહરલાલે દોરેલી તસ્વીર હજુ મારી આંખમાં વસે છે.’

‘મારું દિલ વિચારમાં પડે છે: ‘રશિયાને અને ચીનને સદાય આપવાને હું શું શું કરું ?’

‘અતર જવાબ આપે છે : તું તો આજે ત્રાજવામાં જ પડ્યો છે. તારો જોખ ચાલી રહ્યો છે. તારી પાસે તો અદિશાનું

રામબાણુ પડ્યું છે. તેનો પ્રયોગ તું કેમ કરતો નથી ? તારી શક્તિ ક્યાં ઉડી ગઈ છે ?

‘ અંગ્રેજોની વિદાયને લગતો મારો વિચાર આ વેદનામાંથી જન્મીત થયો છે. ’

‘ આજે તો, અંગ્રેજોનાં દિલ, કદાચ રોષથી પણ, જલકાતાં હશે. કદાચ, તેઓ મને તેમનો દુશ્મન પણ ગણતા હશે. પણ કોઈક દિવસે તેઓ જરૂર કહેશે કે હું તો તેઓનો બેર જ હતો. ’

૮ મી તારીખના મારા વ્યાખ્યાન દરમિયાન, ચીનને લગતી ચિંતા વ્યક્ત કર્યા પછીથી, મેં જણાવ્યું હતું કે :

‘ એટલે, આઝાદીની હું, હમણાં ને હમણાં જ, માગણી કરું છું—જની શકે તો આજે જ ગત્રે, પરાંદ પહેલાં. ’

‘ કોમી એકતા સ્થપાતા પર્્યંત આઝાદીની વાત હવે અટકાવાય નહિ. એ એકતા આવશે નહિ તો, આઝાદીની સ્થાપના માટેના વધુ ભોગોની જરૂર ઉભી થશે, અને એ સ્થાપના વડે આઝાદીનું કામ વધુ મહેલું થશે. ’

‘ મહામહાનો રાદ તો ચોખ્ખો જ પડ્યો છે. કાંતો તે આઝાદી પ્રાપ્ત કરે, અથવા તો પૃથ્વીના પડ પરથી તે ઉખડી જ પડે. જે આઝાદીની મહાસભા માગણી કરે છે, એ આઝાદી મહાસભાવાદીઓની એકલાની જ નથી, એ તો છે આખા ભરતખંડની. ’

અને ૮ મી તારીખના મારા અંગ્રેજી ભાષણમાંના કેટલાક શ્લોકોની હું રજૂઆત કરું :

‘ અહિંમક રીતે હિંદુસ્તાન પોતાની આઝાદીની માગણી કરે છે. આ માગણી પ્રત્યે માધી મત્તા જે દુર્લ્લભ કરશે તો તેને માથે એક મોટી બૂલનો ભાર ખડકાઈ જશે. ’

‘પગે પડીને હિંદુસ્તાન આઝાદીનું પુરાણું કરજ ભરી
આપવાની માગણી કરે છે. આ માગણીનો જો તુચ્છકાર થશે તો
ચીન અને રૂમને માથે એક ગંભીર ફટકો લાગી જશે.

‘આજની ઘડીએ સરકારને ન મૂંઝવવાની મહાસભાની
નીતિની ઘડનામાં તો હું જ કારણભૂત બન્યો છું. અને છતાં, આટલી
કડક ભાષા મારે આજે વાપરવી પડે છે. પણ મગકારને ન મૂંઝવવાનો
અર્થ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ ખોઈ નાખવાનો તો એણે જ હશે.

‘દૂબતા માણસની ગળદન દબાવી રાખનારા માનવીના
પંજમાંથી છૂટવાનો તરફડાટ કરવાના દૂબતા માનવીના અધિકારનો
મંકાર કોણ કરે છે? એટલે આપણી આજની વાતો અને ગષ્ટ
કાલની જાહેરાતો વચ્ચે ફેર ગણવાનું કોઈ કારણ નથી.’

‘ઈંગ્લાંડ જેવી પ્રજાસત્તાઓની અનેક મર્યાદાઓ છતાંય,
શાસીવાદ અને પ્રજાવાદ વચ્ચેનો ભેદ, મેં, સદાય, માન્ય કર્યો છે.
અને જે સામ્રાજ્યવાદ સામેની મારી આજની લડાઈ ઉભી થઈ છે, એ
સામ્રાજ્યવાદ અને શાસીવાદ વચ્ચેનો ભેદભાવ પણ મેં મજૂર કર્યો છે.’

‘હિંદુસ્તાનમાંથી ઇંગ્લાંડ આજે કયા પ્રકારની સહાય
મેળવી રહ્યું છે? પોતાની બેડીઓમાં પડેલા હિંદુસ્તાન પાસેથી જ
ઇંગ્લાંડ આજે પોતાથી બનતી સહાય મેળવી ગયું છે.

‘હિંદુસ્તાન ઇંગ્લાંડના આઝાદ ભેર તરીકે આજે જો
રણમાં પડે તો એ પગિસ્થિતિનો ફરક કેટલો પડે? આપવાનું જ હોય
તો આ સ્વગજ ઇંગ્લાંડે, આજ ને આજ, આપવું ઘટે છે. હિંદુ-
સ્તાનને હાથે આ સ્વરાજનો ઉપયોગ રશિયા અને ચીનવાળી સાથી
મત્તાના વિજયને માટે જ થશે.

આમ થશે તો જર્મી માર્ગ, વળી પેછો, ખુસ્તો થશે, અને રશિયાને અંગીન સહાય આપવાનો માર્ગ પણ, હિંદની આઝાદી હાગ, વધુ ખુસ્તો થશે.

‘અહમદશની ધરતી પર, અથવા તો મલાયામાં, છેલ્લા માનવી પર્યંત ઇસ્કાંડે પોતાનો પ્રાણ પ્રાયયો નહિ. અને બહેને, એ પ્રદેશો ઇસ્કાંડે ‘મહાન નીતે’ ખાલી કર્યા.

‘પણ એવી પીછે હડક કરવાનું કામ મારાથી બનનાર નથી. મારે માટે તો જવાનું કોઈ ઠેકાણું નથી, ૪૦ ઢેરોડ માનવીઓ સાથે, હિંદ ખાલી કરીને, હું કંઈ દુનિયા બણી પાછો હકું?’

જગતની આઝાદીને ખાતર હિંદુસ્તાનની શુભામ જન્મતાને સગળાવવાનું કામ શી રીતે બને? હિંદુસ્તાનના માનવીઓમાં આજે તો કોઈ જીવ જ નથી. તેઓનો પ્રાણ પરચારી ગયો છે.

આ માનવીઓની આંખનાં મરી ગયેલાં અણિધારાં ફરી અમકાવવા માટે આઝાદીની જરૂર તો પહેલી જ હશે. અને એ આઝાદી આજે જ મળવી ઘટે. આવતી કાલે નહિ.

‘એટલા માટે, મહાસલા વાદીઓ ‘કરેંગે યા મરેંગે’ નો મંત્ર ધારણ કરે.’

આ અવતરણો મારી સ્થિતિની ચોખ્ખવટ કરે છે. એ અવતરણો બતાવી આપે છે કે, બ્રિટિશ સત્તાની વિદાયનો નાદ એ શા સાફ ગાજતો કર્યો. આ અવતરણો બતાવી આપે છે કે, મારા અશિક્ષનનો મૂળ પાથો તો અહિંમાનો અને આપમોગનો જ હતો.

૨૬: બ્રિટિશ સત્તાની વિશય છતાંય, સાચી મત્તાના સૈનિકોને હિંદમાં રહેવા દેવાની મારી તત્પરતા પિછાનતા લેખકને

કંઈક મૂઝવણ પડે છે. પણ તેમનું હૃદય જો ખુલ્લું જ હતું તો આ મૂઝવણ તો ખરે જ ઓછી હતી.

મારો ખુવામો તો ઉવાડો જ પડ્યો છે ચોખ્ખા પુરાવાઓ મિવાય મારી સમ્યાઈની શકા કરવાનું કાઈ કાગળ નથી હું પણ બૂબોથી જ ભરેલો માનવી પડ્યો છું અને સામાન્ય માનવી કરતા વધુ શુદ્ધિનો દાવો માગ તરફથી કોઈ વાગ કરવામા આવ્યો નથી

૨૭ : રામજી તરફથી એક મુશ્કેલી રજૂ કરવામા આવી હતી. ઇંગ્લાંડના હાથમાની હિંદની ગજદારી સત્તા સિવાયની હિંદમા રહેનારી માથી સત્તામાથી તો અગ્રેજ મરકારનું એક બૂડામા બૂડું સ્વરૂપ હિંદમા જન્મીત થશે પુરિતકાના લેખક કહે છે કે રામજીએ દર્શાવેલી આ મૂઝવણને લગતો ‘સ તોપકાગ્ક ઉકેવ’ તેમના તરફથી (મારા તરફથી) જાહેર કરવામા આવ્યો નથી. એટલા માટે લેખકે માની લેવાનો જ નિર્ણય કર્યો કે કે, આ ખુવાસો ‘ખાનગી’ રાખવાનો નિર્ણય મારા તરફથી કરવામા આવ્યો હતો આમ કરીને લેખક આગળ વધે છે કે .

‘ આ સવાનને લગતા ગાંધીજીના અગત ઉકેનને લગતી, આપણે તો, માત્ર, અટકળો જ કરવી ગઈ પણ ઉપગની પરિસ્થિતિમાથી એક ખુવાસો આપણા ખ્યાનમાં ચડે છે

‘ બનવાજોગ છે કે અમેરિકાનો લોકમત જીતવા માટે જ આવી કળુલાત શ્રી. ગાંધીએ આપી હશે અને બનવાજોગ છે કે, મહાસભાના મત્રીમડળના સભ્યોને પણ તેમણે યાપ આપી હશે.

‘ પણ શ્રી૦ ગાંધીની દિલની એ યોજના તો ચોખ્ખી જ હતી—જેને પરિણામે, કાં તો, હિંદમાની માથી મત્તાનો આવો

વસવાટ અર્થાહીન બને, અથવા તો, સાથી મત્તાના સૈનિકોને હિંદની ધગતી છોડવાની જરૂર જણાવી જ પડે '

સમગ્રવુ નથી કે આ સૂચન કઈ કક્ષામાં મૂકી શકાય માની જ લઉં છું કે, લેખકે કહેલું 'ખાનગી' તો, મત્રીમડળના સભ્યો પાસેથી પણ, ખાનગી જ ગણવાનું હતું નહિતો તો, મત્રીમડળના સભ્યો પોતે પણ, માથીસત્તા પર લાદવામાં આવનારી દગાખાજીમાં મામેલ ગણાય

પણ આવી દગાખાજીમાંથી તો બીજા પગિણામે જ જાગી પડે ધારો કે, હિંદમાની અગ્રેજ સત્તા સદતર આથમી ગઈ છે. અને ધારો કે, આઝાદ હિંદની સરકાર સાથેના કગરનામાં અનુસાર સાથીસત્તાના સૈનીકોએ હિંદુસ્તાનમાં વસવાટ કર્યો છે

આ ધાગણામાંથી એક વધુ ધારણા જાગતી જણાય છે— સાથીસત્તાના સૈનિકોનો હિંદમાનો વસવાટ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરાયલા કગરનામાં અનુસાર થયો છે અને હિંદની આઝાદીની ઇગ્ગતિ સ્વીકારેલી જરૂરને પગિણામે જ થયો છે

અને વધુ ધારો કે, માર આ 'નહસ્ય' તો મારા પોતાના દિલના ખાનગી ખૂણામાં જ અચવાઈ ન્યું છે આઝાદી, આવ્યા પડીથી, એકાએક, એ 'નહસ્ય'ની, મારી એ 'ખાનગી વાતની આઝાદ હિંદની સરકાર મમક્ષ હું જાહેરાત કેડ છું અને આઝાદ હિંદની સરકાર મારી એ યોજના પાગ પાડવાની તત્પરતા પ્રદર્શિત કરે છે તો આ પગિણામિતિનું પગિણામ કેવું બને ?

માથી મત્તા પાસેની લશ્કરી તાકાદ તો ત્યારે પણ મોજૂદ છે એજામાં એણુ, સાથી મત્તાનું પડેલું કામ તો, માર મસ્તક ફૂલ કે વાનું જ અને તે પડીથી તેનો રોડ આઝાદ હિંદુસ્તાનની

સરકારને માથે ઠલવાઈ પડે. અને હિંદુસ્તાનની જે આઝાદી તનવાગ્ની ધારથી નહિ, પણ સાચી સમજના દમાણપૂર્વક સ્થાપવામા આવી હતી એ આઝાદી ગર્ષ કાલની યુગ્મરી અને

એ રીતે નવેસગ્ધી ખેવાયની આઝાદી ફરી આવતી અટકાવવા માટે સાચી સત્તા પોતાના બધાય પ્રયાસોને બળવત્ત કરે

પણ આ વિચારધારાને વધુ લગાવવાનો માર હું જોતો નથી લેખકનું મૂલ્યને જો સાચું જ હશે તો, જોતો અર્થ તો એટલો જ હશે કે, અમે બધા તો કાવત્રામાજો જ હતા વતનની આઝાદીનો તમજા અમારા દિલથી અતિ છેડી હતી, જનતાના હિતની પગલા અમાગમાથી ગેરહાજર હતી અને અમાગ નાનકડા સ્વાર્થોના વિચારમાં જ અમે બધા મથગૂલ હતા

૨૮ મારા પર 'છૂપા હેતુ'નું આરોપણ કરવા માટે, રાજ્યજીએ ચીધેલી જે મુશ્કેલીનો પુસ્તિકાના લેખકે, આટલા બધા ભાગપૂર્વક, ઉત્તેજ કર્યો છે એ મુશ્કેલીનો ઉત્તેજ તો મારા એ-ખી ન ચર્ચાપત્રી તરફથી પણ કગવામા આવ્યો હતો આ ઉત્તેજનો મારો જવાબ ૧૯મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના 'હરિજન'માં, ૨૩૨-૩૩મા પાનાઓ પર, કગવામા આવ્યો હતો પશ્ચોત્તર રૂપે એ લેખ પ્રમિદ્ધ કરવામા આવ્યો હતો

પુસ્તિકાના લેખકે કરેલા અગ્રકચ્છાળા મૂલ્યોને લગતા માગ જવામના અનુસધાનમા આ લેખની હું અહિ, વિના મકોચે, રનૂઆત કરૂ છું

મવાલ પહેતો એકજ ક્ષેત્રમાં દિમા અને અહિસા ને એક સાથે ચલે નહિ તો પછી હિંદુસ્તાનની જ ધગતી પગથી, માથી

સત્તાના મૈનિકો દ્વારા, જપાન સામે ખેલાતી લડાઈ વચ્ચે, જપાનનો અહિંસક સામનો કરવાનું કામ તો ક્યાંથી જ બને ?

જવાબ: આ સવાલની શંકા ખોટી નથી અને આ વાતનો મેં, આજ પૂર્વે, ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. આઝાદ હિંદ સાથી સત્તાના સૈનિકોની હાજરી ચલાવી, નલાવી રહે છે એ વાત તો, તે તેની કેટલીક મર્યાદાઓને જ કારણે કરે છે.

અહિંસામાંની પોતાની શ્રદ્ધાનો દાવો હિંદુસ્તાનની આખી જનતા તરફથી તો, કોઈવાર, કરવામાં આવ્યો જ નથી. અને કોઈપણ સખળ સેના સામે સરજતાપૂર્વક ઉભવા માટે ખપતી અહિંમા પ્રજામાં હજી પ્રકટીય નથી.

આવી અહિંસા પ્રજામાં જે વ્યાપેલી હોત તો, ગુલામી, શ્રીટીને હિંદુસ્તાનની આઝાદી, ક્યારની, જાગી જ હોત. પરદેશી સેનાને હિંદમાં રહેવા દેવાનો સવાલ તો જાગત નહિ. અને મારી માગણીની નવીનતા વિમરણ પણ નહિ.

આઝાદ હિંદના હાથમાં સત્તા બદલી આપવાની સૂચના ખિટનને કરવામાં આવી નથી. હિંદના કોઈપણ ચોક્કસ પક્ષને સત્તા સોંપી દેવાની વાત ઇંગ્લાંડ સમક્ષ ધરવામાં આવી નથી. સંપત્તિ બળ હિંદુસ્તાનની જનતામાં હજી આવ્યું નથી.

એટલે મારી માગણીનો આધાર કોઈ દાખવી શકાય એવી તાકાદને માથે માડવામાં આવ્યો નથી. હિંદુસ્તાનની તાકાદનો સવાલ તો મારી માગણીમાં રહેતો જ નથી. મારી વાતતો ન્યાયનીજ માગણીની રહે છે.

‘મારી મિલકતની જપ્તી અન્યાયી હતી. અને એ અન્યાય ટાળવા માટે, મારી મિલકત મને પાછી સોંપવાની ઇંગ્લાંડ સમક્ષ હું માગણી કરું છું.’

એ મિલકત સાચવી રાખવાની મારી શક્તિને લગતો વિચાર કરવાનું કામ ઇંગ્લાંડનું નથી.

એટલા માટે જ, મારી માગણીના સંબંધમાં મેં અંધાધુંધીનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હિંદુસ્તાનની આઝાદી દ્વારા ઇંગ્લાંડની નૈતિક તાકાદ વધુ જામી જશે. અને ઇંગ્લાંડની આ નૈતિક તાકાદ-દ્વારા તેના વિજયનો ડંકો જરૂર વાગી જશે.

હિંદુસ્તાન સિવાય, લડવાનું કારણ ઇંગ્લાંડ જાણે કે નહિં, એ સાથે મને નિસ્પૃત નથી. હું તો એટલું જ જાણી શકું કે હોડમાં મૂકાયલું નામ આજે હિંદુસ્તાનનું નથી.

મારી પ્રમાણિકતા અને મારા વટને ખાતર, મારી માગણીમાં વસતી ઉજુપોનો ઉપાય તો મારે યોજવો જ. ઘટે હિંદુસ્તાનની ધરતી પરથી સાચી સત્તાની સેનાને ખસેડી લેવાની માગણીને પરિણામે સાચીસત્તાનો પરાજય જે નિશ્ચિત બને તો, મારી માગણીને અપ્રમાણિક માગણી તરીકે ગણી ઠાઢવાની વાત જરૂર ઉચ્ચારી શકાય.

આજની માગણી તો સંલોગોના દબાવથી જ ઉભી થઈ છે. અને એની મર્યાદાઓ, એની ઉજુપો ઉઘાડી પડી છે.

કશુક કરું છું કે, દ્વિંદની ધરતી પરથી સાચી સત્તાના સૈનિકોદ્વારા ખેલાતી લડાઈને કારણે, અદ્વિંસક સામનાનો અવકાશ વધુ રહેશે નહિ. અને આવો અવકાશ આજે છે પણ નહિ. સૈનિકો અમારા પર સર્વોપરિપદ આજે ભોગવી રહ્યા છે. પણ મારી માગણી તબે તો તેઓની પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રની શરતો અનુસાર જ ચાલતી હશે.

સવાલ ખીજે : હિંદમાં રહેનારા માથી મત્તાના સૈનિકો પગની મત્તા તો માથી મત્તાના મરદારોની જ હશે. આવા સૈનિકોની હાજરી તથા ચક્રાવાતી આઝાદીનો મતોષ હિંદુસ્તાનને કેટલોક હશે ?

જવાબ : હિંદની આઝાદીને લગતી સ્થિતિની જાહેગત જે માથી જ હશે તો, માથી મત્તાના સૈનિકોની હાજરી માત્રથી જ, હિંદની આઝાદીની ભાવના પર કોઈ પણ અનિચ્છનીય અમર પડનાર નથી. ગઈ લડાઈ વેળાએ પ્રગ્લાડના સૈનિકો ક્રાન્સની ધગ્તી પગથી ઝુકના હતા. ક્રાન્સની આઝાદીને એથી કઈ અનિચ્છનીય અમર પડેલી હતી ?

મારો ગઈ કાલનો શેક આજે મારો મનોવડિયો બને, અને મારી શરતો અનુમાર મારા ધરમા તે વમાવટ કરે તો, તેથી મારી સ્વતંત્રતા આડે કોઈ પણ અંતરાય આવવાનો મભવ હું જરા ય નેતો નથી. કદાચ, એવું ય બને કે, મેં મજૂર કરેલી તેની એવી હાજરી મને લાભપ્રદ પણ બને

મવાલ ત્રીજે : હિંદની આઝાદ સરકાર સાથેની 'મંધિ'ની શરતો તો કાલે તેવું સ્વરૂપ ધારણ કરે. પણ હિંદુસ્તાનના 'અચાવ' માટે માથી મત્તાના સૈનિકો જે લડાઈમાં ઝુકતા હશે તો, હિંદીઓને ભજવવાનો ભાગ તો, નથી લાગવું કે, ઘણાજ એછો જ હશે ?

જવાબ : મારી યોજના, આ સૈનિકોની હાજરી, હિંદુસ્તાનના અચાવને માટે અચવા તો તેની રક્ષાને ખાતર તો, માગતી જ નથી આ સૈનિકો સિવાય પણ હિંદુસ્તાનનો કાગ્ગાર ચલાવી લેવાને મેં તો ધારણ કરી છે.

જાપાનીઓ મામેનો અમારો અદ્વિતક અચાવ જરૂર યોજી શકાય. અને, કદાચ નસીબની જે ચારી મને તો તો, એવું ય બને

કે, સાથીમત્તાના સૈનિકો હિંદમાંથી ચાલ્યા ગયા પછીથી, અને જાપાની સૈનિકોને હિંદમાં ચક્ષાત્રી લેવાની હિંદીઓની અનિચ્છા જાણ્યા પછીથી, હિંદુસ્તાન પર આક્રમણ કરવાનો જાપાનનો વિચાર ઓછોય બને.

પણ આ બધી વાતો તો માત્ર અટકળો જ હશે.

સવાલ એવો : ધારો કે, કોઈ નૈતિક દ્રષ્ટિથી નહિ પણ, એક રાજદ્વારી વ્યૂહરચના તરીકે જ, સાથી સૈનિકોની હિંદમાંની હાજરીને લગતી હિંદુસ્તાનની આઝાદ સરકાર સાથેની 'સંધિ' ઇંગ્લાંડ આજે મંજૂર કરે, પણ પાછળથી તે એ 'સંધિ'નો ઇન્કાર કરે તો, એ સૈનિકોને હિંદમાંથી ઉખેડવાનું હિંદુસ્તાનનું કામ શી રીતે બને ?

જવાબ : અંગ્રેજોની પ્રમાણિકતા તો આપણે ધારીએ જ છીએ. ઇંગ્લાંડને પોતાના વચનની જો કિંમત હશે તો આવો સમય તો આવશે જ નહિ.

છતાં ય, ઇંગ્લાંડ જો વિશ્વાસઘાતી જ પગલું ભરે, તો પછી, ઇંગ્લાંડના એ પગલાંને નષ્ટ કરનારી અહિંસક અથવા તો હિંસક તાકાદ તો હિંદમાં હોવી જ ધટે.

મત્તાલ પાંચમો : ધારો કે હિંદની 'આઝાદી'ને લગતી 'સંધિ' સુભાષચાણુ જાપાન અથવા તો જર્મની સાથે કરે, અને એ 'સંધિ' અનુસાર સાથી મત્તાના સૈનિકોને હિંદમાંથી હટાવવા ખાતર ધરીમત્તાના સૈનિકો હિંદુસ્તાન પર ચક્રાર્થ કરે—તો આ સ્થિતિની સરખામણી આમણા મત્તાલમાં દરપવામાં આવેલી સ્થિતિ સાથે કરાય કે કરાય જ નહિ ?

જવાબ : આ કાલ્પનિક સ્થિતિઓ વચ્ચે તો ઉત્તર દક્ષિણનું અંતર વસ્યું છે. મારી માંગણીનો સંબંધ તો હિંદના કચ્છવાળા પક્ષની સાથે જ રહેલો જણાય છે. અને મુલાખગાણુના સૈનિકોનું આગમન તો, એ કચ્છવાળા પક્ષને કાઢવા માટે જ યોગ્યપણું હશે.

હિંદુસ્તાનની આઝાદીનું કરજ જર્મનીને માથે નથી. મુલાખગાણુની રીત દ્વારા તો હિંદુસ્તાન ઓલામાંથી સુલ્તામાં જ પડે. હું માનુ છું કે, ઉપરની અને પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેનો તફાવત હંમેશાં ખુલ્લો થશે.

સવાલ ૭૬ : હિંદુસ્તાનની રક્ષાના મવાલને, મોલાના સાહેબ તો, 'મધ્ય રક્ષા' તરીકે જ ઓળખતા જણાય છે. અને કોઈ સત્ત્વ શત્રુનો મધ્ય સામનો સ્વતંત્ર રીતે કરવાના સાધનો હિંદુસ્તાનના હાથમાં નથી. તો પછી હિંદુસ્તાનની ખરી આઝાદીનો મંજોગ કેવો અને કેટલો હશે? અને હિંદુસ્તાનની રક્ષાનો વિચાર મધ્ય રક્ષાની રીતે જ જો કરવાનો હશે તો, માત્ર એક જ વાતનો ઉદ્દેશ કરીએ તો ય, પોતાની સ્વતંત્ર નૌદા સિવાય, અને સ્વતંત્ર જહાજ ઉદ્યોગ વિના, પોતાના ૪૦૦૦ માર્શલ જેટલા વિરાટ કાંદાનો અચાવ હિંદુસ્તાન ચી રીતે કરે?

જવાબ : સૌ જાણે છે કે, મારી રીતે, રાષ્ટ્રના અદ્વિંમક અચાવમાં મોલાના આઝાદ માનતા નથી. મારી માંગણીનો આધાર તો રાષ્ટ્રના અદ્વિંમક અચાવને લગતી મારી શ્રદ્ધાને માથે જ મંડાઈ રહ્યો છે.

સવાલ માત્રો : ધારો કે ઇંગ્લાંડ હિંદુસ્તાનને આઝાદ મુક્ત તરીકે જાહેર કરે, તો એવા આઝાદ હિંદદ્વારા, ચીનને આજે કેમ સહાય આપી શકાય?

જવામ : આજે તો, માથીમત્તાને સુઝ પડે છે એવી આડીઅવળી સહાયો જ ચીનને સાપડી રહી છે. પણ આઝાદ હિંદમાથી તો ચીનને માણસો ય મળે ને સામગ્રી પણ મળે

એશિયાની પ્રજા તરીકે ચીન માથે હિંદ એક સ્વાભાવિક સબધથી જ મકળાઈ રહ્યું છે—જે સાથી મત્તાને મળતું નથી, અને જેનો લાલ ખાટવાની શક્તિ સાયોમત્તામા મોજૂદ નથી અને બનવાનું હોય તો એવું ય બને કે, ચીન સાથેનો મધ્ય સુધારો લેવાની વાત આઝાદ હિંદ જપાનને મમળવી ય શકે

આ બધું છતાં ય, અને ખામ કરીને, ખીજા અને ચોથા મવાનને લગતા મેં આપેલા જવામને લગતી પોતાની જાણ છતાં ય, પુસ્તિકાના લેખકે આ બધી વાતો પ્રત્યેનું દુર્નિશ્ચય માત્ર કયું છે ?

બધી વાતનો સાર એટલો જ હશે કે, આપેલું વચન પાગી બતાવવાની ઇગ્તિહાસી દાનત પરની મારી શ્રદ્ધા માજૂર હશે એવી જ રીતે, ઇગ્તિહાસ પ્રત્યેના પોતાના વચનો પાગવાને આઝાદ હિંદ પણ તત્પર હશે અને પક્ષને હાથે પોતાના કગરનામાનું સંપૂર્ણ ખાસન થશે

ઇગ્તિહાસી વિદાય ન્યારે પણ માગી થશે ત્યારે એક અજ્ઞાન દવા જ પેદા થશે વિપુલ શુભેચ્છા અને વિપુલ લામણી-પૂરક પોતપોતાનો ભાગ ભજવી બતાવવાને બને પક્ષે તત્પર હશે

હું માનું છું કે, બતાવાયેલી મુશ્કેલીઓને લગતો મેં સૂચવેલો ઉકેલ, સમગ્રતઃ એવો, અને મતોશ્ચાક પધ્ધતિ હશે

૨૬ અને ‘હૂપી’ પ્રતિષ્ઠાના મબધર્મા તો ૮ મી ઓક્ટોબરના રોજ, અખિલ હિંદ મહાસભિતિની બેઠક સમય મેં

કરેલા હિંદી વ્યાખ્યાનમાંથી જ થોડાંક વાક્યો હું અહિં દાખર કરું :

‘હૂપી રીતે તો આપણે કોઈ કામ કરવાનું નથી. આપણે તો, આજે, એક ખુલ્લો બજારો જ પોકારીએ છીએ. હૂપી રીતથી તો આપણી લડાઈમાં એક પાપની જ રીત દાખલ થશે. આજાદ માનવી હૂપી ચળવળમાં મડોવાય નહિ.

‘બનવાનું છે કે, મારી મલાઈનો ઈન્કાર કરીને, આજાદ હિંદની સરકાર હૂપી પોલીસનો ઉપયોગ પણ કરે. પણ આજની લડાઈનું આપણું કામ તો, ગોળીઓ સામી છાનીએ જ ઝીલવાનું હશે. હૂપાં આંદોલનો તો આવી લડાઈમાં હોય જ નહિ.’

હૂપાં આંદોલનોને જે માનવી એક પાપ તરીકે જ પોકારતો પડ્યો છે, અને ન્યારે તેની મામેનો આરોપ સાબિત કરી આપનારો એક પણ ખુલ્લો દાખર નથી ત્યારે, એ માનવીના મરતકે પરનું હૂપાં આંદોલનોનું આરોપજુ તેને અતિ બારે જ પડે.

મિલકત બચાવવી જ થટે છે—વ્યાજખી રીતે જ પૂછી શકાય કે—
કોને ખાતર ?)

લેખકે કરેલી આ ‘અકસ્માત’ની વાતમાં એક વિચિત્ર સૂચન સમાયલું મને માલૂમ પડે છે. અને એ સૂચનની માનિતી પણ લેખક પાસે લાગતી નથી. કાલિયરાણી વાતદ્વારા લેખક એમ મમળવવાનો પ્રયામ કરતા જણાય છે કે, હિંદુસ્તાનની જનતાની જાંઘાનીઓ કરતાં તેના લક્ષ્મીનંદનોની લક્ષ્મી માટેની મને તો વધુ ચિંતા પડી છે.

મત્યને મરડી નાંખવાનો આ પ્રયામ મને, ધરદાપૂર્વક, કરાયેલો જણાય છે.

આ વાતને ખોટી બનાવી આપવા માટે આ અવતરણની હું રજૂઆત કરું છું.

‘લડાઈ વિરોધી માનવી તરીકે મારો જવાબ તો માત્ર એક જ હશે—આક્રમણ અથવા તો બચાવને નામે જનમાલનો વિનાશ કરવાની વાતને હું શરૂવીરતા માનતો નથી.

‘વિનાશના ખર્ચમાં હોમવા કરતાં તો, ફરજ પડે તો, હું મારા ઘરમાર અથવા તો ખેતરનો પાક અકબંધ છોડીને જ દુશ્મનનો માર્ગ હું મોકળો કરું.

‘માનવતાની દ્રષ્ટિએ તો કોઈને પણ મારા દુશ્મન તરીકે માનવાનો હું ઇન્કાર કરું. એટલે એ દ્રષ્ટિથી તો, ઘરમાર અને પાક પાછળ મૂકી જવાના કામને હું સ્વાર્પણ અને શરૂવીરતા જ ગણું.’

‘અને હિંદુસ્તાનના મંબંધમા તો એક વ્યવહારિક ત્રિચાર પણ કરવો જ ગણો. ગ્રંથિવાની જનતા પેટે હિંદુસ્તાનની જનતાના દિવસ મદ્યથી વૃત્તિ હજી એટલો વિકાસ પામી નથી.

‘અને દિંદુસ્તાન તો લડાઈમાં પણ નથી. લડાઈમાં તો દિંદુસ્તાનના વિજેતાઓ જ પડ્યા છે.’

[‘હરીજન’: ૨૨ મી માચ, ૧૯૪૨ : પાનું ૮૮ મું]

અને એક બીજા અવતરણ પર પણ દ્રષ્ટિપાત કરો :

‘મારો ભાઈ મારી મામે લડાઈમાં હશે તો, મારા દુવાનો ઉપયોગ માગ ભાઈના હાથમાં જતો અટકાવવા માટે તેમાં ઝેર મેળવવાનું પગલું બહાદુર હશે? અને એમાં સ્વાર્પણ હશે? સ્વાર્પણના મૂળમાં તો દિલ્લની સ્વચ્છતાજ હોવાી થટે. નાક ત્રાડીને અપશુકન કરવાતી આ રીત મને મંજૂર નથી.

‘અગાઉના યોદ્ધાઓએ કેટલાક મગમ રિવાજો જ પાડ્યા હતા. દુવામાં ઝેર મિલાવવાની વાત તેઓ કરતા નહિ. અને પાકના વિનાશનું કામ પણ તેઓ કરતા જ નહિ.

‘હું તો મારા ઘરગાર અને મારો પાક અકબંધ મૂકીનેજ પાછળ દહું છું. અને હું શુભીરતા મળું છું ને સ્વાર્પણ પણ મળું છું. શુભીરતા એટલા માટે કે, મારે દિસાએ અને જોખમે જોરાક મેળવીને મારો પીછો પકડવાની સમરક હું મારા દુરમનને સંમપણું કરું છું. અને સ્વાર્પણ એટલા ખાતર કે, દુરમનને માટે પણ, હું કંઈક આપીને જ ખડો કરું છું.

‘મને સલાહ પૂછનારના દિલ્લમાંથી ‘કરજ પડે તો’ ને લગતો મારો ઉત્તેષ કંઈક ખમતો જણાય છે. મેં તો એી પ્રિરિયતીની જ કલ્પના કરી છે, જે પ્રિરિયતિ તમે હું પ્રાણપંજ કરવાને તૈયાર નથી. અને એટલે, ભરિખમાં કંઈક પણ કાળે મદદ આમનો ઉમેો કરવાની આશામાં ઘુરત પૂરનો તો, હું પાછો જ દહું છું. આ વાત પૂરનો વિચાર દુરમનના મામનને નથી; જોરાક,

પાક અને એવી બીજી વસ્તુઓનો વિનાશ અટકાવવા મિત્રાય બીજો એકકેય નથી.

‘અહિ સક અથવા તો હિંસક સામનાની યોજના તો, વિચાર, પૂર્વક કરવી ઘટે. લશ્કરી ભાષામાં અવિચારી સામનો આધળુ માહમ હશે અને અહિમક ભાષામાં તે નરી મુખાંધ હશે.

‘ઘણીવાર તો પીછેહઠમાં પણ ભાવિ સામનાની યોજનાઓ છૂપાવાયલી જણાય છે આવી યોજનામાંથી શરૂવીરતા જન્મી શકે ને સ્વાર્પણુ પણ જાગી શકે દરેક પીછેહઠમાં મૃત્યુના ભયમાંથી જામતી ડરપોક વૃત્તિ વસતી નથી.

‘ખરી વાત છે કે શરૂવીર માનવી તો આક્રમણ કરનારાનો પ્રખર સામનો કરતા જ, મોતને ભેટી જશે. અને છતાંય મેં કહી છે એવી પીછેહઠ કરનાર માનવી પણ ઓછો શરૂવીર નથી.

(‘હરિજન’ : ૧૨ એપ્રિલ ૧૯૪૨ : પાનું ૧૦૯ મું)

પણ આ વાત તો માત્ર ગરીબ માનવીની મિલકત પૂતીજ થઈ આમાં ઔદ્યોગિક મિલકતની વાત કયાય આવતી નથી. પણ હું તો આવી ઔદ્યોગિક મિલકતોના વિનાશથી પણ વેગળા ગહેવાનીજ સૂચના કરૂ છું. એનાં કારણોની મેં ગૂઝૂઆત કરી છે. અને એ કારણોને હું, હજી પણ, વળગી જ રહું છું.

મારી પાસેના ‘હરિજન’ના અંકોમાંથી તો આવી મિલકતોને લગતી એકજ નોંધ મને માંપડી શકી છે. અને તે આ છે.

‘ધારો કે આટાની ચણી અથવા તો તેજ કાઢવાનાં કારખાનાનાં વિનાશનો મત્રાય હોયો થયો છે. હું આવાં કારખાનાં-ઓનો વિનાશ નોતરું નહિ પણ દારૂગોળાના કારખાનાનો વિનાશ

હું જરૂર નોતરું. મિલોનો વિનાશ હું નોતરું નહિ. અને નોતરાય તો તેનો સામનો કરવાને હું તત્પર બનું. ('દરિજન': ૨૪મી મે, ૧૯૪૨: પાનું ૧૬૭મું).

આનું કારણ ઉઘાડું પડ્યું છે. સહમીનંદનોનો પક્ષપાત એ આવી મિલકતોનો વિનાશ નોતરાવનું મારું કારણ નથી. પણ જનતાને આટો આપનારી ચક્ષીનો અને માનવીને વશો આપનારી મિલોનો વિનાશ હું ચોજું નહિં.

પણ એક વાતની ચોખ્ખવટ પણ મારે, સાથે સાથે જ કરવી ઘટે. રાજના સંજોગોમાં તો આવા કારખાનાંઓનો વિરોધ પોકારવાને મેં મારું બનવું ક્યું છે. આવા કારખાનાંઓ કરતાં હું તો આમોઘોગોને જ વધુ પસંદ કરું છું. હાથની મજૂરીથી હું સાખ્ખો કરોડે માનવીઓને પોષવાની ઇચ્છા કરું છું.

૩૧: અને અસ્દાગાદ મોકલાયલા મારા ઠગવના ખરડામતો આ ઉત્સેખ પણ ખામ ધ્યાનમાં લેવાની હું સૂચના કરું છું: 'પણ જે વસ્તુ પ્રજાની માલિકીની અથવા તો જનતાના ઉપયોગની હશે, એ વસ્તુઓના વિનાશની નીતિ મદામકાની તો હોય જ નહિ.'

આ બધું છતાંય, સમજવું નથી કે, પુસ્તિકાના લેખકે મત્યનો આટલો બધો કમ્પ્રોમાઇસ સા કર્યો છે !

૩૨: અને પુસ્તિકાના લેખકે એક ઉત્સેખ તો આવો પણ કર્યો છે:

'અદિમાથી જાપાનીઓને વેમજા ગાખવાની ખાત્રી આપવાનો તો તેમણે ઇન્કાર કર્યો છે આવી આશાને તો તેઓ 'અથોઅ ધાન્જા' તરીકે જ ઓગખાવતા જણાય છે.'

આ વાતનો ઉલ્લેખ લેખકે પોતાના એક કથનના આધારમાં કર્યો છે. એ કથનદ્વારા લેખકે એમ કહેવાનો જ પ્રયાસ કર્યો છે કે જાપાનીઓ અને સાથીમત્તા વચ્ચેની રણભૂમિ તરીકે હિંદને વપરાતું અટકાવવા માટે જાપાનીઓની માગણીઓ 'મંજૂર' કરવાની તત્પરતા પણ હું પ્રદર્શિત કરતો હતો.

આ વાક્ય 'હરિજન'ના એક લેખમાથી લેખકે ઝડપેતું જણાય છે. ૫મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના 'હરિજન'માં એક સવાલના જવાબમાં મેં આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા:

સવાલ: અહિંસાની રીતે, સાથી સત્તાના સૈનિકોને હિંદમાં રહેવા દેવાની વાત તમે મંજૂર કરો છો અને તમે એમ પણ કહો છો કે જાપાનીઓને હિંદમાં આવતા અટકાવનારો કોઈ અચૂક અહિંસક ઉપાય તમાગ હાથમાં નથી એટલે, સાથી સત્તાની અવગણના તમારાથી કરાય એમ નથી પણ તમારી જે અહિંસક શક્તિઓ દ્વારા બ્રિટિશ સત્તાને હિંદમાંથી હટાવવાની ફરજ તમે પાડી શકો છો. એજ અહિંસક શક્તિ દ્વારા જાપાનીઓને હિંદનો કબજો કરતાં તમારાથી કેમ અટકાવાતા નથી? અને કોઈપણ બે મદદમાતી સત્તાઓને પોતાની ભૂમિ પર લડવાનો અવકાશ આપતા અટકાવાની, અને એમ કરીને પોતાના દેશની ખાનાખરાબી આવતી અટકાવવાની, અહિંસક લડવૈયાની ફરજ તમે શા સાર જોતા નથી?

જવાબ: આ મવાલમાં એક ઉધાડી જોડ મને મालૂમ પડી છે. બાવડાનાં બળમાં જે અંગ્રેજોનો વિશ્વાસ, જમાનાઓ થયા રચાપિત થયો છે, એ અંગ્રેજોના દિલમાં અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા માગથી, ધડીકરાગમાં જ, પ્રકટાવાય નહિ હજી તો આવી શ્રદ્ધા, માગથી હિંદીઓમાં પણ, પ્રકટાવાઈ નથી.

અને હિંમતી રીત કરતાં તો અહિંમતી રીત ઘણી જુદી જ હશે. હિંમતી હરી જવાની વાત અંગ્રેજોને મલગાવીને મેં તેઓમા જમાવેલો રોડ, સાચી ચત્તાના સૈનિકોને મગરડ આપવાનો ઈન્કાર કરીને, ઉત્તર વધારી મુકવાની માગી ધર્યા નથી.

અને અંગ્રેજોની યનાગી વિદાય એકવા અહિંસક દબાણમાથી તો આવનારી જ નથી. મને તેમ પણ જૂના માલિકને કાઢવા માટે વપગનાગે ઉપાય નવા માલિકને આવતો અટકાવવામાં પણ એટલો જ કાગળ અને એમ માનવાનું કોઈ કાગળ નથી.

ધર્મા પડેલી બિટિય મતનો ઈન્કાર તો, હું અટકારીને અને એવી બીજી અનેક રીતે મારાથી કરી શકાય. પણ જદાગ્યી આવનાગ જાપાનીઓ મામે આ ઉપયોગ રી રીતે અજમાવી શકાય ?

એટલે જાપાનીઓનો મામનો કરી લેવાની મારી તત્પરતા છતાં, અંગ્રેજ સેનાને તેનું સ્થાન હોડવાની વાત કરવાને હું લેવા જ નથી.

હવે, આપણી રીતે આપણી ગ્રામ કરવાને આપણે, પ્રદાય, તત્પર રહીએ. પણ અંગ્રેજોને બાગી નાખનારો બાગ તેમના પર મુકવાની વાતથી પણ આપણે વેગળા જ રહીએ નહિંતર તો હવેના વીર વગેરેનો આપણો અજોડ ઈનિદમ ધેરાર્થ જશે ('દગિલ્લા' - ૫ મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ : પાનું ૨૧૦ મું.)

મને મરાઠા પૂજારી મલગળ એમ ધારણા જાણ છે કે, અહિંમતી જે રહિતમાથી અંગ્રેજોની વિદાય મારી ધમે, એ જ રહિતમે ઉપયોગ જાપાનીઓને હિંમત અટકાવવા માટે પણ

કારગત થશે એટલે એ મનજન ધારતા જણાય છે કે સાથી મત્તાને સગવડ આપવાની મેં પાછળથી કરેલી વાત જરાય વ્યાજખી નથી. પણ આ ધારણાની વિચિત્રતા મેં ખુલ્લી કરી છે.

અહિંસામાની મારી શ્રદ્ધા તો, હજુય, અંદર પડી છે, પણ જાપાનીઓ સામે ઝૂઝવાના ડેરા તરીકે કરાતો હિંદની ધર્મીનો ઉપયોગ અટકાવવા ખાતર અહિંસામાની મારી શ્રદ્ધા માથી સત્તામા પ્રકટાવવાનું કામ મારાથી બનતું નથી.

૩૩ : પોતે દોરેલા અનુમાનમાં વધુ જોર પૂરવા માટે જાપાનીઓને મેં કરેલી એક અપીલમાથી લેખકે નીચેના ભાગતુ અવતરણ કયું છે.

‘અમારે તો એક અજોડ પરિસ્થિતિ જ વેઠવી પડે છે. નાઝીવાદ અને તમાગ પોતાના (જાપાનના) સામ્રાજ્યવાદના જેટલા જ તિરસ્કૃત અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યવાદનો મામનો અમારે કરવો પડે છે.’

પણ, આમાથી, કેટલાક વાક્યો લેખકે મહાઈપૂર્વક છોડેલાં જણાય છે. એ વાક્યો આ રહ્યા :

‘અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યવાદને લગતા અમાન સામના દાગ, અંગ્રેજ પ્રજાને હાનિ પહોંચાડવાની અમારી ધ્વજા નથી. અમે તો, અંગ્રેજોનો’ હૃદયપલટો કરાવવાનો જ પ્રયામ કરીએ છીએ. અમારા રાષ્ટ્રનો એક અતિ અગત્યનો પક્ષ પેતાના પરદેશી ગજ-કર્તાઓ મામેના એક કાતિલ પણ શુભ ભાવનાવાળા સંગ્રામમાં સંકાર્ષ ગ્યો છે.

‘અમારા આ પ્રયાસોમાં કેઈ પરદેશીઓની મદાય અમને જોઈતી નથી. હું જાણું છું કે તમારી સામે એક ખોટી વાતની જ

ગમૂઆત ચર્ષ છે. અમારા દેશ પગ્ના તમાગ ઝમૂમી રહેલા આક્રમણનો લાભ લઈને સાચી મુત્તાને મૂઝગાવવા માટે અમે આજની ધડીની પમદગી કરી છે, એ. તમારી મામે ગમૂ દગપણી વાત જગાય સાચી નથી

‘પણ અંગ્રેજોને મૂઝવવાની જ અમારી ન્તે મગજ હતી તો, અમારા એ દાખનો આગંધ તો અજથી ત્રણ વરસો પૂર્વે, અમે, લડાઈના આગંધની સાથે જ કરત.

‘અંગ્રેજોની વિદાયને લગતા અમારાં આદેશનોને લગતી કાર્મપણુ ગેમમજ તમે ધારો નહિ પણ દિદુસ્તાનની આજ દીને લગતી તમે ઉચ્ચારેલી વાત ન્તે સાચી જ હશે તો, અંગ્રેજોએ કરેલી દિદુસ્તાનની આજ દીને લગતી નદે-નન પડીથી, દિદુસ્તાન પર આક્રમણુ ઉનાગવાનું કારણ, તમારે માટે તો, એણું જ હશે એ ઉપરાંત દિદુસ્તાનની આજ દીને લગતી તમારી ચિંતા ચીનની મામે મગર્ષ રહેલા તમાગ જપાનક આક્રમણુ સુધે જતા સંજન નથી.

‘મને દહેશત છે કે, હિંદની આઝાદીની જાહેરાત સિવાય, તમારી વિગટ હિંસાને પહોંચી વળવાની તાકાદ સાથી સત્તાને મળનાર નથી

‘લડાઈને લગતા તમારા અને તમારા ભાગીદારોના ભયાનક કસબને આની દેનારો કસમ કેળવ્યા મિવાય માથી સત્તા તમને પહોંચનાર નથી

‘તમારા આ કસબનું અનુકૂળ કરવાને સાથી મત્તા જો તત્પર થશે તો, જગતના પ્રજાવાદને અને વ્યક્તિઓની સ્વાધીનતાને લગતી તેઓની બધીય વાતો પર પાણી જ હશે

‘મને તો લાગે છે કે, તમારું અનુકૂળ છોડીને, સાથી સત્તા હિંદની આઝાદી જ ઉભી કરે આમ બને તો, નારાજ હિંદુસ્તાન પાસેથી મહાપગલો મેળવાયલા સહકારને મદદે આઝાદ હિંદુસ્તાનનો મુક્ત મહાકાર સાથી સત્તાને ચળે પડે

‘ન્યાયને નામે, તેઓના પોતાને સ્વાયત્તે ખાતર અને તેઓએ કરેલી જાહેરાતોને નામે અમારી અપીલ માથી મત્તા સામે અમે ધરીએ છીએ

‘ભયાનક જગ એ કોઈ એક જ સત્તાનો ઈન્કારો નથી આશ્ચર્યની વાત છે કે આ વાત તમારાથી સમજાતી નથી સાથી સત્તાથી નહિ બને તો કોઈ બીજી સત્તા જ ઉભી થશે અને એક દિવસે એવું થશે કે, તમારા પોતાના હથિયારથી જ, એ સત્તા તમારો પરાજય ઉમે કરવાના કામમાં લાગી જશે અને ધારો કે આવી લડાઈમાં તમારો વિજય થશે તો ય, તમારી ભાવી પ્રજાને મૌરવથી ઉજાગવાનો વાગસો તો તમારી એ પ્રજાના હાથમાં

પડનાર નથી આહે તેમ્ની કુચગતાપૂર્વક પણ ઉભા કરાયનાં ઘાતકી
કામોનુ ગોઝવ તો કાઠથી વેચાય નહિ.

‘તમે છતરો એટલે તમાર મત્ય માગિત યશે એમ
માનવાની મૂલ્ય પણ કંઈ નહિ તમાગ વિજયનો અર્થ તો
એમ્નો જ યશે કે, વિનાશની તમારી શકિત વધુ મદદ હતી

‘આ વાત, માથી મત્તાને પણ, એટલા જ પ્રમાણમા
લાગુ પડે છે

‘હિંદુસ્તાનની આઝાદીની માગણી માથે, દિલ્લી ધગતી
પર માથી મત્તાના મૈનિકો રહેવા દેવાની વાત અમે મનૂર કરી
છે અમારી આવી તત્પરતા હાગ દુનિયાને અમે મનાવવાને જ
છમ્મીએ છીએ કે, માથી મત્તાના કામને કાઠ પણ પ્રકાગની હાનિ
પડોઆડવાની અમારી મગજ નથી અને તમારી મામે પણ એ
વાત ચોખ્ખી કરવાની અમારી છમ્મજા પણ એટલી જ જનદ ગદી
છે કે, તમારો માર્ગ પણ દિલ્લીમાં સદતર ખુલ્લો નથી.

‘તમારો મામનો અમારી સર્વ શકિતઓથી કરવાની વાત
અમે ચૂકનાર નથી અમારી છમ્મજા તો એવી જ ખરી કે, અમાર્ગ
આદિલનોની અમર તમાગ પર એવી પડે જેને પરિણામે તમે અને
તમાગ આપીદગે તમાગ મૈનિક અપ પતનને માર્ગથી પાછા વગે
અને માનવીએ ને સંયોમાં ફેરવન રી તમારી રીનો તમે.
આટલેથી જ, અનુકારી ગ્દે.

‘મરી અપીલી અમર તમ્મગ પર છમ્મજા કરતાં વધુ
પડવાની અમર મે ગળી નથી, મને ખબર છે કે ન્યાયની બુદ્ધતા
ઈન્સાફના હલખમાંથી દબુ છેક બાંની નથી, અને મગી એગળ

પણ તેઓને જરાય ઓછી નથી. પણ તમને તો હું ઓળખતોય નથી, અને એટલે તમારા દિલનો ક્યામ કાઢવાનું મારે કામ જરાય મહેલું નથી.

‘વાચ્યું’ છે તે પરથી તો એટલું જ માની શકું કે, તલવાગ્ની ધાગ મિવાયની બીજી કોષ્ટ પણ ચીજને પીઠાનવાને તમે તૈયાર નથી.

‘એવું બનો કે તમારા સબંધમાં મેં જણેથી વાતો મદતગ જોડી પડે !’ ને તમાગ દિનને હવાવવામાં મારી અપીવ કારગત બનો !

‘ગમે તેમ પણ, માનવહૃદયની નૈસર્ગિક કૃણાશમાની મારી શ્રદ્ધા હજી ભાગી નથી. એ શ્રદ્ધા પર આધાર ટેકરીને ધગ્યાંડ મામેના આદેશનો હું ઉભા કરે છું અને એજ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને આ અપીવ તમને સંભળાવવાની હું તજવીજમાં પડ્યો છું.’

[‘હગ્ગિન’ : ૨૬ મી જુલાઈ ૧૯૪૨ પાનું ૨૪૦ મું.]

આ વાચા અવતગ્ણુમાથી પુસ્તિકાના લેખકે કરેલાં અધટિત અનુમાનોનો મૂળ્ય જરાય માપડી ગ્હે છે. મારે હૃદય, આ અવતગ્ણુદાગ, વધુ ઉઘાડું બને છે. અને ૮ મી ઑગસ્ટના કંગવનો મર્મ પણ, આ અવતગ્ણુદાગ, વધુ મારી રીતે જ મમજાઈ શકે છે

પુસ્તિકાના લેખકના લાયામાં ઘણા તીરો છુપાવલા જણાય છે. જાપાનીઓની ‘માગણીઓ’ મજૂર કરવાને હું તૈયાર હતો એવા પોતાના અનુમાનના જવાબમાં તે કહે છે કે :—‘કોઈક ઉજળતી લાગણીના સકળમાં આવીને જ તેમણે (મેં) જાપાનીઓની આવી શમ્ભાગતિ સ્વીકારવાની વાત ધારી હજો. એમાં તો શંકાજ

નથી કે તેમની આ લાગણી તો માત્ર એક લયમાયીજ જન્મી હતી
હિંદુસ્તાનને લડાઈની ઝાળથી અચાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી'

આનો ખીન્નો અર્થ એજ બને છે કે, અંગ્રેજ રાજકર્તાઓને
બદલે જાપાની રાજકર્તાઓની ફેરબદલી કરવાનેજ હું તૈયાર હતો

પણ મારી અદ્વિમા આટલી અધી દુર્મળ નથી 'હગિંગન મા
મે સેકડોવાર ચોખવટ કરી છે કે, અંગ્રેજોના માત્રાજ્યવાદની
વિરાટમાં વિરાટ ઝાળથી હિંદુસ્તાનને અચાવવા માટે તો, કેઈપણ
લય કરમાં લય કર ઝાળ વેકવાને પણ હું તૈયાર પડ્યો છું

અને હતાંય, આવું અનુમાન તો માત્ર કમળાવાળી અંગ્રેજ
દોરી શકે

અને બ્રિટિશ સામે હું અધીરો થયો છું કાગ્યુ કે, બધાય
સામ્રાજ્યો સામે હું અધીરો બન્યો છું હું તો માત્ર એક જ
'લાગણી'ની 'પકડ'માં આવી ગયો છું—અને એ લાગણીનું નામ
છે, હિંદુસ્તાનની મુકગમલ આઝાદી

૩૪ નહોમતનામાને ૧૪ મે પાને લેખકે એમ કહ્યું છે કે
'જુલાઈ ૧૪ મીનો ઈરાવ મહાસમિતિએ મજૂર ક્યાં પડીથી
અખમાત્તવેશો સમક્ષ શ્રી ગાંધીએ આ જગવિખ્યાત ઉદ્દ્યોગો કાઢ્યા
હતા 'પીટેદહનો સવાલ હવે રહેતો નથી અને મદેશાઓ ચનાવવાનો
સવાલ પણ હવે રહેતો નથી

'એમલે એગસ્ટના ઈરાવને લગતા બાપણુદ્વાગ શ્રી ગાંધીએ
માગેલાં મુદત દગ્ધીઆન સુદેશાઓ ચનાવવાનો મવાલ તો રહેતો જ
નથી

'શ્રી ગાંધીની ધરપકડ કરીને લડાઈ હમી કરવાનું
કેટલાકોએ સગકાર પર દોસારોપણુ કહ્યું છે શ્રી ગાંધીના આ

ઉદ્ગારમાં આ દોષારોપણનો જવાબ પણ પડેલો જણાય છે. ૧૪ મી જુલાઈએ જ, ઓગસ્ટવાળા ઠરાવના એક મહિના પૂર્વે જ, શ્રી. ગાંધીની વાત એવીજ હતી કે, પીઠેહકની વાત હવે રહેતી નથી અને સંદેશાઓ ચલાવવાનો મવાલ પણ હવે રહેતો નથી.

‘અને વર્ધાના ઠરાવમાં તો સરકાર મહાસભાની માગણી જે સ્વીકારે નહિ તો, સામુદાયિક અદોલનો ઉભાં કરવાની વાત એકલી જ હતી, પણ મુંગઈનો ઠરાવ તો વધુ આગળ ગયો. મુંગઈના ઠરાવે તો સામુદાયીક અદોલનો મંજૂર પણ કર્યાં.’

‘એ ઠરાવ પછીથી મળનારા વધુ સમય દરમિયાન સંદેશાઓ ચલાવવાની વાત તો રહેતીજ નહોતી. એ સમય જે સાપડ્યો હોત તો ઘડાયલી યોજનાને અમલમાં મૂકવાની સંપૂર્ણ ગોઠવણ સિવાયની બીજી વાત તો, બાક્યે જ બનત.’

પણ હું બતાવવા ઇચ્છું છું કે, પુસ્તિકાના લેખકે કહેવા મારા ‘જગવિખ્યાત શબ્દો’ તો બોલાયા જ નથી. ૧૯ મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના ‘હરિજન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલા આ મુલાકાતને લગતા મત્તાવાર અહેવાલમાં તો એ શબ્દો દેખાતા જ નથી. અને છતાંય મારી મચડીને, લેખકે પોતાનો હિલેખ ઉભો કર્યો છે. એ આખો અહેવાલ આવો હતો:—“બ્રિટિશ સરકાર તરફથી શરૂ થનારા સંદેશાઓને લગતી તમારી આશા કેટલીક હશે?”

“બનવાભોગ છે કે સંદેશાઓ સરકાર ઉભા કરે. પણ તે ક્યારે કરે તે કહેવાય નહિ. એકબીજા પક્ષ વચ્ચેની તકનોકની વાત અહિં ગ્રહેતી નથી. માગણી તો એટલીજ છે કે, બિનશરતે જ, બ્રિટિશ સત્તા હિંદુસ્તાન ખાલી કરે.

“અને આ માગણી તો માત્ર ન્યાયને માથે જ મંડાઈ રહે છે. છતાંય વિદાયને લગતા સંદેશાઓ મરકાગ જરૂર મલાવી શકે છે. આમ કરવામાં મરકારની ચોલા દશે મોડે મોડે પણ હિંદુસ્તાનની આઝાદીને લગતું જ્ઞાન બ્રિટિશ મરકારમાં જો જાગૃત બને તો બધી વાત મહેલી અને સીધી બને

“પણ વિદાયની મુગશૂત વાતને લગતા સંદેશાઓનો સવાલ હવે રહેતો નથી. કા તો હિંદુસ્તાનની આઝાદી છગ્ગાડ મંજૂર કરે છે, અથવા તો કરતુ જ નથી.

“હિંદુસ્તાનની આઝાદી મંજૂર કરીને છગ્ગાડ આજનો આખો તખતો ફેરવી શકે છે. એટલું” અને તો હિંદુસ્તાનની જનતામાં નવી જ આશા જાગી શકે.

“હિંદુસ્તાનની આઝાદીનો દિવસ હિંદુસ્તાનનો, અને આખી દુનિયાનો, સોનેરી દિવસ થશે અને એના પગિથામે લડાઇનું નસીગ પસંદી જશે”

લેખકે તો લખ્યું છે કે, ‘વિદાયને લગતા સંદેશાઓનો મલાલ તો હવે રહેતો જ નથી.’ માગ આખા વક્તવ્યમાંથી તોડાયતું આ વાક્ય છેક અરથાને પડ્યું છે હું તો માત્ર બ્રિટિશ મરકાગ તરફથી ચર કગતારા સંદેશાઓને લગતી રહેલી આશાને લગતા મને પૂછવામાં આવેલા સવાલનો જવાબ માત્ર આપતો હતો, અને આ મલાલના જવાબમાં વપગાયલા ‘સંદેશાનું સ્થાન હવે રહેતું નથી’ એ શબ્દો જગાય અરથાને નથી.

૩૫ : અને આ મરકાયલાં વાક્યને માથે, બીજાં વાક્યો પણ, લેખક તરફથી ખગ્ગાઇ ગયાં છે. આ વાક્યોની લેખકે આવી રીતે રજૂઆત કરી છે : ‘એક તકનો સવાલ હવે રહેતો નથી :

પ્રતિષ્ઠા બળવાની વાત હવે તો, પોકારાઈ ગઈ છે.' આમાં 'પ્રતિષ્ઠા બળવા'ની નીચે લેખકે પોતાના ખામ ભાગની લીટી કરી છે.

પણ મેં આપેલી મુલાકાતના, 'હિંગ્લન'માં પ્રમિદ્ધ થયેલા સત્તાવાર અહેવાલમાં તો, આ વાક્યો મળતા જ નથી. મને પૂછાયેલા સવાલનો જવાબ આપવા માટે 'એક વધુ તક'ની વાતનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર તો ઓછી જ હતી. અને 'ઉઘાડો બળવો'વાળા શબ્દો તો મેં બીજી ગોળમેજી પરિષદ વેળાએ પણ વાપર્યા હતા. ફક્ત માત્ર એટલો જ હતો કે, 'ઉઘાડો બળવો' આગળ 'અહિંસક' શબ્દ મેં વાપર્યો હતો.

પણ મારી ઉલ્લેખાબ્ધી મુલાકાત વચ્ચે તો મેં આ શબ્દો કે આ વાક્યો વાપર્યા જ નથી.

૩૬ : વિચાર કરતો હતો કે આ શબ્દો લેખકે શી રીતે વાપર્યા હતા. એટલામા, મદલાએ, શ્રી. પ્યારેલાલે મંગાવેલી 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ'ની કાપડ આવી ચઢી.

એ પત્રના ૧૫ મી જુલાઈ ૧૯૪૨ ના અંકમા નીચેનો મંદેશો પ્રમિદ્ધ થયો છે :

વર્ધાગંજ, જુલાઈ ૧૪

“વિદાયને વગતી દખ્ખાસ્ત પાછી ખેંચવાનો અથવા તો મંદેશાઓ ચલાવવાને લગતો અવકાશ હવે ગહેતો નથી. કાં તો તેઓ હિંદુસ્તાનની આઝાદી મળૂં કરે, અથવા તેનામંજૂર કરે.” આવા ઉદ્ગારો મદલમા ગાધીએ, કેમિમના ઠરાવ પગલે, મેવાગ્રામની અખતારી મુલાકાત દરમિયાન, આજે ઉચ્ચાર્યા હતા. ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે, ‘મને જોઈતી ચીજ કામગીરી પગની આઝાદી નથી. જીવતા સ્વગળ નિરાપ બીજું કશું મને જોઈતું જ નથી.’

તેમની ચળવળને પરિણામે માથી સત્તાના યુદ્ધ પ્રયામે આડે ઉભા થનારા અતગમના મવાલનો જવાબ આપતા મહાત્મા ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે, 'અમારા આદેશનો માત્ર ચીનને મહાત્મા આપતા માટે જ યોગ્યતા નથી માથી સત્તાના લાભની પણ એ આદેશનોમા યોજના પડી છે'

આમની મહાત્મા ઉચ્ચારાવલા થી એમરીના શબ્દો પ્રત્યે ગાંધીજીનું ધ્યાન દોગવામા આવતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે, 'મને દહેશત છે કે, આથી પણ વધુ જલદ ઉદ્દગારો સંભળવાનું હિંદુસ્તાનનું નમીય હજુ બાકી રહ્યું છે પણ જોએએ આગળ જવાનો જ નિર્ણય થયો છે, તેઓનો માર્ગ રૂઢવાની આવા જલદ ઉદ્દગારોની તાકાત નથી

ગાંધીજીએ વધુમાં જણાવ્યું હતું કે 'એક વધુ તકનો સવાલ તો હવે નહેતો જ નથી ઉઠાડા બગવાની વાત પોકગાઉ રહી છે'

ગાંધીજીના આદેશોનું સ્વરૂપ દોરી બતાવવાને લગતા મવાલનો જવાબ આપતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે

'બને એટલા વિશાળ પાયા પર સામુદાયિક આદેશનો ઉભા કરવાની મારી ધાગણ રહી છે મામુલિય આદેશનોમા જોટલી વાત આની થકે એ બધી વાત આ આદેશનોમા સામેલ થશે હોઠોથી બનતું બધું કરવાની મારી તજવીજ રહી છે આદેશનોનું સ્વરૂપ મ પૂર્ણ રીતે અદિક્ષક હશે'

ગાંધીજીના પોતાના કાગવામને લગતા મવાલનો જવાબ આપતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે, એ વાત તો અતિ મુનાયમ ગણાય. કા લામ નોતગવાનો મવાલ તો આ વખતે નહેતો જ નથી

બનતી ટુંકી અને બનતી ઝડપી ચળવળ મિત્રાચ મારી ખેતના બીજ એકેકે પ નથી—એ. પી.

૩૭ : આ સદેશથી મારી આંખ ઉઘડી ગઈ છે. મારા હિંદુશરોના ખોટા અહેવાલો તો મારે ઘણીવાર વેઠવા પડ્યા છે. અને આ અહેવાલ જો વધુ ખરાબ નથી તો થોડોક ખરાબ તો જરૂર બન્યો છે.

આ અહેવાલમાંથી જ લેખકે, મે ઉપર ઉલ્લેખેલાં વાક્યો, ઝડપેલાં જણાવ્યો છે. પણ ‘હરિજન’ના અંકો તો લેખકની મામે દાખલ હતા. મારી મુલાકાતનો મંપૂર્ણ અહેવાલ એમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો તો પછી, લેખકે બહારના ચંકારપદ અહેવાલનો ઉપયોગ શા માટે કર્યો ?

અને મારી સામેનો આરોપ ધડવા માટે ‘હરિજન’નો ઉપયોગ તો લેખકે ઘણીવાર કર્યો છે. પુસ્તિકાના ૧૩ મા અને ૨૪ મા પાનાઓ પર લેખકે ‘હરિજન’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જ જગ્યાએ લેખકે ‘હરિજન’ના ૨૩૩ મા પાના પછી એક ઉતારો કર્યો છે. તો પછી ઉપરોક્ત બે વાક્યોનો ઉલ્લેખ લેખકે બીજા અહેવાલમાંથી શા માટે કર્યો ?

પણ આ વાતની વધુ ખશખોશ કરવાની જરૂર નથી. મારા હૃદયમાં તો હિંદી વેદના જ યથ છે. ‘એ. પી. ના અહેવાલમાં આ બે વાક્યો શી રીતે આવી ગયાં એની સમજ મને પડતી નથી. ઇચ્છા હોય તો આ વાતની તપાસ સંકાર આદરી શકે છે.

૩૮ : પુસ્તિકાના લેખકના આ ઉલ્લેખો આમ ખોટા પડ્યા પડીથી, આ ઉલ્લેખો પર આધાર માંડનાની લેખકની બીજી બધી વાતો પણ, એટલીજ, નિઃપ્રધાન બને છે.

હું તો હજુય માનું છું કે, ઉતાવળ પગલું ભરીને સરકારે સકટને નિર્મૂલ્ય કસું છે આ સકટને માટે હું તો સગકારને જ તહોમતદાર ગણુ છું આખા હિંદુસ્તાનમાંથી એક જ ગતમા કરવામાં આવેલી ધનપકડોની યોજના એ એક ગત વચ્ચે જ કરવામાં આવી હશે ?

અને વધોના અને મુળમૂળના ઠરાવો વચ્ચે ભેદ પાડવાનું કામ પણ વ્યાજ તો નથી મુળમૂળના ઠગવે વધોનો ઠગવ રજૂ કર્યો છે, અને મદેશાઓ પડી ભાગે તો ચળવળ ઉભી કરવાની અને તેની દેગવણી કરવાની સત્તા આ બંને ઠરાવોએ મને સુપરત કરી છે

પણ ગયા એર્ગસ્ટની ૮ મી તારીખના ઠરાવથી ચળવળના મડાણ તો કરવામાં આવ્યા જ નથી

મારી ચળવળના મડાણ પહેલાં તો, મારી પેઠે, આખા હિંદના મહામહાવાદીઓને પણ, ઠારાવામમાં જ પૂગામાં આવ્યા હતા

એટલે ચળવળ શરૂ કરવાનો અવગાધ મારો નથી, સગકાર બિવાય કોઈનો નથી

અને ચળવળે ધારણ કરેલું સ્વરૂપ પણ મારી યોજના નથી ચળવળની લગામ જો માગ હાથમાં જ ગ્રહી લેતા તો, ચળવળનું સ્વરૂપ, સદતર, જુદું જ બનત

હું ચળવળને ‘ઝડપી’ કરત, ‘ટૂંકી’ કરત—‘ઝડપી’ અને ‘ટૂંકી’, પુસ્તિકા લેખકે કહ્યું છે તેમ હિંમત રીતે નહિ, પણ અહિંમત રીતેદાગ

પણ પોતાના હિંસક ઉપાયો દ્વારા સરકારે આંદોલનોને ‘ઝડપી’ અને ‘ટૂંકા’ કર્યાં.

શ્વાસ ખાવાનો સમય મને સાંપડ્યો નહિ સાંપડ્યો હોત તો, હું વાર્ષિકરોયને મળત, અને મહાસભાની માગણીનું વ્યાજખીપણું પુરવાર કરી આપવાને ભગીરથ પ્રયાસો હું જરૂર કરત.

લેખકે માન્યું છે એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી કે, ‘વચ્ચેના સમયનો ઉપયોગ’ તો ચળવળને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે જ કરવામાં આવનાર હતો. પોતાની વાત સાચી કરાવવા માટે મુંબઈમાં મળેલી અખિલ હિંદ મહાસભિતિની બેઠકની આખી કાર્યવાહી પ્રત્યે લેખકને દુર્લક્ષ કરવું પડ્યું છે, અને પોતાને અણુગમતો ‘અહિંસા’નો શબ્દ પણ લેખકને છોડવો પડ્યો છે.

૩૯ : ધર્મણુ ટાળવાને હું અતિ આતુર હતો. અને સાથી સત્તાને પાછી પાડવાનો મહામહાનો વિચાર ક્યારેય નહોતો. મારા આ કથનની સાખિતી માટે મારાં લખાણો અને ભાષણોમાંના થોડાક ઉતારાઓ હું અહિં હાજર કરું છું :

“અમારા મજબૂત હૃદય માત્રથી જ, બ્રિટિશ સત્તાને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવાની વાહીયાત વાત અમે કરતા નથી. એમ કરીએ તો મહાસભિતિની બેઠકની જરૂર શા સારૂ પડે ? કરાવોની જરૂર શા સારૂ પડે ? અને તમને બધાને આ મુલાકાત આપવાની જરૂર પણ શા સારૂ પડે ?” [‘હરિજન’ : ૨૬ જુલાઈ, ૧૯૪૨ : પાનું ૨૪૩ મું].

સવાલ : ‘આઝાદીના સવાલ પરત્વે કોઈ પંચનો સ્વીકાર કરવાની વાત વ્યાજખી નથી ?’

જવાબ : “ના. આઝાદીના સવાલ પરત્વે એવી વાત વ્યાજબી નથી. આઝાદી સામેનો પક્ષ મને લેણો નથી. આઝાદીનો સ્વીકાર તો એક સમાન વાત તરીકે જ કરાવો ઘટે છે. તે પછીની વાતો પરત્વે પંચનો સવાલ આવી શકે, પણ આના પંચનો સ્વીકાર તો, [હિંદુસ્તાનની આઝાદીના સ્વીકાર પછી જ, આવી શકે, પહેલાં નહિ.” ‘હરિજન’: ૨૪ મી મે, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૬૮ મું

એક અંગ્રેજ ચર્ચાપત્રી : ‘હિંદ અને સિટન વચ્ચેના સવાલના મંબદ્ધમાં તમે પંચની માગણી કરશો ખરા ?’

જવાબ : ‘શા સાર નહિ ? જૂતકાળમાં તો, આવી માગણી, મારા તરફથી કરવામાં પણ આવી જ હતી.’ [‘હરિજન’: ૨૪ મી મે, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૬૮ મું].

આજ ધડીએ ખરી ચળવળ મંડાતી નથી. કેટલીક સત્તાઓ તમે મને આજે સુપ્રત કરી છે. સૌથી પહેલાં તો હું નામદાર વાઇસરોયની મુલાકાતની જ માગણી કરીશ. આઝાદીની આપણી વાત સ્વીકારવાની હું તેમને વિનવણી કરીશ. એ ત્રણ અઠવાડિયાં તો આમ ચાલ્યા જશે.

એ દરમિયાન તમે શું કરો ? હું કરીશ. રેંટીયો હાજર પડ્યો છે, અહિંસક અધિભરે વચ્ચેના રેંટીઆના સ્થાનની વાત મોક્ષના માહેબને ગળે ઉતારી આપવા માટે મારે ઘણી મહેનત કરવી પડી.

રચનાત્મક કામના ચોદ મુદ્દાઓ તમારી મામે પડ્યા છે. આ કાર્યક્રમમાં જીવ પૂરવા માટે ઘણું કામ તમારે કરવું રહ્યું છે.

તમે સૌ તમારી જાતને આજથી જ, આ ધડીથી જ, આઝાદ ગણો. બ્રિટિશ મામ્રાજ્યની એડી તોળેથી, તમે, આ ધડીએ જ, છૂટા બનો આઝાદી આરતા પહેવા આઝાદીની ભાવના ઉભી કરો.

જે ધડીએ ગુલામ પોતાને આઝાદ ગણે છે, એ જ ધડીએ, તેની પરાધીનતાના બધનો, મદતર, ભાગી પડે છે

જે ધડીએ ગુલામ પોતાને આઝાદ ગણે છે, તે જ ધડીએ, તે માલિકને સભળાવી શકે છે કે, આટલા દિવસોપયંત હું તમારી ગુલામીમાં હતો, હવે હું આઝાદ થયો છું. તમાગ પરનો મારો આધાર મેં હવે ઓછો કર્યો છે. મારા ગુજરાનનો આધાર હવે આપના પર નથી પ્રભુ મિત્રાય કોઈ પર નથી. પ્રભુએ મારામા આઝાદીની પ્રેરણા કરી છે. મારી ગુનામી વીટી ગઈ છે. મારી આઝાદી આવી પડી છે.

‘રમે માનતા કે, વાઘસરોય સાથે હું કોઈ પ્રધાનપદના સોદાની વાત કરનાર હતો ! મુકમ્મલ આઝાદી મિત્રાય મને મંત્રોષ વળનાગ નથી. એમ બને કે મીઠાનો કર દૂર કરવાની ઉદારતા વાઘસરોય ધારણ કરે. અને કદાચ, એમ પણ બને કે, દારૂની બદી નાબૂદ કરવાની વાત પણ વાઘસરોય મંજૂર કરે. પણ મારી વાત તો એક જ હશે—મુકમ્મલ આઝાદી, એથી ઓછું કાંઈ પણ નહિ.

એક ટૂંકા મંત્રની હું તમને બક્ષિમ કરું છું. એ મંત્ર તમાગ હૃદય પર કાતગાંજી જશે. એ મંત્ર તમારો શ્વામ થશે. એ મંત્ર આ છે—‘કરેંગે યા મરેંગે’.

કા તો આપણે હાથે દિદ આઝાદ થયો, અથવા તો આપણું મસ્તક ધડ ઉપરથી જુદુ થયો. દિદુસ્તાનની ગુનામી જોવાને આપણે જીવશું નહિ

કાગવામની વાત તો છેગી જ કરો મને છૂગે રાખવાની વાત મગકાગને જે મજૂર હશે તો, જેવ લગવાની વાત તમારી સામે હું કરનાર નથી જેનમગતી હાગ, મરકારના મકદના સમયે, તેની મૂઝવણ વધાગવાની મારી મરછ નથી

આઝાદીનો જ વિચાર કરજો આઝાદ માનવી તરીકેનું જીવન હવે જીવતા થજો

પ્રજુના માનિધ્યમા અને અતગતી માક્ષીએ પ્રતિષ્ઠા કરો કે, આઝાદી મેળવ્યા મિવાય જ પતુ નથી જાન ખોશે તે અમર થશે અને જીવવા ઇચ્છશે તે મોનને તાળે થશે આઝાદી માયકાગનાઓની વસ્તુ નથી [૮ મી ઓગસ્ટની મહાસમિતિની બેઠકે મામેના પ્રવચનમાથી]

૪૦ તહોમતનામાને ૧૧ મે પાને લેખકે લખ્યુ છે કે - 'વાતનો ચાર કદુ તો, જાપાન મામેની દિદની રક્ષા કરવાને એકની અદિસા કારગત જાનવાની વાતમા શ્રી ગાધીની શ્રદ્ધા નહોતી દિદની રક્ષા કરવાની માધી સત્તાની શક્તિમા પણ શ્રી ગાધીની શ્રદ્ધા નહોતી અન્દાઆદવાગા કંરાવના ખગડામા તેમણે કહ્યું હતું કે, દિદની રક્ષા કરવાને ચિગ્ન અથકત હતું

'શ્રી ગાધીના હગી જાવ દિદમાધી ના આદોલનોમાધી અંગ્રેજોની વિદાય આવનાર હતી અને તે પછીથી દિદુસ્તાનની કામચલાઉ મગકાર અસ્તિત્વમાં આવનાર હતી અથવા તો, તેમણે કહ્યું હતું તેમ આધી આવનાર હતી દિદી લશકર વિખેગવાનું હતું માધી સત્તાની સેનાને, કામચલાઉ મગકાર મામેની સુધિની ચરતો અનુમાર દિદમાં ગહેરા દેરામા આવનાર હતી આ મેનાને સહાય આપવા માટે, જાપાન સામે દિદુસ્તાન અમદકાર કરનાર

હવે —જે કે, શ્રી ગાંધીના પોતાના કથન અનુમાર, સાથીસેનાની લડાઈ સામે, આવા અમલકાગનો ઉપયોગ ઓઠો જ હતો

‘અને છેલ્લે, આ બધી દલીલો છતાંય હિંદુસ્તાનની રક્ષાને લગતી સાથીસેનાની તાકાદ પરની શ્રી ગાંધી અને મહાસભાની શ્રદ્ધાની વાત માની લઈએ તો ય, સાથીસેનાની આવી તાકાદના હિંદુસ્તાનની કામચલાઉ મરકારની ચનારી સુયોગ્ય ગ્યનાને માથેના આધાગની શ્રી ગાંધીએ કરેલી વાત વીમગ્ય નહિ.

‘આવી સરકારમાં હિંદના બધા પક્ષોનું પ્રતિનિધિત્વ ગખવામાં આવનાર હવે તો પછી, એ સરકારના ભાવિ વર્તાવની વાત શ્રી. ગાંધીથી એકલાથી તો શી રીતે જ કરી શકાય ? પણ એ સરકાર પગની પણ મહાસભાની જ સત્તા મવોપરી ગખવાને શ્રી ગાંધીની મરજી હોત તો મારે કંઈ કહેવું નથી

‘મુબઈના ઠગવમાં, ચાહે તેવી છુનદ વાતો પોકારવામાં આવી હતી છતાં ય, આવું પદ ભોગવવાની મહાસભાની દાનત તો ચોખ્ખી જ હતી

‘તો પછી, પરિસ્થિતિ તો એવી જ બને કે, હિંદુસ્તાનની કામચલાઉ સરકાર પણ એક એની ટોળીનું વચસ્ત્ર પડે જેનું માનમ પગખ્યથી રગાયતું હવે અને જનપાન સાથે મદેશાઓ ચનાવવાની વાત જેના નેતાએ કયાગની જ પોકારી હતી

‘હિંદની કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના પડીથી કગવામાં આવનારા કોમી એકતાને લગતા પ્રયાસોની બારીક તપાસ કગવાની ઈચ્છા નથી. આગલા પારીશ્રાદમાં કહેવાઈ ગયું છે કે આવી મરકાર માથે વચસ્ત્ર સ્થાપવાની મહાસભાની ઈચ્છા ચોખ્ખી હતી. રાષ્ટ્રનો હસ્તામી અભિપ્રાય પણ માનતો જ હતો કે, મહાસભાની

મકમલ તો, હિંદુસ્તાન પર ફ્રેન્ચિઝ-હિંદુરાજ સ્થાપવાને લગતી જ હતી. શ્રી. ગાંધીનાં પોતાનાં લખાણોમાંથી જ માલુમ પડે છે કે, આવી મરકાર સ્થાપવાને લગતી શ્રી. ગાંધીની શ્રદ્ધા પણ ઓછી જ હતી.’

આ ટૂંકો સાર, અતિશયોક્તિનો એક સુંદર નમૂનો બન્યો છે. મારા મંતવ્યોની, મહાસભાનાં વક્તવ્યોની અને આઠમી ઓગસ્ટના ઠગવની અતિશયોક્તિ આ નમૂનાએ જરોજર કરી છે.

હું માનું છું કે, માગ આ વક્તવ્ય દ્વારા, મારી પરિસ્થિતિની મેં જરોજર ચોખ્ખરટ કરી છે અને મેં જરોજર જતાલી આપ્યું છે કે, મારે લગતી ગેરસમજ પ્રસરાવવાનો લેખકે એક પાનકી પ્રયાસ કર્યો છે.

પણ લેખકની આ અતિશયોક્તિ કામે મારા મંતવ્યોની વધુ ચોખ્ખી રજૂઆત હું હાજર કરું.

હતી. પણ આ કામ તો તોજ બને ને અંગ્રેજોની વિદાય શાંતિપૂર્વક બને. નહિતર આંધીનો સમય આવી પડે.

સ્વ દિંદી સેના તો, સ્વાભાવિક રીતેજ, વિખેરાઈ રહે, કારણ કે એની રચના અંગ્રેજ સરકારે કરી છે, સિવાય કે, એ સેના સાથી સત્તામાં મેળવાઈ જવાની વાત મંજૂર કરે અથવા તો, પોતાની વફાદારી તે દિંદની કામ ચલાવે સરકારને ચરણે ધરે.

ગ સાથી સત્તા અને આઝાદ દિંદની સરકાર સાથેની સંધિ અનુસાર સાથી સત્તાની સેના હિંદુસ્તાનમાં રહી શકે છે.

ઘ હિંદુસ્તાન ને આઝાદ બને તો બની શકતી લશ્કરી સહાય તે આપી રહ. પણ હિંદુસ્તાનના ઘણા વિરાટ પ્રદેશોમાં, જ્યાં લશ્કરી શક્યતાઓ હજી જરાય વિકાસ પામી નથી ત્યાં તો, જનતાનું કામ, અતિ ઉત્સાહપૂર્વક, અહિંસક રીતે જ, આગળ જશે.

૪૧ : તે પછીથી, લેખકનો સારાંશ કામચલાઉ સરકારની વાત કરે છે. આના સંબંધમાં મહાસભાના ઠરાવના લાગતાવળતા ભાગો જ હું હાજર કરું :

“ એટલે, અખિલ હિંદ મહાસમિતિની આ બેઠક અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનમાંથી હટી જવાની માગણી કરે છે. અંગ્રેજ સરકારની આવી વિદાય પછીથી, હિંદુસ્તાનમાં કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના થશે.

“ આ કામચલાઉ સરકાર સાથીસત્તાની બેઠ હશે. માનવ-જનતાની આઝાદીની રક્ષાના તમામ પ્રયાસોમાં આ સરકાર સાથી સરકારની સાથેજ હશે.

“ આવી કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના રાષ્ટ્રના ગદા ય પક્ષેના સહકારની ખેવના કરે છે

“આ સુકારમા દિંદના તમામ મુખ્ય પક્ષોનું પ્રતિનિધિત્વ સામેલ થશે.

“આવી સુકારનું પહેલું કામ તો, અદિસક અને દિસક, તમામ શક્તિઓ દ્વારા, દિંદની આજ્ઞાની ગણાતું જ હશે ખેતર અને કાખનાંના કામદારોનું દિત આગળ સ્થાપવાનું કામ આ આજ્ઞાદ સુકાર હતી હશે. અતને છેડે તો, સુતાનાં મુદ્રો આ કામદારોના હાથમાં જ ગહેરા ધટે.

“આ કામચલાઉ સુકારને હાથે એક લોકપ્રતિનિધિ મહાની ગ્યના થશે. આ મહાને હાથે, દિંદની આખી જનતાને સ્વીકાર્ય એવું બંધાગણ તૈયાર થશે.

“મદામહાના મત અનુસાર તો, આ બધારણની ગ્યના સમૂદયત્રના પાયાને માથેજ મંઠાવી ધટે છે. આ સમૂદયત્રના નિગનિગળા એકમોની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા સચવાવી જ ધટે. દિદુસ્તાન અને સાથી સુતા વચ્ચેના ભાવિ સંબંધની વાત લાગતાવળગતા પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની ખાસ મતજા દ્વારાજ નક્કી થશે જનતાના સંપૂર્ણ જગ સાથેની, આક્રમણનો મામનો કરવાની આજ્ઞાદ દિંદની તાકાદ વધુ મદદ હશે.

“છેલ્લે, ભાવિ દિંદની ગ્યનાને લગતા પોતાના ખ્યાલનું આટલું સ્પષ્ટીકરણ કર્યા પછી પણ, અખિલ દિંદ મદાસભા મમિતિ અદેર કરે છે કે, જનતાની લાન ઉઠી કરીને, દિંદુસ્તાનની સુતાની લગામ પોતાના હાથમાં ધાગણ કરવાની મદાસભની ઇચ્છા નથી. સુતા વચ્ચે પણ આવશે ત્યારે પણ, આવેથી સુતા તે, જનતાનેજ મુકત થશે.”

મારો દાવો છે કે આ ઠરાવમા કોઈ પણ ‘અવ્યવહાર અથવા તો વધુ પડતી વાત’ તો કરવામા આવી જ નથી

ઠગવનું છેલ્લું વાક્ય મહામહાની સમ્મ્યાઈ અને તેની તટસ્થતા બરોબર પુરવાર કરે છે

અને હિંદુસ્તાનના બધા પક્ષો જાપાનની સામે પડ્યા છે અને ફાસી અને નાઝી સત્તાની પણ મામે જ પડ્યા છે એટલે, એ વાતના ઉત્તેજની તો આવશ્યકતા જ નથી કે, જે કોઈ પણ કામચલાઉ સરકારની હિંદુસ્તાનમા સ્થાપના થશે, એ સરકાર, હિંદુસ્તાનની આઝાદી જાહેર કરીને સાચી, પ્રજાવાદી અનેતી સાચી સત્તાની સાથેજ હશે

૪૨ અને કોમી એકતાના સંમધમા તો, એ એકતાને તો, હિંદુસ્તાને પોતાનો પ્રાણપ્રશ્ન કર્યો છે મહામહાના પ્રમુખ આખા જગતની ઇસ્લામી આલમ વચ્ચેના એક સુવિખ્યાત પડિત રહ્યા છે આ ઉપગત, મહામહાના મત્રીમંડળમા ત્રણ મુસ્લિમ સભ્યો પણ, મામેન રહ્યા છે

આશ્ચર્યની વાત છે કે, લેખકે ઇસ્લામી અભિપ્રાયનો ઉત્તેજ કર્યો છે

હિંદુસ્તાનની મહામહાના ‘કોંગ્રેસ-હિંદુગજ’ સ્થાપનાના ઇગદાઓને લગતી વાતો મુઘ્નિમ લીગ બને ફગવ્યા કરે, પણ મુસ્લિમ લીગની પાખ તળે આશરો લેવાનો એક મમથ સરકારનો પ્રયાસ તો જરાય જાજતોજ નથી

‘જુલદ પાડો અને ગજ કરે’- વાળા સામ્રાજ્યવાદી મત્રની ચાલ આમાં તો ઉધારી જ પડી છે

મુસ્લિમ લીગ અને મહાસભા વચ્ચેના મતભેદનો સવાલ તો અમારા ઘરનોજ સવાલ પડ્યો છે. પહેલાં નહિ-તો, પરદેશી સત્તાની વિદાય પછીથી તો, આ મતભેદો, જરૂર, શીડી જ જશે.

૪૩ : બીજા પ્રકરણનો અંત પુસ્તિકાના લેખકે આ રીતે કર્યો છે : 'મહાસભાની માગણી ને મનૂર થશે તો, સાથી સત્તાના પ્રયાસોને એ માગણી અડચણ નહિ પણ મહાયજૂત થશે એવી ઠંઠાવ ઘડનારોએની માન્યતાનો આધાર આ બે વાતને માથે જ રહ્યો છે—એક, સાથી સત્તાને સહાય કરવાની જે સંસ્થાની ઇચ્છા હતી એ સંસ્થા, પોતાની માગણી ને નામંજૂર કરાય તો, સાથી સત્તાને અડચણરૂપ થનારાં સામુદાયિક અધિકારો જગવવાની વાત આ સાર કરે ? અને બીજું, હજુ તો, થોડાક સમય પૂર્વે જ, સાથી સત્તાને મહાય આપવામા શ્રી. ગાંધીએ ગણાવેલા 'પાપ'ની વાત ખ્યાલમા ગણતા ચોખ્ખું નથી કે, પોતાની રાજદ્વારી માગણીઓને સંકટમાં સપડાયલા હિંદુઓ પાસે અમલમાં મુકવાની ઘડી મહાસભાના આગેવાનોએ આવેલી જ માની હતી.'

‘આ સવાલોના જવાબ તો વાચનારાઓ જ આપી રહે.’

મારે તો આ સવાલના જવાબો બે રીતે જ આપવા ઘટે છે—વાચનાર તરીકે અને તહોમતદાર તરીકે. હું માનું છું કે મહાસભાની માગણી ને સ્વીકારવામા આવે તો સાથી સત્તાનું સામર્થ્ય, જગતભરમા, વધુ મોટું બને અને મહાસભાની માગણીનો જો ઇન્કાર કરાય તો એ માગણીને અમલમાં લાવવા માટે માથી સત્તાનું તંત્ર અટકાવી મૂકનારી હિંદુસ્તાન હિંદુસ્તાન ઉભી કરે. એ બે વાતો વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની અમંગલતા જીવતી નથી.

સાથી સત્તાનું 'તંત્ર અટકાવી મૂકવા' માટે મહામભા-
વાદીઓ પ્રાણ પાથરવાને તૈયાર થયા છે. એ એક જ વાતમાં
મહાસભાની સમ્યાપ્તિ મદ્દરમાં સદર પુરાવો પડ્યો છે.

સાથી સત્તાનું તંત્ર જો પ્રજાવાદની જ લડતમાં પડ્યું છે
તો મહાસભાની માગણીનો સામનો કરવાની જરૂર તો એ તંત્રને
માટે અતિ ઓછી જ હશે.

મારી માન્યતા વધુ મજબૂત બની છે કે, લડાઈનું
સંચાલન કુશળતાપૂર્વક તો કરવામાં આવતું જ નથી. લડાઈના કુશળ
સંચાલન સાથે મહામ રહેલા સાથી સત્તાના ખેત સામે ચીન,
હળવે હળવે તૂટતું જણાય છે.

મહાસભાને કચડી નાખવાનો પ્રયાસ કરીને, જાપાનની
એડી તલે દમાયલા ચીનની લાખખોની જનતાને મળનારી સહાય
આડે સાથી સત્તાએ એક મહાન અવરોધ ઉભો કર્યો છે.

૪૪. અને ખીજા મવાલનો જુદો જવાબ આપવાની
આવશ્યકતા મને દેખાતી નથી. માગ 'આદેશ' અનુસાર જે
મહાસભાવાદીઓએ, એક વર્ષ પૂર્વે, સરકારને માણસો અથવા તો
નાણા આપવામાં 'પાપ' માન્યું હતું એ મહામભાવાદીઓને આજે
તું ખીજો 'આદેશ' મમપંજી કરે છું તો પછી એ મહાસભાવાદી-
ઓનો સવાલ તો ગ્રહેતો જ નથી.

મારે પોતાને માટે તો, એક વર્ષ પૂર્વે હતો એટલો જ
લડાઈ પ્રત્યેનો મારો વિરોધ, આજે પણ, મોજૂદ પડ્યો છે. પણ
બધામ મહામભાવાદીઓ પણ આવું જ માનસ ધગવી રહ્યા છે
એમ માનવાનું કાગ્ય નથી.

અહિસાની નીતિનો મહાસભા તો હમણા જ, ત્યાગ પણ કરે-જો એમ કરવાથી આવનાગ સ્વરાજની તેને ખત્રીજ મળે અને એ વખતે મરિી સલાહ પૂછવા આવનારા માનવીઓને તો હું એમજ કહું કે, પોતાના અને પ્રજાવાદને નામે લડાઈમાં પડેલી પ્રજાના હિદ્દારના પ્રયાગમા જ તેઓ મથગૂલ બને

લશ્કરી તાલીમની જરૂર આ પ્રયાસમા જો પડતી જણાય તો, મને અને મારા જેવું માનસ ધરાવતા અન્ય માનવીઓને છોડીને, જનતા એવા પ્રયાસમાં પણ બંને મથગૂલ બને

ગઈ લડાઈમા અને જોર લડાઈ વેળાએ પણ મેં તો આમ જ કયું

એ વખતે હું 'સારો માણસ' હતો કારણ માત્ર એટલું જ હવું કે, મારા પગલાઓ ધિટિય સગકારને રચતા હતાં આજે સગકાર મને પોતાના દુસ્મન તરીકે માનતી જણાય છે—હું પવન્યો છું એટલા માટે નહિ, પણ ત્રાજવામા પડેલી મરકાર જોખમા ઓછી ઉતરી છે એટલા ખાતર

ગઈ કાલે હું અગ્રજોનો સહાયક હતો કારણકે તેઓના શુભ હેતુઓમાનો મારો વિશ્વાસ મજબૂત હતો આજે હું તેઓના ગ્સ્તા પગ્ને એક કટિ બન્યો છું કારણકે, મારામા જગવેલા વિશ્વાસનું પાલન કરવાને ધિટિય મરમર આજે તૈયાર નથી

લેખકે ખડા કરેલા બે સવાલોને લગતા માગ આ જવાબો કરડા હશે, પણ પ્રશ્નએ આપેલી આખો દારા મેં જોયું એ સત્ય છે નગદ સત્ય સિવાય એમાં બીજું કાંઈ પણ નથી

૪૫ મારી સામેના તહોમતનામાની મૂળ વાત તો એવી જ છે કે 'ઉભી યનારી ચગવળને લગતી દરેકેદરેક

આગાહીઓના સંબંધમાં કરવામાં આવેલો અહિંસાનો ઉલ્લેખ એ તો માત્ર એક 'પવિત્ર આશા' જ હતી, 'મોઢાંની જ વાતો' હતી અને મહાસલાના શ્રી. ગાંધીના શિષ્યોને અપાયેલી અહિંસાને લગતી ચેતવણીઓની કોઈ ખાસ અસર ઉપજી નથી.

૪૬ : આમા પણ લેખકે પોતાના કથનને લગતી કોઈ પણ સાગિતી તો આપી જ નથી. મારા લખાણો અને મારા વક્તવ્યોમાંથી 'અહિંસા'ને લગતા ઉલ્લેખ, જે કાઢી શકાય તો ખામખલના 'આદેશો'ના નકારો પણ હું સી શકાય અને ખૂનખરાબી અને ચોરી વિગેરેના અપરાધો કરવાનો નાદ પણ જળવી શકાય.

જે એક જ ચીજને આધારે હું જીવતો પડ્યો છું અને જેના સિવાય મારી પાસે બીજી એક પણ મતા આજે મોજૂદ નથી એ એક જ ચીજ પર લેખકનો હાથ ત્રાટકી પડ્યો છે.

અને અહિંસાને લગતા મારા ઉલ્લેખોની કિંમત કાઢી નાંખવા માટે લેખકે રજૂ કરેલા પુરાવાઓમાં નિરાધાર આક્ષેપો અને એવાં જ મૂલ્યનો મિચાલ બીજો કોઈ પણ નથી. 'લડત અંતિમ હતી. પરદેશી રાજ તોડવાની હતી, ભલે તેની કિંમત ચાહે તે પડે' પણ અહિંસક લડતની કિંમત ભરવા ઈચ્છનાર માનવીએ એ કિંમતનો પોતાના જ લોહીથી ભરવી રહી છે એ વાત જુલવા જેવી નથી.

'દુસ્લોકોને માટેની પણ શ્રી. ગાંધીની તૈયારી હતી.' માત્રી વાત છે કે દુસ્લોકનું જોખમ જોરવાને પણ હું તૈયાર હતો. અહિંમક અથવા તો હિંમક, કોઈ પણ મોટી લડાઈ જોખમોથી તો ભરેલી જ રહે છે. પણ અહિંમક લડાઈના તરીકાઓ તો સદંતર લુદ્ધ જ બને છે. અને દુસ્લોકો અટકાવવા માટે હું મારાથી બનતું કરત.

તેમ છતાં પણ, મારો 'સૌથી પહેલો પ્રયામ તો માત્ર વાઈમરોયને મળવાનો જ હતો ને ? અને જોખમનો સવાલ એમાં ક્યાંથી હતો ? મરકાર ધાગત તો મને જોખમ લેતો તે જરૂર અટકાવી શકત. પણ મરકાર તો મને કેદમાં જ હડસેલી રહી.

મામુદાયિક અંદોલનોના સ્વરૂપની વાત તો લેખકે જણી જ નથી. કાગળ કે સામુદાયિક ચળવળ તો માંડવામાં આવી જ નથી. આવી ચળવળને લગતી કોઈ પણ સૂચના મારા તરફથી આપવામાં આવી નથી.

૪૭ : 'આજની ફરિયાદો'ના સંપૂર્ણ ઉપયોગનું લેખકે મારા પર આ રોપણ ક્યું છે. પણ આવો ઉપયોગ માત્ર આજનો જ નથી. એવો ઉપયોગ તો મદામબાના અવતાર પહેલાંથી પણ ચાલતો જ રહ્યો છે. એ ઉપયોગ કોઈ વાર અટક્યો નથી અને પહેલી તરત ન્યાં સુધી જીવતું પડ્યું છે ત્યાં સુધી એ ઉપયોગ કેમ અટકી શકે ?

૪૮ : 'હેરો, દરેક માણસે પોતાને આઝાદ માનવી જ માનવાનો હતો. આઝાદ માનવીના જીવું જ વર્તન દરેક માણસે કરવાનું હતું. આ હેતુ સખ્તે અથવા તો તેનું સત્ત્વ મદાસજાના હાથમાં સમાવવામાં આવ્યું હતું.'

પણ, અહિં પણ પુસ્તિકાના લેખકે કેટલીક વાત છૂપાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મદામબાના હાથનો સંજોગ ધરાવતો ભાગ આવો હતો : 'બાદ ગાળતું થટ્ટે કે અદિસા તો ચળવળનો પાયો જ હતો. એવો પ્રમંથ પણ આવી પડે ત્યારે પ્રગતે કોઈ પણ સૂચનાઓ પહોંચાડવાનું કામ મુશ્કેલ બને. અમિતિઓ કામ કરતો અટકી પણ પડે. આજુ બને ત્યારે, આજ પૂર્વે અપામલી સામન્ય સૂચનાઓ વચ્ચે ગંદીને દરેક માનવી પોતાને પથે વધુ

આગળ ધપે. આઝાદીના તત્ત્વસાદવાળો દરેક માનવી પોતાનો જ નેતા બને. કપરા પથે તે આગળ વધે. વિસામો ખાવા સિવાય તે આગળ વધે. આઝાદી તે લીધે જ રહે.’

કઈ ચોકાવનારી વાતનો આ ઠરાવ ઉદ્દેશ્ય કરે છે ? એ ઠરાવે તો માત્ર એક વ્યવહાર વાતનો જ ઉદ્દેશ્ય કયો છે. નેતાઓ કારાગારમાં પડે અથવા તો પોતાની મંસ્થા જ્યારે કામ કરતી અટકી પડે ત્યારે, સ્વાભાવિક રીતે જ, દરેક માનવી પોતાનો નેતા બને.

સાચી વાત છે કે, અગાઉ ‘સરમુખત્યારો’ની યોજના કરવામાં આવતી હતી. પણ આવા ‘સરમુખત્યારો’ની નિમણૂકનો હેતુ તો જોડભરતીનો જ હતો. અનુયાયીઓ સાથેનો સંબંધ તો, ત્યારે પણ, મુશ્કેલ હતો. ઊંચી રીત સિવાય એવો સંપર્ક અશક્ય હતો.

પણ જોડ ભરતીની યોજના આ વખતે ગેરહાજર હતી. આ વખતની ચળવળમાં તો માથું મૂકવાની જ વાત હતી. અને એટલે અહિંસાની નકકી કરાયતી રીત અનુસાર, અપાયલી સૂચનાઓ તથ્યે, દરેક માણસને પોતાના નેતા બનવાની વાત કહેવામાં આવી હતી.

પણ આવી નેતાગીરીના સંબંધમાં ધડાયલી આ બે શરતોને મંતાડી ગખીને સત્યને સંતાડી રાખનારો અપરાધ, સાચે જ, અક્ષમ્ય જણાય છે.

૪૯ : પ્રતિકાના લેખક, તે પછીથી, મે ધારેલી ચળવળ દ્વારા યનાગ અહિંમાના પાલનની સકયાસક્યતાની વિચારણા કરે

છે, અને મેં પોતે પણ આ ચગવળને અહિંમક રાખવાની યોજના વિચારી હતી કે કેમ ? એ વાતની પણ લેખક વિચારણા કરે છે

પણ હું સૂચવી ગયો છું કે, જે ચગવળ શરૂ કરવામાં આવી નથી એ ચગવળના સ્વરૂપની વાત વિચારનાર મનમ વ્યાજબી નથી.

મારી ચગવળના અહિંમક બનનારા સ્વરૂપને લગતી પોતાની માન્યતાના મમયનમાં, અહિંમક ચગવળને માટે મેં વાપરેલી લશ્કરી ભાષાનો લેખકે ઉદ્દેશ્ય કયો છે. પણ આવી ભાષાનો ઉપયોગ તો મેં છેક દક્ષિણ આફ્રિકાથી જ કયો છે. પણ મારી આવી રીતથી, આટલાં વસ્તો દરમિયાન, કેમ પણ વાગ, અહિંમક અધિવસીનું હિંમક સ્વરૂપ જનતાએ ધારણું મેં નેહું નથી.

અને સત્યામહની રીત પણ એક પ્રકારની અહિંમક લગાઈ નથી તો બીજું કંઈ પણ નથી. એટલે, સત્યામહનાં આદેશનો પગલે પણ, લગાઈની ભાષા તો સાર સ્વભાવિક બને છે.

અને 'અત્યાની તલ્લરાગ,' 'સત્ત્વની મુરંગ,' 'મીરજની દાલ,' 'સત્ત્વની કિલ્લેખંધી પગ્નું આકમળ' અને 'પ્રભુ સાથેની લગાઈ'—આ અને આવાં વાક્યો આપણામાંના ધણા માનવીઓએ ક્યાં સેંકેડેવાર વાપર્યાં અથવા તો માંમત્યાં નથી ? જનાં, ભાષના આવા પ્રસંગોનો દેવ કેમએ કેમવાર કાલ્યો આપણે સાંભળ્યો નથી.

અને મુકિતદેજ તરફથી લગાઈની ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી ? આ મુકિતદેજમાં તો 'કનલો' પણ છે ને 'પેપ્તો' પણ પોતાનાં પદ બેચેની ગણા છે. અને જનાં, આ

મુકિતકેજને હથિયારોથી લડાઈ ખેલનારી જમાત માનવાની ભૂલ હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ માણસ તરફથી કરવામાં આવેલી કોઈએ જાણી નથી.

૫૦ : અને જાપાનીઓનાં આક્રમણ સામે ઝૂમવાની અહિંસાની શક્તિમાંની મારી શ્રદ્ધાના અભાવનો વાત પણ સાચી નથી. મેં કરેલી વાત તો માત્ર એટલી જ છે કે, હિંસક સંગ્રામની સાથે સાથેના અહિંસક સંગ્રામની શક્યતાઓ વધુ ઝાઝી નથી. સાચી વાત છે કે, બહારના આક્રમણ સામે ઝૂમવાની અહિંસાની શક્તિના સંબંધમાં મૌલાના સાહેબ અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ કેટલીક શંકાઓ ધરાવી રહ્યા છે.

પણ ઈંગ્લાંડના સામ્રાજ્યવાદ સામે ઝૂમવાની અહિંસાની શક્તિમાં તો તેઓની માન્યતા પણ મારા જેટલી જ વિપુલ રહી છે.

હું તો જાપાન અને ઈંગ્લાંડ બંનેના સામ્રાજ્યવાદનો એક સરખોજ ઈન્કાર કરું છું.

અને મારા 'હરિજન'ના લેખો દ્વારા હું ઘણીવાર બતાવી ગયો છું કે, બહારથી આવનાર આક્રમણના કરતાં ઘરમાં પડેલી છુરાઈ સામે ઝૂમવાની વાત વધુ સહેલી હશે.

૫૧ : કશુંક કરું છું કે અહિંસાની વાતમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓની સંખ્યા તો કદાચ ઓછી જ હશે, પણ હું તો ઘણીવાર કહી ગયો છું કે, અહિંસામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનારા માનવીઓની સંખ્યાની ચિંતા મેં ખાસ સેવી નથી. જનતા જો અહિંસક લડાઈના નિયમોનું યથારિયત પાલન કરે તો, હું તો એ વાતને પણ પૂરતી જ ગણું છું.

પર : અને લેખકના આ પારીત્રાકર્મા તો ગેરમનજ પ્રસંગવવાની તેની કલાની અવધી જ પડી છે : લેખક કહે છે, 'શ્રી. ગાંધીની સામે તેમની આગલી ચળવળોના દાખલાઓ મોજૂદ હતા. અહિંસક કહેવાયદી આ ચળવળોમાથી ભયંકર હિંસા પ્રકટી હતી'

પણ મારી પાસે માગ ૨૦ સત્યાગ્રહોની એક યાદી પડી છે. કેટલીકવાર એવું બન્યું કે પ્રજાનો રોષ ઉછળી પણ પડ્યો છે અને થોડીક ખુનામરકી પણ થઈ છે. પણ ભૌગોલિક મર્યાદામાં રશિયા સિવાયના યુરોપ જેવડા, અને વસ્તીની ગણતરીમાં તો એથી પણ વધુ મોટા, હિંદુસ્તાન સાથે સરખાવતા આ ખુનામરકી અતિ નાની, નામની જ ગણાય.

પણ મહાસભાની નીતિ જે હિંસાની જ હોત અથવા તો મહાસભાની અહિંમા પગલેની શિસ્ત જે જગતે પણ લીધી પડત તો આવી નામની હિંમાને બદલે હિંદુસ્તાનમા હિંસાનો એક આખો જવાલામુખી જ ફાટી પડત

પણ હિંસાના તત્વો જ્યારે જ્યારે પણ ઉછળ્યા હતા, ત્યારે, મહાસભાની આખી સંસ્થાએ, એ તત્વોને દબાવવાના સફર પગલાઓ જ માફ્યા હતા કેટલીકવાર તો મેં ઉપવાસો પણ આદર્યા હતા.

જનના પગ આ બધાની ચમત્કોગિક અમર થવા પામી હતી. આફ્રિકા, ખેડા, ચપારણ્ય, બારડોલી અને બોમ્બે. આ અને આવા બીજા મત્તગ્રહો હિંમાથી વેગળા જ હતા. આ બધા સત્યાગ્રહો પત્તે પ્રજાએ અહિંમાના નિયમો જરોજ પાળ્યા હતા.

આમ છતાં પણ આ આખો ઇતિહાસ મદંતર વીસરીને, પુસ્તીકાના લેખક તો આવેળી જ ગયા છે કે, 'શ્રી. ગાંધીના

કહેવાતા અહિમક મત્યાગ્રહોમાથી તો ભય કર હિંમાનો જ ઉદભવ
ચવા પામ્યો હતો.'

મારો અનુભવ તો એથી ઉત્રો જ થયો છે હું તો માનું
છું કે જે કેટલાક મત્યાગ્રહોમા થોડાક તોફાનો થયા છે, એ
તોફાનો પણ મરકારી પગનાંઓએ કરેલી કેટલીક અનિચ્છનીય
ઉશ્કેરણીઓમાથી જ હિલા થયા છે

હિમા અટકાવવાને મહામલાના મત્રીમડળના મમ્મો,
મદાય, તત્પર હતા. કોઈ પરોપકારી હેતુઓમર નહિ પણ હિમાને
પગિણામે વધુ વેગળા જનારી આઝાદીને વેગળા જતી
અટકાવવા ખાતર

૧૯૨૦ ની પહેલા મહામલા માગ્દત દેશને મજેલી કેળવણી
પણ અહિસાની જ હતી કાગ્લુ કે, નેતાઓનો વિશ્વામ બધારણીય
આદોનનોમા જ હતો અને મરકારી વચનોમાનો જનતાનો વિશ્વામ
દળુ કાયમ હતો અને ૧૯૨૦ પત્રીના મારા આદોલનોદ્વારા પણ
જનતાને અહિમાની જ કેળવણી મળી. મે કહ્યું અને પ્રત્યે
અનુભવે જોયું કે, આઝાદી મેગવવાનો મૌથી વધુ મદ્દર ઉપાય તો
અહિમાનો એ-યો જ હતો

દક્ષિણ આફ્રિકાના દિવસો પત્રીના માગ ૩૦ વરમોના
અનુભવે માગમા અખૂટ શ્રદ્ધાનું સૌચત કયું છે અહિંસા દ્વાગજ
હું તો હિંદુસ્તાનનો, અને દુનિયાનો ઉદ્ધાર પણ, કે પી રહ્યો છું
કચકાયતી માનવજાત પગના અમખ્ય અન્યાયોનું નિવાગ્લુ મને તો
અહિમામા વસેતું જ માલૂમ પડ્યું છે

મે તો નાનપણથી જ જોયું છે કે, અહિમાનો ઉપભોગ
માત્ર વ્યક્તિગત ઉદ્ધારના જ ખપનો નથી વિગટ મમાજેને માટે
પણ એ ઉપભોગ એટલો જ ઉપકારક બન્યો છે

માનવજાતે જે શાંતિની ઝખ્ખના જમાનાઓથી કરી છે, એ શાંતિ મને તો અહિંસામા જ માનૂમ પડી છે.

આમ છે એટલે, જગતની એક મુમથાં સરકાગને હાથે કાગવાસી કમતા અહિંસાના વિનમ્ર ઉપામગેવાળી વાત મને વેદના કરે છે હુ માનુ છું કે આમ કરીને તેઓએ વિશ્વશાંતિને તો ધાપલ કરી છે પણ માથી મતાના હિતને પણ અતિ મોટું નુકસાન કર્યું છે

૫૩- લેખકે તો નિશ્ચિત માન્યું કે મારી ચળવળમાંથી તો હિંસા જ જામવાની હતી. પણ મારી માન્યતા તો એટલી ઊંચી જ રહી છે હુ માનુ છું કે મારી ચળવળની વચ્ચે અજા. રેલાઓના હાથમા જ ને ગળી શકાત તો અહિંમાનું પાલન ખરોજ જાળવી શકાત.

૫૪ : હુ કહેતો હતો કે આ વેળાએ તો, છેલ્લી હદ પર્ષત જવાનો જ મારો નિર્ધાર હતો—મોકારે કરેલી ઇરેક્ટીમાથી હિંસા પ્રક્ટે તેમ, અહિંસક આદેશનો ચાતુ ગુખરાનો જ મારો નિશ્ચય હતો. આગપૂર્વે, પ્રાણની હિંમા મામે મેં માર્ગ આદેશનો ચોખાવ્યા હતાં પણ આ વેળાએ તો આખી દુનિયા લડાઈની આગથી જલતી હતી એવે પ્રમંજે માર્ગ અહિંસક આદેશનો મારાથી રોકાય નહિ.

જગતની અણીની ધડીએ, અહિંસાની વિગટ સક્રિત સાખિત કરવાનો અવસર મેંધથી મુકાય નહિ.

૫૫. મારી અહિંસા તે માત્ર 'મેંદાની જ અહિંસા' હતી એવા લેખકે કહેલા વિધનના મુમથાંનમાં પેલ પ્રાણના ચૌપને લગના મેં લખેલા એક લેખના ફેરલાક ભાગેની લેખકે આવી

અતિશયોક્તિ કરી છે. 'બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ પણ સંગ્રામમાં બે પક્ષોમાંનો નમજો પક્ષ તો, વાપરી શકે તેવા હિમક ઉપાયો વાપરી શકે છે. અને છતાંય, તે અહિંસક રીતે જ લડતો ગણાય. અથવા તો, એથી પણ જુદી રીતે કહીએ તો, ચઢિયાતા બળ મામેની હિંસા, આપોઆપ, અહિંમાંના જ પનરી શકે છે. 'અહિંસક બળવા' માટેનો કેવો મગવડપંથી પ્રકાર !'

પણ માગ લખાણમાંથી આવુ ગેઝમજ ઉપગવનાર અનુમાન કાઢવાનો લેખકનો અધિકાર મને મજૂર નથી. રોજના અનુભવથી ઉવરી વાત મારાથી કેમ ઉચ્ચારી શકાય ?

સપૂર્ણ રીતે સમોવડિયા હોય એવા માનવીઓ વચ્ચે તો લડાઈઓ જાગતી જ નથી એકથી નમજો, બીજો પક્ષ તો, જરૂર હોવો જ પડે.

મેં આપેલા ઉદાહરણથી તો માત્ર એટલી જ વાત ફક્ત થાય છે કે, નમજા પક્ષ તરફથી તો હિંસક તૈયારીઓ કરવામાં આવતી જ નથી કારણ કે તેની તો લડાઈ કરવાની ઇચ્છા જ નથી પણ તેના પર આક્રમણ કરાય છે ને હાથમાં આવે તે હથિયાર ધારીને તે સામનો કરે છે

મારા પહેલા ઉદાહરણમાં તો ધાડપાડુઓના ધાડા સામે એકલે હાથે ઝૂઝતા તલવારધારીની જ વાત રહી છે અને મારું બીજુ ઉદાહરણ શિયળ સાચવવા ખાતર નખ, દાત અથવા તો ખંજર વાપરનારી નારીનું બને છે એ નારી તો અણીની ઘડીએ જ ઉછળી પડે છે અને મારું ત્રીજુ ઉદાહરણ આક્રમણકારી બિલાડીની કાયા પર પોતાના તીણા નખ ભગવનારા ઉદગ્રનું બને છે.

વિચારપૂર્વક વાપગવામાં આવતી હિસાના મમર્યાનમાં વપરાય નહિ એટલાજ માટે મારા તરફથી આ ત્રણ ખામ ઉદાહરણોજ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતાં

આવી હિસા વાપગનારો માણુમ આક્રમણકારને દમાવી દેવા પૂરતો અતિમ વિજય તો પામતોજ નથી આક્રમણકારની માગણીને તાળે ચલા મિલાય, આવી વ્યક્તિ પોતાનો પ્રાણ પાથરી રહે છે

અને પોતા પ્રજાની વાત કરતા બાપાની પરંદગી પણ મે અતિશય કાળજીપૂર્વક કરી હતી અદાક મંખ્યા મામેના પોત પ્રજાના બચાવને મે 'લગભગ અદિ મક' તરીકેજ ઓળખાવ્યો હતો

૫૬ અખિન દિદ મહામમિતિ મામેના ૭ મી અને ૮ મી ઓગસ્ટના મારાં બાપજોમાના અહિસાને લગતા મારા વચનોનો ઉલ્લેખ અદિ આવશ્યક બને છે

“હું તમને ખાત્રી આપુ છું કે ૧૯૨૦ માં હતો એજ ત્રીજી આજે ૫જુ રદો છું કોઈ મુશ્કેલી ફેરફારો મગમાં આવ્યા નથી ત્યારે હતો એટલોજ અદિમાનો ઉપામક હું આજે ૫જુ -રદો છું ઉતરો અદિમાને લગતો મારો ઉલ્લેખ આજે વધુ બે દાગ બન્યો છે વિશુદ્ધ અદિમા સિવાય મારી પામે બીજી કોઈ વાત જ નથી

“તમારી મામેના હાવમાં ૫જુ અદિમા જ બગી છે અને આવનારી ચળવળમાં ૫જુ અદિમા જ હશે એને તમાગમાના જે કોષમાં ૫જુ અદિમા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા એ છી હશે તેએ તે આ દાવની તન્દેજમાં પોતાનો મત અપરાધી છેગ જ રહે

“મારી વાત હું વધુ ચોખ્ખી કરું. પ્રભુએ મને અહિંમાનુ અમોઘ શસ્ત્ર અર્પણ કર્યું છે, હું અને મારી અહિંસા આજે કસોટીએ જ ચઢીએ છીએ.

“આખી દુનિયા આજે હિંસાના ભડકામાં જ હોમાઈ રહી છે. એ વેળાએ પ્રભુએ મને સુઝાડેલા અહિંસાના અમોઘ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં હું પાછો પડું તો મારા એ અપગધની ક્ષમા ઈશ્વર મને આપે નહિ મારૂ પગલું તો મારે ભગ્વજ ઘટે.

“રશિયા અને ચીનને માથે ઝંઝૂમતું જોખમ મારાથી દીનવદને નિરખાય નહિ

“આપણે કોઈ સત્તાનો જંગ ખેલતા નથી. આપણી અહિંસક લડાઈ તો હિંદની મુકમલ આઝાદીની જ ખેવના કરે છે હિંસક લડાઈમાં તો સફળ મરદાર સરમુખત્યાગ બનીને પણ ખેસી પડે. પણ મહામહાની અહિંસક લડાઈમાં સરમુખત્યારીનું સ્થાન તો કયાંય પણ નથી.

“અહિંસક સૈનિકના દિવમાં આઝાદી મિત્રાય કોઈ ઝખના જ નથી. સ્વરાજ આવ્યા પછીથી આવનાગ સત્તાના સૂત્રોની પરવા મહાસભાએ રાખી નથી. આવનારી મત્તાની માંચેકી તો જનતાની જ હશે સત્તાની સોપણી કરવાનું કામ તો આ જનતાનું જ થશે.

“કદાચ એવું થ અને કે મત્તાના સૂત્રો તો જનતા પાગસીઓના હાથમાં જ સમર્પણ કરે મારે માટે તો એ વાત પણ અણુમત્તી નથી. અને સત્તાનાં સૂત્રો જનતા એવા માનવીઓના હાથમાં પણ અર્પણ કરે જેના નામો મહાસભા વચ્ચે આજ

અજાણતા નથી એની મામે તમાગથી લઘુમતિના વાધાઓ લેવાય નહિ

“આપણી અહિમાની અપૂર્ણતા મારાથી અછતી નથી આદર્શથી આપણે ધણા છેટા છીએ પણ અહિમામા નિષ્ફળતા નથી ને પગજય નથી હેઠ્ઠાં વીમ વગ્ગોની અપણી સાધનાનો પગજય પ્રશ્નને લેખતો નથી.

‘જગતના ઇતિહાસમાં આપણા જેવો પ્રગ્નવાદી જગ એ બીજો જાણ્યો નથી

“ક્રાન્તિના વિપ્લવને લગતો કાર્ણામલનો ઇતિહાસ હું કાગવાગમાં વાચી ગયો છું અને નિશાના વિપ્લવની ટેટીક વાતોથી પડિત જવાદરલક્ષે અને વાર્કે કથો છે પણ હું માનું છું કે હથિયારોથી બેલાવલા આ વિપ્લવો પ્રગ્નવાદનો આદર્શ સાધવામાં તે નિષ્ફળ હતા

“મારી અહિમા તબેની તો સૌની સ્વાધીનતા એકમગ્ગીજ દગે દરેક માણસ પોતાનો માલિક દગે આવી લટાઇમાં લેગવાનો માદ હું જાણે તમને મંજગાવી ગયો છું

‘બેદબાનો જૂસી જાણે દિદુ અને મુમલમાનની વાન છોડીને દિદી તીકે જ આગળ ધપે

“મદગ દિલમાધો તો અવાજ આવે છે કે, આખી દુનિયા મામે પણ, મરે મરે તો, એકલે દાયે પણ લાવાનું જ દગે

‘હું મનું છું કે અહિમા મિલક આગી આગની અવનાર નથી આગ વચનેને કાર્ણ અહિમાની માનવીનાં વચનેને તગે તે ગળે જ નહિ હું તો લખનો એક વિનમ ઉપમા

રહ્યો છું આ મત્થના પ્રયોગોમા મહાસભા, છે'નાં વીમ વરસો થયા, રોકાઈ રહી છે

“હું જાણું છું કે દરેકે દરેક મહાસભાવાદીના દિવમા સંપૂર્ણ અહિંસા વસતી નથી પણ હું તો બધા પર વિશ્વાસ રાખીને જ આગળ વધું છું મારે જીવન તો આ વિશ્વાસથી જ ચાલ્યા કરે છે પણ મારો આ વિશ્વાસ જે ખોટો હશે તો ય મને તેનો અફસોસ નથી મારી શ્રદ્ધા હું છોડીશ નહિ હું તો એટલું જ કહીશ ‘થોડીક કેળવણી, હજુ પણ, બાકી જ રહી છે નવો પ્રયાગ મારે કરવો ઘટે’ ” [૮ મી ઓગસ્ટના અંગ્રેજી ભાષણમાથી]

“પોતાના નિશ્ચયો અમલમા લાવવા માટે, નૈતિક સત્તા સિવાય, મહામભા પાસે બીજી કોઈપણ સત્તા મોજૂદ નથી સાચો પ્રજાવાદ તો અહિંસામાંથી જ જન્મી શકે

“ જગતની એકતા પણ અહિંસાને માથે જ અવલબી શકે જગતના કાર્યોમા હિંસાનું સ્થાન હું જોતો નથી હિંદુ-—મુસ્લિમ એકતાનો ઉપાય પણ મને તો અહિંસામા જ દેખાઈ રહ્યો છે મુમલમાનો પર હિંદુઓનો જે જીતમાટ હશે તો જગતની એકતાની વાત તેઓ કયે મોઝે કરનાર હશે ?

“ સત્યાગ્રહમા દગામાજીનું સ્થાન નથી જુદું અને દગા-બાજીથી આખું જગત આજે ઘેરાઈ ગયું છે આ પરિસ્થિતિ મારાથી લાચાર ભાવે જોવાય નહિ

“આજના જમાનાના કોઈ પણ માનવી કરતાં હિંદુ-સ્તાનનો પ્રવાસ મેં વધારે કયો છે દેશના મૂળા અને લાચાર માનવીઓએ મને તેઓનો પ્રતિનિધિ ગણ્યો છે, મિત્ર ગણ્યો છે અને માગથી બનતી બધી રીતે હું તેઓમા ઓતપ્રોત થયો છું

“તેઓની આખર્ખા વિશ્વામ હતો જનતાના આ વિશ્વામનો ઉપયોગ અસત્ય અને હિમા પર ગ્યાયલા પ્રિટિશ સાત્રાન્યને તોડવામા કગવાની હુ આજે પ્રચ્છા કરે છું

“આ માત્રાન્યની નાગચૂડમાથી તો આપણે છૂટવું જ થશે આ વિગટ કાર્યને માટે હુ તો એક અદનો જ આદમી પડ્યો છું પણ આજની અણીની ઘડીએ મો મ તાડવાની વાત માગથી જનતી નથી

“મારી આજની ચુપકીદીનો હિમામ પૂછ્યા મિવાય પ્રભુ ગહેનાગ નથી અહિમાનો ખજનો વાપર્યા સિવાય માગથી આજ ગહેવાય નહિ

‘આજનો દાવાનળ ન હોત તો હુ, કલાય, ધીગજ પણ ઘડત ધીગજ ધ વાનો મારો સ્વભાવ તો જૂનો જન્યો છે

આજની અમલ પગિસ્થિતિમા મહામલા પાસે ખીજે કોઈપણ ઉપાય ગહેતો જ નથી ’

[૮ મી ઓગસ્ટના દિદી ભાપણમાથી]

૫૭ મારી અહિમા ‘અર્થ’દીન હતી એમ કહ્યા પગીથી પુસ્તિકાના લેખકે પોતાનું ધ્યાન માગ માથીઓ પ્રત્યે કેદ્રિત કર્યું છે પડિત જવાદ વાલ નહેરૂ, મગદાગ વદનભભાઈ પટેલ અને શ્રી ચક્રગવ દેવ તગ્ધથી જનતા સમક્ષ કગયની માન મતવ્યોની રજૂઆતને લગતો લેખકે ઉત્તેખ કર્યો છે માગ ઉપરોક્ત મ થીઓ તગ્ધથી માગ મતવ્યોની-ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ મમક્ષ-કગવામા આવેની રજૂઆતને લગતો લેખકે ખામ ઉત્તેખ કર્યો છે

પણ વિદ્યાર્થીઓ અને ખેડૂતો ત દ આપવામા આવેનું ધ્યાન આ પહેલું જ નથી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેનું ધ્યાન તો

૧૯૨૦ની સાલથી જ આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓને ત્યારે સરકારી શાળા-કોલેજો છોડવાની હાકલ સંભળાવવામાં આવી હતી. અને સંભળાવાયલી હાકલ હજારો વિદ્યાર્થીઓએ ઝીલી હતી.

ઓગસ્ટની ધરપકડ પછીથી કાશી વિદ્યાપીઠમાં બનેલા બનાવોની મને માહિતી નથી. પણ ધારો કે એ વિદ્યાપીઠના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અવળે માર્ગે ઉતર્યા પણ હતા, તોય એનો ભાર પંડિત જવાહરને માથે મૂકવાની વાત વાજબી નથી. આવો બોલો લાદતાં પહેલાં, રજૂ કરવા જોઈતા પુરાવાઓની જરૂર તો, લેખકે જાણી જ નથી.

રાષ્ટ્રની આઝાદીને માટે અહિંસામાંની પંડિત નહેરૂની શ્રદ્ધા કોઈથી ઉતરે એવી નથી. યુક્તપ્રાંતના કિસાનો પ્રત્યેના પંડિત નહેરૂના વ્યક્તવ્યને પણ આજ વાત લાગુ પડે છે. અને તહોમતનામામાં અપાયેલા ફકરાઓમાંથી પણ અન્ય નેતાઓની હિંસક લાગણીનો આરોપ પણ ફલિત થવા તો પામતો જ નથી.

૫૮ : નેતાઓના લાવણીની વાતો પછીથી પુસ્તિકાના લેખકે યોગ્યથી ચળવળને લગતી અગાઉથી અપાયેલી સૂચનાઓની વાર્તા કરી છે. લેખક કહે છે કે, આવી સૂચનાઓ તો મહાસભિતિની બેઠક પહેલાં જ આપી રાખવામાં આવી હતી.

૯ મી ઓગસ્ટના ‘હરિજન’માંથી લેખકે પોતાના આ વ્યક્તવ્યને લગતા ‘પહેલા દાખલા’ની એક રજૂઆત કરી છે. આ લેખનું મથાળું છે: ‘અહિંસક અમલકારના તરીકા.’ જાપાનના ઝંઝુમતા આક્રમણની એ લેખમાં ચર્ચા પડી છે. એ લેખ આ રીતે ઉધડતો જણાય છે:

“૧૬૨૦ ની માલ્લી જ અહિસક અમલકાગના કેટલાક તરીકાઓ આપણે જાણીએ છીએ મગકારી મરથાઓના મહિબ્બરથી માઈને નાકર આદોનનો સુધીના ઉપાયોનો એમા મમાવેશ ગ્લો ડે ગખૂને, વગ્સો થયા, દગાવી ગ્લેવી પરદેશી મરકાગ પ્રત્યે આ અદિલનો જગાવવામા આવ્યા હતા

‘પણ નવા પરદેશી દુમલાખોગ માટેના ઉપાયો તો, સ્વાભાવિક રીતે જ, મદતગ લુકા જ હશે ગાધીજીએ કયુ છે તેમ એ ઉપાયોમા તો, ખોરાક અને પાણીના ઈન્કારનો મમાવેશ પણ ગ્લવામા આવનાગ હશે દુરમનનુ કામ અશક્ય કરવા માટે આવનારો આખો અમલકાગ અહિસાની મર્યાદામા તો જરૂર રહેવો જ ધટે”

આ લેખ શ્રી મહાદેવ દેશાઈનો હતો હિંદુસ્તાન મિરાયના બીજા દેશોમાં કગવામાં આવેના અસહકાગના પ્રકારોનો ઉત્તેજ લેખક તરફથી એ લેખમા કગવામાં આવ્યો હતો એ દાખવાઓ સમજખૂવુંકે પાગવામાં આવેની અહિસાના નથી

દુમલાખોરોને પાછા પાડવા માટે અહિમક રીતે ચોજી શકાનાગ ઉપાયોના ઉત્તેજ માટે જ આ લેખ લખવામા આવ્યો હતો લેખનો છેલ્લો પારીમાફ આ વાતની વધુ ખુત્તી ચોખવટ કરે છે

“માઃ ગખવાની વાત તો એગ્લી જ છે કે, લડાઈ વચ્ચે તો, ક્રાન્તના કરતાં દશ ગણ વધારે દમન પણ ચલાવવામા આવનાગ હશે પણ જો મહન કગવાની ઈચ્છાશક્તિ મજબૂત હશે, અહિસક ઉપાયો ચોગવા પૂગતી ત્રિપુત્ર કગદુપના હાજગ હશે અને દુરમનોને કાછ પણ બોમે પાછા પાડવાનું નિશ્ચયગ મક્કમ હો

તો વિજય નિશ્ચિત હશે. અને, હિંદુસ્તાન પૂરતી આપણા દેશની વિશાળતા આપણા લાભની જ હશે. સેંકડો મોરચાઓ જળવી રાખવાની તો હુમલાખોરની તાકાદ છેક ઓછી જ હશે.”

કોઈ ચોક્કસ જાતિના કરતાં હુમલાખોરોની જ સામે લખાયલા આ લેખનો પ્રકાર જગ ય છાનો નથી.

૫૯ : બીજો દાખલો લેખકે ‘હરિજન’માના શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળાના તા. ૨૩ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ના લેખમાંથી જ લીધેલો જણાય છે. શ્રી. મશરવાળાને હું મારા મોઢા સાથો ગણું છું. એમની અહિંસા તો માનવીઓને મૂઝવનારી હદ પર્યંત પણ પ્રસરી રહી છે. અને છતાં ય, ઉલ્લેખાયલા પારીઆરોહો અચાવ કરવાની મારી મરણ નથી.

શ્રી. મશરવાળાએ ખુલ્લું કહ્યું છે કે એ લેખમાં તો તેમના પોતાના વિચારો જ પ્રદર્શિત થયા છે. પુત્રો, આગગાડીના પાટાઓ અને એવી બીજી વસ્તુઓના નાશમાંની હિંમા-અહિંમાની વાતો ચર્ચાતા તેમણે મને સાંભળ્યો હશે. આવા નાશને અહિંમા ગણવાની રીત સામેનો મારો મત મેં સદાય દર્શાવ્યો હતો.

છતાં ય, હું માનું છું કે, આવો વિનાશ અહિંસક રીતે આવરી પણ શકાય. પણ આવી અહિંમાની આશા જનતા પાસેથી રાખવાનું કામ જગ ય મહેલું નથી.

પણ જપાન અને અંગ્રેજ સત્તા સામેનાં આદાલતોને હું એક જ કોટીમાં તો મૂકતો જ નથી.

૬૦ : અને આગ એક માનનીય માયીના અભિપ્રાયની આટલી ટીકા પછીથી પણ, એટલી વાતો તો કહેતા જ રહે છે કે, શ્રી. મશરવાળાએ દર્શાવેલા અભિપ્રાયમાં પણ ‘હિંસાનો ઇશારો’

તો દેખાતો જ નથી બહુમાં બહુ તો અહિંસા સમા છેક જ નવીન ઉપાય પગલેની એ માત્ર એક ગણતરીની જ ચૂક હતી

અને ગણતરીની આવી ભૂલો તો જગતના ધણા ય મહાન સરદારોએ કરેલી પણ જાણીતી બની છે, પણ આવી બૂનને માટે એ સરદારોની મેલી મુશ્કેલીને લગત દોષારોપણ તેઓ પર કરવામાં આવ્યું દુનિયાએ જાણ્યું નથી

૬૧ એ પછીથી લેખકે આપ્રના પરિપત્રની વાત કરી છે પણ આ પરિપત્ર સાથેની મારી નિરમત તો અતિ ઓછી જ હશે

એ પરિપત્ર તો મારા કારાવામ પછીથી જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો એટલે એ પરિપત્રને લગતી ટીકા પગલે તો મારે પૂરો સયમ પાળવો જ ઘટે માવચેતીના આટના ઉત્તેજ પછીથી, સમગ્ર ગીતે જોતાં, આપ્રના પરિપત્રને હું નિર્દોષ ગણુ છું

મુખ્ય વાત તરીકે આ પરિપત્રે આવા ઉત્તેજની ઝનૂઆત કરી છે 'આખી ચાવળ અહિંમાને માથે જ ચાપિત ચઈ છે આ સૂચનાએને ઉધાપનારે કોઈપણ કામ કરવાનું નથી નિરાદરના પગલાઓ છૂપી નહિ પણ ઉધાડી રીતે જ લગવા યોગ્ય છે' અને આ પરિપત્રમાં નીચેની સૂચનાનો પણ મમાવેશ થયો છે. એકસોમાથી નવાણુ વાત એમ સૂચવે છે કે આ આદેશનો મહાત્માજીને હાથે જ, વહેલી તકે જ, ચર ચશે બનવાનું છે કે, મુબમ્બા મળનારી મહામમિતિની આવતી બેઠક પછીના થોડા કલાકમાં જ ચાવળનો આગલ થશે પોતાના કાર્ગનો આગલ અત્તર કરવાને નિત્યા મમિતિઓ માવધ મહે

“ પણ ખામ ધ્યાનમાં મહે કે મહાત્માજીના આદેશ પહેનાં તો કોઈ પણ પ્રમાણ પગલાઓ લવામાં આવે જ નહિ એવું

પણ બને કે ગાંધીજી તો કોઈ ક જુદો જ નિર્ણય કરે અને આમ થશે તો તમારી બૂલની જવાબદારી તમારી પોતાની જ હશે

“ તૈયાગ રહેા ખડે પગે તત્પર રહે પણ પગલાનો અમલ તો આપમેળે કરતા જ નહિ ”

આ પરિપત્રમા આવેખવામા આવેલી કેન્દ્રીક વાતો માથે હું મ મત નથી આ પરિપત્ર સાચો છે કે ખોટો છે એ વાત જાણવાનું મારી પાસે સાધન નથી અને આદ્ર સમિતિની વાત જાણ્યા સિવાય વધુ કહેવાનું કામ મારાથી બનતુ નથી.

પાગાઓ ઉબેડવાની વાત પગથી ‘ઉઠાવાયલા’ પ્રતિનિધને લગતા ‘કહેવાતા સુધાગ’ વાળુ લખાણુ તો તહોમતનામામા આપવામા આ યુ જ નથી

૬૨ અને અહિમા ‘નિર્ચક’ માયા તજે હિસાની દિશામા જ ધમ કરતા માગ માનમ પ્રત્યે લેખકે ખામ ધ્યાન ખેચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે આના મમથનમા પુસ્તિકાના લેખકે પોતાના તહોમતનામાને છેડે એક પાચમુ પગિશિષ્ટ સામેન ક્યુ છે

આ લખાણુમા લેખકે અખિત હિંદ મહાસમિતિની સૂચનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની મામેની કટારોમા માન લખાણુમાથી લેખકે ઉતાગઓ કર્યા છે આ પન્નિસ્થિતિનો અભ્યામ કરવાનો મે પ્રયામ કર્યો છે માન લખાણુમાંથી કોઈ પણ વાત પાઝી ખેચવાની મારી મળતુ નથી અને હું ક્તરે કદ છું કે અખિન હિંદ મહાસમિતિ ત કથી અપાયની કહેવાની આ સૂચનાઓમા હિમાનો અશ તો હું બેતો જ નથી

૬૩ તહોમતનામાની દલીલોથી સ્વતંત્ર રીતે, અહિસાને લગતી મારી માન્યતાઓનો હુ હવે ઉલ્લેખ કરું.

જીવનના દરેકેદરેક ક્ષેત્રમાં અહિસા પ્રમરાવવાનો પ્રયાસ મેં મારી ઉગતી જીવાનીના દિવસોથી જ કર્યો છે આ વાતને લગભગ સાઠ વર્સો વીતી ગયા છે

મારી મહાહ પત્ની અહિસાનો સ્વીકાર મહાસભા તરફથી ૧૯૨૦ માં કરવામાં આવ્યો હતો

અહિસાની નીતિનો સ્વીકાર મહાસભા તરફથી દુનિયાને દેખાડવા માટે તો કરવામાં આવ્યો જ નથી

મહાસભા તરફથી તો, અહિસાનો સ્વીકાર સ્વરાજ પ્રાપ્તિના એક અનિવાર્ય ઉપાય તરીકે જ કરવામાં આવ્યો હતો

મહામહાવાદીઓએ તો શરૂઆતથી જ જાણ્યું હતું કે કાગળ પગની અહિમાનો અર્થ તો ઓછો જ હતો વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક અહિમાના આચરણનો જ ઉપયોગ હતો બહુકલાળા માણસને, જરૂર પડ્યે, બહુકો ઉપયોગ જો આવડતો નથી તો, એની બહુકો અર્થ ગ્રહેતો નથી એ જ રીતે, અહિસાનો ઉપયોગ જો આવડતો નથી તો, એ અહિસાનો અર્થ પણ ગ્રહેતો જ નથી

મહાસભાને આજ પૂર્વે મળેલી પ્રતિષ્ઠા અહિસાના ઉપયોગથી જ મળી છે ઉપયોગના પ્રમાણ જોટલી જ મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા પણ ઉમી ચઢી છે

હિસા તો જ જીતી શકે છે જો તેનું સામર્થ્ય માનેના પક્ષ કરતા વધુ બળવાન બને છે પણ આવી મર્યાદા અહિમાને નડતી નથી એ હે તેટલા સમર્થ વિરોધી સામે પણ અહિસાનો ઉપયોગ

તો કાગલત બને છે. નબળાની અહિંસાની જીતના દાખલાઓ તો જગતમાં, રોજરોજ, મળે છે.

હું કહું છું કે મારી ચળવળમાં મેં આવી અહિંસાનો જ ઉપયોગ કર્યો છે.

અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્યવાદી તંત્ર સાચવી રહેલા માનવીઓના જનમાલનું નુકસાન કરવાની ઇચ્છા મારામાં જરાય જાગી નથી. માનવી અને તંત્ર વચ્ચેનો ભેદ મારી અહિંસા બરોજર સમજી શકે છે.

કોઈપણ પ્રકારની રહેમ દાખવ્યા સિવાય નુકસાનકારક તંત્રનો નાશ હું જરૂર નોતરું, પણ માનવીનો નાશ તો કદી થ નહિ.

મારા મિત્રો અને સંબંધીઓ પગલેની મારી આ નીતિનો સફળ પ્રયોગ હું ઘણીવાર આદરી રહ્યો છું.

૬૪ : અને અહિંસાનો નિકાલ કયાં પહોંચી, ૧૪ મી જુલાઈના વર્ધાના અને ૮ મી ઓગસ્ટના મુંબઈના ઠરાવના 'હેતુઓ'ના સંબંધમાં પુસ્તિકાના લેખકે આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વર્ધા અને મુંબઈના ઠરાવના ત્રણ હેતુઓ ઉઘાડા પડ્યા છે.

(અ) હિંદ પરની પરદેશી સત્તાનો વિનાશ;

(ર) આક્રમણ સામેનો સામનો અને એ સામનાની શક્તિ પ્રેરનારી હિંદની મુકમ્મલ આઝાદીની માગણી; અને

(વ) 'જુદા પાડો અને રાજ કરો'ની નીતિવાળી પરદેશી સત્તાનાં વિલય પછીની એકતાની અને હિંદુસ્તાનની ઠામચલાઉ સરકારની સ્થાપના.

અને પહેલી જ વાગ પ્રદર્શિત કાગવા મુજબના કરાવમા આ તથુ વધુ હેતુઓ મામેલ હતા

(ક) જગતની તમામ ગુલામ અને પદ્ધતિત પ્રજાઓના માથી સત્તા સાથેના જોડાણ દ્વાગ થનારી માથી મત્તાની નૈતિક આગેવાનીની સ્થાપના

(સ્વ) એશિયાઈ પ્રજાઓ પરની પરાઈ સગકારોનો ઉચ્છેદ અને તેઓની ભાવિ ગુનામી સામેની સાવચેતી, અને

(ગ) આખા જગતના મમૂહતત્રની સ્થાપના અને એવી સ્થાપના દ્વાગ થનારો દુનિયાનો લશ્કરી, દરિયાઈ અને હવાઈ મત્તાનો વિલય અને આખા જગતના હિતને ખાતગ થનારો જગતની શક્યતાઓનો સમુચ્ચય

આમાના પહેના હેતુની નરી સચ્ચાઈનો નેખકે સ્વીકાર કર્યો છે લેખક કહે છે કે, 'લામા મમય થયા મદામભાએ હિંદની આઝાદીની માગણી કરી છે અને 'હી જાવ હિંદમાથી'ના અદિલનો માથે આ માગણી સગત ગ્હી છે'

પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે પહેલા હેતુની સચ્ચાઈનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ બીજા હેતુઓની તો લેખકે, એક અથવાતો બીજા પ્રકારે, ઠેકડી જ કરી છે પણ દુ કહું છુ કે પાછાના પાચેય હેતુનો ખરો આવાગ તો આ પહેના હેતુને માથે જ મડાઈ ગ્હો છે

હિંદુસ્તાનની માથેના કગા અનુમાગ હિંદુસ્તાન માથેનું પહેલી વચ્ચે જો જો જાને તો હિંનાઈ સામેની કડવાચ, આપોઆપ, ઓઢી અને અને હિંદુસ્તાનના લાખો માનવીઓની શકિતનો ઉપયોગ માથી સત્તાના હાથમા પડે

એજ રીતે, પરદેશી રાત્રિના વિલય પછીથી, રાત પછીથી
આવતા દિવસને ન્યાયે, હિંદુસ્તાનની કેમી એકતા પણ,
આપોઆપ, આવી જ પડે.

અને હિંદુસ્તાનના ચાલીશ કરોડ માનવીઓ જે આઝાદ
બને તો હિંદની આઝાદીની અમર જગતના બીજા ગુલામોને માથે
પણ પડતી જ બને. અને હિંદુસ્તાનની આઝાદીની પહેલ કરનારી
સત્તાને ઘેર જગતની નૈતિક આગેવાની પણ, માગ્યા વિના જ,
આવી પડે.

પાચમા હેતુનો મમાવેશ તો ચોથા હેતુમાં જ થતો જણાય
છે. અને છઠ્ઠા હેતુમાં તો આખી માનવજાતવાળા હેતુનો માત્ર
પુનરોચ્ચાર પડ્યો છે, જે હેતુની કાં તો માનવજાત સિદ્ધિ કરે
અથવા તો તેનો વિનાશ આવી જ પડે.

માયી વાત છે કે છેલ્લા ત્રણ હેતુઓનો ઉદ્દેશ તો
મુંબઈના દગવમાં જ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ આ વાતનો
ધોખો કગવાનું કોઈ કારણ નથી.

અને ધારો કે આ હેતુઓનો ઉમેરો કોઈક ટીકાઓ પછી
જ કરવામાં આવ્યો હતો. તોય, એની ટીકા કરવાનું કારણ શા
સાર હતું ? ટીકાઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવાની વાત કોઈ પ્રગ્નવાદી
સંસ્થાથી બનનાર નથી. ટીકાઓ તો આવી સંસ્થાઓનો
પ્રાણુવાયુ જ બને.

જગનનું મમૂદનંત્ર અને કાળા માનવીઓના અધિકારની
વાત મદામ્નમાવાદીઓને મન કોઈ અચળ નથી. મદામ્નમાના
દગવમાં તો આ વાતનો ઉદ્દેશ ધણી વાર થયો છે.

ઓગસ્ટના ઠરાવમાં તો દુનિયાના સમૂહતંત્રનો ઉલ્લેખ એક સુરોપી મિત્રની સૂચનાનું કારણ હતો અને કાળા માનવીઓના અધિકારોને લગતો ઉલ્લેખ મારી સૂચના અનુસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

૬૫ : ૯ મી ઓગસ્ટની ધરપકડો પછીથી થયેલાં રમખાણોના અંબધમાં તહોમતનામાની પુસ્તીકાના ૪ થા અને ૫ મા પ્રકરણો હું કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો છું. અને અપાયલી કહેવાતી સૂચનાને લગતા પરિશિષ્ટો પણ હું વાંચી ગયો છું. અને આ એકતરસી ઉલ્લેખોનો હું ઈન્કાર કરું છું. કહેવાતી સૂચના ને અહિંસા સાથે સંગત નથી તો મારી મંજૂરી તો એ સૂચનાઓ પામે જ નહિ.

૬૬ : પણ બનેલા બનાવોનું વેર વાળવા માટે સરકાર તરફથી ભરાયલાં પગલાંઓનો ઉલ્લેખ તો તહોમતનામામાં કરવામાં આવ્યો જ નથી. પણ આ પગલાંઓને લગતો જેટલો પણ ઉલ્લેખ અખબારોમાં પ્રસિદ્ધિ પામી શક્યો છે, એ ઉલ્લેખ પાસે તો, મહાસભાવાદીઓ તરીકે ઓળખાવાયલા ગાંડાગુર બનેલાં માનવીઓએ કરેલાં કાર્યો સદંતર ઝાંખાં જ પડે.

૬૭ : અને હવે ગયા ઓગસ્ટની ૯ મી તારીખની સામુદાયિક ધરપકડો પછીના બનાવોની જવાબદારીને લગતી વાત કરું. સાવ સાદી અને છેક સીધી વાત તો એટલી જ છે કે, એ બનાવો સામુદાયિક ધરપકડોમાંથી જ જામ્યા હતા. એટલે એ બનાવો પાછગનું ખરું કારણ તો ધરપકડનું પોતાનું જ હતું.

અને છતાં જ તહોમતનામાની પુસ્તીકાનું પોતાનું નામ તો ‘મહાસભાની જવાબદારી’ને લગતું જ હતું. એ એક જ વાત એમ

સૂચવે છે કે ઓગષ્ટના બતાવોની જવાબદારી સરકારને મહાસભાને માથે જ મૂકેલી હતી

આને માટે આવી દલીલની ગ્ળૂઆત કરાય છે. 'હરી જાવ હિંદમાથી' નો નાદ મે ૧૯૪૨ ના એપ્રિલ મામમાજ યોજ્યો હતો. તે પછીથી, પહેલા મે અને પછીથી મહામહાએ, સામુદાયિક આદેશનોની ભૂમિકા ગોઠવી હતી આવી ચળવળમાંથી જાગનારી હિંસાની વાત નિશ્ચિત હતી મે અને મારી દોગરણી સ્વીકારનાગ-એએ હિંસાની ખેવના સેવી હતી. આગેવાનો હિંસાનો બોધ આપતા હતા. એટલે, કોઈ પણ હિમાએ, રમખાણો તો, આવવાનાં જ હતા. એટલે આવતા રમખાણોને મૂળમાંથી ચાપતા માટે ઓગષ્ટની સામુદાયિક ધગપકડો કંવામા આવી હતી.

આવી દલીલનો તહોમતનામાએ આશરો ધર્યો છે.

૬૮ : પણ હું બતાવી ગયો છું કે અંગ્રેજોની વિદાયને લગતી મારી દગખાસ્તને અંગેના અંગ્રેજોના સામુદાયિક આદેશનોને લગતી કોઈ પણ ખામ ભૂમિકા ગ્યવાનો પ્રયામ કરવામા આવ્યો નથી:

મારા અથવા તો મહાસભાના કોઈ પણ અંગ્રેસરના દિલમા હિંસાની ભાવના જાગી નથી: હું તો જણાવી જ ગયો હતો કે મહાસભાવાદીઓ દ્વારા જે હિંસા થશે તો તેઓની વચ્ચે મને છુવતો જેવાનો દિવસ તો પૂરો જ થશે: મારા તરફથી કોઈ પણ સામુદાયિક ચળવળ શરૂ કરવામા આવી નથી: મેં તો અરકાર માથે સંદેશાઓ ચલાવવાનો જ વિચાર સેવ્યો હતો: આ સંદેશાઓ નિષ્ફળ ગયા પછી જ ચળવળ ચલાવવાની મારી મક્કસદ હતી: અને આવા સંદેશાઓને માટે મે બે થી ત્રણ અઠવાડિયાનો સમય ટેવ્યો હતો

એટલે ચોકખું બને છે કે, ધગપકડો સિવાય તો, ઓગસ્ટના ગમખાણોની મંભાવના ખીજી એકકેય નહોતી સંદેશાઓ સફળ કરવા માટે હું આકાશ પાતાળ એક કરવાનો હતો, અને સંદેશાઓની નિષ્ફળતા પંડીના પગલાઓ વેળાએ ગમખાણો અટકાવવાની હું સપૂર્ણ સંભાળ રાખનાર હતો. ઓગસ્ટની પેઠે, તે દિવસે પણ, રમખાણો દાખી દેવાને સગકાર એટલી જ સ્વતંત્ર, સાચે જ, હતી. એ પછીથી, આજના કરતા વધુ વ્યાખ્યાની રીતે, માગ પર અને મહાસભા પર, રમખાણોને લગતું તહેામન, સરકાર, વધુ સુખેથી, મૂકી શકત

સગકારે ભરેલા પગલા પહેલા અખિય હિંદ મહાસમિતિની બેઠકમાં અપાયના બાપણોનો વધુ અભ્યાસ કરવાની સરકારની ફરજ ખુલ્લી હતી.

૬૯ : ચળવળ વચ્ચેની અહિંમાને લગતી મહાસભાના અગ્રેમરોની ખેવના તો ચોખ્ખી જ હતી હિસક સાધનોથી વિપુન રીતે સજ્જ બનેલી મગકાર સામે હિસાદાગ જીતવાની આશા તો ઓછી જ હતી.

એટલે જાગેલા ગમખાણો વચ્ચેની હિસા તો મહાસભાના અગ્રેમરોની ઈચ્છાથી ઉલટી જ હતી.

છતાંય મગકારની માન્યતા જો જુદી જ હતી તો, સ્વતંત્ર પચદ્દાગ મહાસભાની તપાસ કરવાની સગકારની ફરજ ખુલ્લી જ હતી

જવાબદારીનું કાગણું જો ઉઘાડું જ પડ્યું છે તો પડદાઓ દાકવાની જરૂર તો ઓછી જ હતો.

મહાસભાવાદીઓની સામુદાયિક ધરપકડનું સરકારનું પગલું એટલું હિંસક હતું કે મહામભા પ્રત્યે લાગણી ધરાવતું જનતાનું માનસ ઉછળી જ પડ્યું. આત્મસંયમ જોવાઈ ગયો. જોવાયેલો આત્મસંયમ અપરાધનું કારણ નથી. માનવ સ્વભાવની મર્યાદાઓ આપણે ભૂલીએ નહિ.

સરકારનું પગલું આ મર્યાદાને ઉથાપવાનો અપરાધ જો કરવું હતું તો, અનેકા જનાવોની જવાબદારી તો, એ અપગાધીઓની પોતાની જ હતી.

પણ કરાયેલી ધરપકડોની આવશ્યકતા સરકાર, કદાચ, ભાર-પૂર્વક, પોકારી શકે. અને આમ થાય તો ભરાયેલાં પગલાંઓનાં પરિણામોની જવાબદારીથી ડરવાનું કારણ સરકાર સામે શા સારું હશે?

ત્રિચાર થાય છે કે, સરકારની ઇચ્છા જ ન્યાય કાયદો ગણાય છે ત્યાં, સરકારી પગલાંના સમર્થનમાં આવો પ્રયાસ સરકારને શા સારું કરવો પડે છે?

૭૦: હિંદુસ્તાનના સરકારી તંત્રનું થોડુંક પ્રયત્નરણ અહિં અસ્થાને નથી.

૪૦ કરોડ માનવીઓ પર, જમાનાજૂની મંસ્કૃતિવાળાં માનવીઓ પર, વાઇમરોપ અને ગવર્નર જનરલ નામનો એક પ્રતિનિધિ રાજ કરે છે. કલેક્ટરો જેવા ૨૫૦ અધિકારીઓ તેની તહેનાતમાં પડ્યા છે. અંગ્રેજ સેના તેના હાથમાં રહી કે. એ સેનાને સહાય આપવા માટે, અંગ્રેજ અફસરોએ કેળવેલી હિંદી સેના પણ મોજૂદ પડી છે. અને એ હિંદી સેનાને જનતાથી વેગળી રાખવાની સાવચેતી ખાસ સેવાઈ ગઈ છે.

ઈંગ્લેન્ડના રાજ કરતાં પણ આ વાઈસરોયના હાથમાં વધુ સત્તા પડી છે. આવી સત્તા ભોગવતો બીજો કોઈ પણ માનવી મારું જાણુમાં નથી.

નિગનિગળા પ્રદેશોના નિગનિગળા કલેક્ટરો એટલે હિંદુ-સ્તાનના નાના નાના વાઈસરોયો. આ કલેક્ટરો મહેસૂલની વસૂલાત કરે છે. ન્યાયની સત્તાઓ પણ તેઓ ભોગવી રહ્યા છે, પોતે માનેલી જરૂરને પ્રસંગે તેઓ લશ્કરને બોલાવી શકે છે, પોતાની હકુમતવાલા પ્રદેશની નાની રિયાસતોના ‘પોલીટીકલ એજન્ટ’નું સ્થાન પણ તેઓ ભોગવી રહ્યા છે. આવી રિયાસતો માથેનું તેઓનું વર્ચસ્વ એક ચક્રે આવી રહ્યું છે.

૭૧: આની મામે મહામહાના પ્રજાવાદની સરખામણી કરો. મહામહાથી વધુ પ્રજાવાદી સંસ્થા જગતમાં જીવતી નથી. સરઆત-ચીજ આખા હિંદનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાની મહાસભાએ યોજના કરી છે.

અને જીવનના મોંઘે વગસો હમીઆન મહામહાની નજર તો આઝાદીના મુવતાગને માથે જ મંડાવેલી ગઈ છે.

આઝાદીની દિશામાં મહામહા કદમેકદમે આગળ ધપી છે.

હિંદુસ્તાનના પ્રજાવાદના ખગ મૂળ તો તેની પંચાયતની પ્રથામાં જ પકવાં છે. હતાય, મહામહાના પ્રજાવાદનો ઉદભવ ઇંગ્લેન્ડના પોતાના પ્રજાવાદમાંથી જ થયો છે એ વાતનો ઈન્કાર કરવાનું પણ કોઈ કાળજી નથી.

નામી, ફામી અથવા તો જાણનાનું વર્ચસ્વ મહામહા કોઈ પણ કાળે સાંભળે નહિ.

જે સંસ્થાએ ઇંગ્લાંડ જેવા સમર્થ સામ્રાજ્યવાદનો આટલો પ્રખર સામનો કર્યો છે એ સંસ્થા કોઈ બીજું વર્ચસ્વ સાંખનાર નથી.

મહાસભા બ્યાં સુધી અહિંસાને વરેલી છે, ત્યાં સુધી તો તેનો કચ્ચરધાણ કાઢવાની કોઈની દેન હું જોતો જ નથી.

૭૨ : મહાસભા સ્કામેના સરકારના આટલા બધા રોષનું કારણ કેનું હશે? સરકારના દિલનો આવો રોષ મેં ભૂતકાળમાં, કોઈ પણ વાર, ભાળ્યો નથી. આ રોષનું કારણ ‘હટી જાવ હિંદમાંથી’નો નાદ તો નથીને?

આ રોષનું કારણ ઓગસ્ટનાં રમખાણો તો હોય જ નહિ. ‘હટી જાવ હિંદમાંથી’ની મારી દરખાસ્તની પ્રસિદ્ધિના દિવસથી જ એ રોષ તો જન્મ્યો જ હતો. ૮ મી ઓગસ્ટને દિવસે આ રોષ અંતિમ ટોચ પર આવી પડ્યો. ધરપકડોની યોજના તો તૈયાર જ હતી, ઠરાવ મંજૂર થવાની રાહ માત્ર જ જોવાતી હતી.

‘હટી જાવ હિંદમાંથી’ વાળી દરખાસ્તના કરતાં કોઈ વધુ નવી વાત આ ઠરાવમાં કરવામાં આવી નથી, અને મહાસભાના કાયદેમર્મી, સામુદાયિક આદેશનો તો, ૧૯૨૦ થી જ પડ્યા છે.

પણ સ્વરાજનું ચિખર તો ઠગાર માલૂમ પડ્યું.

એક દિવસે કોમી વિખવાદ, એક દિવસે નરેન્દ્રો સાથેની સંધિઓ, એક દિવસે હિંદુસ્તાનના અંકાયલા વર્ગોનાં દિનની વાતો અને એક દિવસે યુરોપીઓનાં સ્થાપિત દિનોને લગતી ખાસ વાતો-આમ ને આમ, આઝાદીનું પ્રવેશદ્વાર તો, ખિશાયેલું જ રહ્યું.

‘જીવંદ પાડો અને રાજ કરો’ એ તો એક પાતાળિયો જ કૃત્રિમ હતો.

અને ત્યારે સમયની વેકર સરતી હતી. રણભૂમિઓ પર લોહીની નદીઓ વહેતી હતી. રાજદારી માનસ ધરાવતું હિંદ નિરાશ નયનથી જોતું હતું. જનતા લાચાર બનીને ઉભી હતી. અને એટલે, ‘હટ્ટી જન હિંદમાંથી’ની ચીસ જન્મી પડી.

આઝાદીનાં અધિકારોને આકાર આપવાનું મેં પગલું બધું. જગતને માથે ત્રાટકી પડેલા મંકટ વચ્ચે પોતાનો ભાગ ભજવી ગેરવાની ખેંચવાવાળા માનવીઓને મારી આ ચીસદાર પોતાનો માર્ગ મળ્યો.

આ ચીસ સંબળાવનારાં માનવીઓ પ્રજાવાદને નાઝીરાદ્યો બચાવવાની ઈચ્છા કરે છે. સામાન્યવાદથી બચાવવાની પણ ખેંચ કરે છે. હિંદુસ્તાનની આઝાદી એટલે પ્રજાવાદનો વિજય અને હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ એટલે જર્મની અને જાપાનના પંજા મામેનો રદિયાનો અને ચીનનો બચાવ.

પણ મારી માગણીથી મરકાર રહે જલ્દી. આવી માગણી કરનારાઓ પ્રત્યેનો અવિશ્વાસ સરકારે પેલા કર્યો. અને સરકાર પોતે જ, પુલપ્રવામો આડેનો એક મોટામા મોટો અવરોધ બની.

પુલપ્રવામો આડે અંતગમ્ય મૂકવાનું આજ મદાસમાને માથે જોડાડવાની વાત વાજળી નથી.

૮ મી ઓગસ્ટની ગત સુધી તો મદાસમાના પ્રવામો માત્ર એક દિગ્વિખંડ જ રહેતો હતો. ૯ મી ઓગસ્ટની ઉપરાંત વેગાએ તો મદાસમાવાદીઓ કાગવાસમાં જ દના.

એ પછીના બનાવોનું કારણ સરકારનુંજ પગલું હતું.

૭૩ : ‘હટી જવ હિંદમાંથી’ની ઈચ્છાને હું માની, વ્યાજખી અને ન્યાયી ગણું છું. એની સામેનો રોષ સરકારની મુરદાને શંકાગ્રસ્ત કરે છે. લડાઈ પછીથી હિંદને આપવાની આઝાદીને લગતી સરકારની વાતને પણ શંકાગ્રસ્ત કરે છે.

સરકારની દાનત જે સાચી હતી તો મહાસભાએ લંબાવેલો સરકારનો હાથ તરછોડવાની સરકારી વાત વ્યાજખી નથી. પચાસ પચાસ વરસો થયા આઝાદી માટે ઝૂરતા હિંદુસ્તાનનો અચ્ચેઅચ્ચો, આઝાદીની રક્ષા માટે, સાચી સત્તાની વહારે ચઢત.

પણ હિંદુસ્તાનની ભાગીદારી સરખી ગણવાની સરકારી દાનત નથી.

બ્રિટિશ સત્તાના વિલયની માગણી કરનારાઓને સરકારે કારાવાસી કર્યા. લયાનકમાં લયાનક અપરાધીઓ ગણીને કેટલાક મહાસભાવાદીઓને સરકાર હુંદતી જણાય છે.

શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ અને એમના જેવા બીજા હિંદીઓની વાત મારા મનમાં રમે છે. શ્રી. જયપ્રકાશ સામે આંગળી ચીંધી આપનાર માટે સરકારે દશ હજાર રૂપિયાનું ઈનામ જાહેર કર્યું છે.

શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણનો મેં ધરાદાપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય કયો છે. કારણ કે, તેમણે કબૂલ કર્યું છે કે મારા ઘણા વિચારોથી તેઓ મૂળભૂત રીતે જ જુદા પડે છે.^૧

પણ તેમની સાથેના મારા મતભેદો ચાહે તેટલા મોટા હશે, તેમના આપભોગ, તેમની દેશભક્તિ અને તેમની અચળ હિંમતની વાત મારાથી વીસરાય નહિ.

તહોમતનામાના પરિશિષ્ટ તરીકે અપાચડું શ્રી. જયપ્રકાશનું જાહેરનામું હું વાંચી ગયો છું. એમાં દર્શાવવામા આવેલા કેટલાક વિચારો સાથે હું સમત નથી. અને છતાંય એ જાહેરનામામા અળકી ગયેલા દેશભક્તિની અને પરદેશી તંત્ર સામેની અધીગમની નોંધ લીધા સિવાય તો છૂટકો જ નથી.

આવા સદગુણને માટે તો કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ગૌરવ ધરે.

૭૪ : પણ આ તો મજદૂરી માનમવાળા મહાસલાવાદી-ઓની જ વાત થઈ. પણ સરકારની તરફ તો રચનાનું અને હાથ ઉઠોગોનું કામ કરનારાઓને માથે પણ એટલી જ પડી છે.

અખિલ હિંદ ચરખામંઘ દ્વારા, કોઈ પણ સુવંદ જાહેરાતો સિવાય, ૩ કરોડ રૂપિયાની મજૂરી મળી ગામડાઓ વચ્ચે ચુકવઈ ગઈ છે—એવાં ગામડાંઓ જેનો ભાવ પૂછવાનો કોઈ પણ પ્રયાસ, આજ પૂર્વે, કરવામા આવ્યો નથી. આ ચરખામંઘને માથે પણ મરકારનો મજબૂત ફટકો લગાવાઈ ગયો છે. એ મંરથાના પ્રમુખ શ્રી. જલ્લુજની ધગપકડ થઈ છે તેઓ કારાવામમાં પડ્યા છે. તેમનો અપગ્રહ કોઈને માલૂમ નથી.

ટ્રસ્ટની મિલકત તરીકે ચાલતાં ખાદીકેંદ્રો પર સરકારનો હાથ પડ્યો છે. તેની મિલકતો પર જમીનો પડી છે. કરજીતાની અવધિ નથી કે આ ખાદી કેંદ્રોનું કામ ચલાવવાની વાત તો આ જમીનદારોથી બનતી જ નથી !

ખાદીના જમ્યામાં અને રેંટીઆના ઢગલામાં સત્તાવાળાઓએ ચાંપેલી આગની વાતો પણ સંભળાઈ રહી છે.

અને કુમારગપા બંધુઓને હાથે ચલાવવામાં આવતા અખિલ હિંદ આંદોલન મંઘને માથે પણ સરકારની એટલી જ

કરડી નજર વરસી ગઈ. શ્રી. વિનોબા ભાવે તો પોતેજ એક સંસ્થા રહ્યા છે. એમની દોરવણી તમે ધણી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી.

આવી પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલા ધણાખરા માનવીઓ રાજ-કારણમાં ભાગ લેતા નથી. ઉંચામાં ઉંચી કોટીના રચનાત્મક કાર્યમાં જ તેઓ ઓતપ્રોત બન્યા છે. અને આવા માણસોને રાજકારણમાં ઝંપલાવવાનો વિચાર ને આપ્યો જ હશે તો તેનું કારણ તો સરકાર પોતે જ હશે.

આવી વ્યક્તિઓના કારાવાસને સુદ્ધપ્રયાસો સામેનો હું એક અક્ષમ્ય અપરાધ ગણું છું.

આશ્ચર્યની વાત છે કે, હિંદુસ્તાનનાં માનવીઓને ખોરાકની, વસ્ત્રોની અને જીવનની બીજી જરૂરિયાતોની ભારે ખેંચ ન્યારે વેઠવી પડે છે ત્યારે સરકારી અધિકારીઓ તો, હિંદુસ્તાનમાંથી તેઓને મળતાં માનવીઓની અને સામગ્રીઓની વાતો પોકારવામાંજ મશગૂલ રહ્યા છે !

મહામહાવાદીઓની સેવાઓ સ્વીકારવાની સરકાર ને યોજના કરત તો, માફ મંતવ્ય છે કે, આખી નહિ તો ઘણે અંશે, આમાંની ધણીક ખેંચ તો, જરૂર, ઓછી જ બનત.

મહાસભા દ્વારા ચાલી ગયેલાં બે અતિ સુંદર કાર્યોના દાખલાઓ તો સરકારની સામે જ હતા.

રાજેન્દ્રપ્રાસાદે ચલાવેલું ગિદ્દારના ધરતીકંપનું કામ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ચલાવેલું ગુજરાતના જળસંકટની રાહતનું કામ.

૭૫ : અને હવે મારા જયાવનામાનો અંત આવી ગયો છે. ધાર્યા કરતા મારું જયાવનામું વધુ લાંબુ થયું છે. આ જયાવનામું તૈયાર કરતા, આ અટકાયતી છાવણીમાં, મને અને માગ માથીઓને પાર વગગની મહેનત પડી છે.

માગ પોતાના, અને જે કાર્યનું પ્રતિનિધિત્વ હું ધરાવી રહ્યો છું એ કાર્યના જયાવને ખાતર, અમારી સામેનાં તદોમતનામાના માગ આ જવાબની પ્રસિદ્ધિની હું માગણી કરું છું. અને આ જયાવનામા દ્વારા મેં એ સાબિત કરી આપવાની ખેવના કરી છે કે, આધારો અથવા તો સાબિતીઓ મિરાવનું અમારી સામેનું તદોમતનામું જગત સાચું નથી.

મરદાર જાણે છે કે અમારી સામે મૂકવામાં આવેલા તદોમતનામામાનો જનતાનો વિશ્વાસ તો જગત વસતો જ નથી. જનતા તો આ તદોમતનામાને પંદરેશમાંના પ્રયાગ માટે ચોખ્ખા દબાવેલા તરીકે જ ઓળખી રહી છે મગ તેજસ્વદાદુર સુગ્ર અને શ્રી જયદેવ મુખા ધાગણાઓએ પણ આ તદોમતનામાને ન્યાયની દ્રષ્ટિએ છેક નિગદાગ ગણ્યું છે.

એટલે આ તદોમતનામું પણ ખેવવાની સુઠાને હું મૂચના કરું છું.

તદોમતનામાની પ્રસ્તાવનામાં મરદાર પામે પડેલા કેટલાક 'અજ્ઞતાના પુનરાવર્તો' નો પણ ઉલ્લેખ પડ્યો છે. પણ આ પુનરાવર્તો ખુલ્લા કરવાની સુઠાની ને તામક નથી તો, હું કહું છું કે, સુઠાના કાળમાંના જયદેવ નજીકેડીઓને સુઠારે, દુનનાદુગન, દુગ કરવા જ થોડે છે એ પત્રીધી અજ્ઞાત કરનાઓ સામેનું કામ મરદાર જગત ચલાવી રહ્યો છે

સરકાર પાસે સત્તાનો અખૂટ ખજાનો પડ્યો છે. નિરાધાર તહોમતો પર જીવવાની જરૂર સરકારને ઝાઝટી નથી.

૭૬ : આમ તો, તહોમતનામું એક સરકારી પ્રકાશન બન્યું છે. પણ મેં તો તેના અસાત લેખકની જ માત્ર ટીકા કરી છે. આશા રાખું કે, સરકારના વ્યક્તિગત સભ્યોએ તો આ તહોમતનામામાં વપરાયેલા ફકરાઓના મૂળ દસ્તાવેજો તો વાંચ્યાં જ નથી. વાંચ્યા હોય તો આ તહોમતનામામાં દોરવામાં આવેલાં અનુમાનો કરવાનું કામ જરાય સહેલું નથી.

૭૭ : છેલ્લે, તહોમતનામાને લગતા મારા પ્રયત્નરજુનો મને બતાવી આપવામાં આવનારો કેાઇ પણ દોષ સુધારી આપવાની મારી તત્પરતા હું પ્રદર્શિત કરું છું. લાગી છે તેવી વાતનું જ મેં તો અહિં આલેખન કર્યું છે.

આપનો,
મે. ક. ગાંધી

કારાખારની કાળી કથા

જગદંબા કસ્તુરબાની માંદગી સમયે સરકાર સાથે પૂ. ગાંધીજીનો થયેલો પત્ર વ્યવહાર

પત્ર પહેલો

અટકાયતી જાવણી,
૧૨, માર્ચ ૧૯૪૩

પ્યારા કર્નલ બંડારી,

આજે સવારે થએલા આપણા વાર્તાલાપના અનુસંધાનમાં નીચેની વિગતો આપના ધ્યાન પર લાવવાની જરૂર પડી છે,

શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધી છાત્રીની સખત શરદીથી પિડાઈ રહ્યાં છે અને એમણે હૃદયરોગને લગતી પણ ફરિયાદ કરી છે. તેમના હૃદયના ધ્રુવકારા દર મિનિટે ૧૮૦ જેટલા માલૂમ પડ્યા છે.

આપને ખબર છે કે કસ્તુરબાની આંખની પાંપણો પર અવારના ભાગમાં થોડા થેથર જામી રહે છે. તેમની આજની શારીરિક ક્ષીણતાની અસર તેમના માનસ પર પણ પડે છે.

અમને લાગે છે કે કસ્તુરબાની મારવાર અર્થે કોઈ ખાસ નર્મની જરૂર હવે ખુલ્લી પડી છે. કસ્તુરબાની પોતાની ભાષા જાણનારી વ્યક્તિ, સ્વાભાવિક રીતે જ વધુ ઉપયોગી બને.

ગાંધીજીની પોતાની તમિયત માટે પણ હજી એકાદ મહિના પર્વત ખાસ સંભાળ રાખવાની જરૂર જણાય છે. આટલા મમય પૂરતા શ્રી. કનુ ગાંધીને જો આદિ રાખી શકાય તો ગાંધીજી અને કસ્તુરબા બંનેની સગવડ માયત્રી શકાય. સરકારને જો વધો ન હોય તો આજે તેટલા સમય પર્વત કનુ ગાંધી આદિ રહેવાને તૈયાર થયા છે.

આપના,
એમ. ડી. ડી. ગિલ્ડર
મુશિલા નાયર

પત્ર ખીજો

મુજબ મુકાબ પગ તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૪૩ ના રોજ લખાયેલા પત્રના થોડાક ફેરફારો:

...મને લાગે છે કે, મારી માથે રખાયેલા હોવાને જ કારણે, માગ સાથીઓને વધારાની મૂઝવણો વેઠવી પડે છે. અને આ અગવડ એકલા ડા. નાયરની જ નથી. ખીજાઓને પણ આવી અગવડો વેઠવી પડે છે.

મારી સાથે રખાયેલા કાગળે જ, ડા. ગિલ્ડરથી તેમના માંદા પત્નીની અને પુત્રીની મુશ્કેલી લેવાતી નથી.

નાનકડી મનુ ગાંધીથી તેના પિતાને અથવા તે જાહેતાને મળવાનું બનતું નથી. અને મારી પત્નીથી તેમના પુત્રને અથવા તે પૌત્રને મળવાની વાત બનતી નથી...

કેદીઓના મામાન્ય અધિકારોનો આ ઈન્કાબ મારાથી સમજાતો નથી. મારી સામેના સરકારના ખામ અણગમને કારણે મારી મામે મૂકવામાં આવતા પ્રતિબંધો મારાથી સમજાય છે, પણ માગ સાથીઓ સામેના પ્રતિબંધો તે મારાથી સમજાતા જ નથી.

અમાગ માથે મૂકવામાં આવેલા અધિકારીઓનો પોતને અવિશ્વાસ તે સરકારના દિવમાં વસતો નથી ને ?

એ સિવાય, અમારી છાવણીના મુગ્રિન્ડેન્ડેન્ડે, અથવા તે, ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ સમા અધિકારીને પણ મેં મોકલ્યા છે એવા તારોનો નિકાસ કરવા જેટલી સત્તા પણ યા માર નથી ?...

તરિત જવાબની વિનંતી કરું છું.

મો. ક. ગાંધી

પત્ર ત્રીજે

૦

હિંદ સરકારના સ્વદેશખાતાના વધારાના મંત્રી પગ ગાધીજીએ
આ પત્ર મોકલ્યો હતો:

અટકાયતી ડાવણી,
. નન્યુઆરી, ૨૭, ૧૯૪૪.

માહેન,

થોડાકે દિવસો પૂર્વે શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાધીએ, કાગગારના
ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને અને કર્નલ શાહને, તેમની મારવારમાં સહાય
આપવાને, પૂનાના ડો. દીનશા મહેતાને લાવવાની વાત સૂચવી હતી.
પણ આ વાતનું પરિણામ હજી આવ્યું નથી. મગકાગનો જવાબ
લેવાનો શ્રીમતી કસ્તુરબા હવે મને આગ્રહ કરે છે એટલે ડો. મહેતાને
મત્વર મોકલવાની હું મોગણી કરું છું.

મને અને મારા પુત્રને કસ્તુરબાએ કોઈક આયુર્વેદિક વૈદ્યને
લાવવાની પણ સૂચના કરી છે. આને લગતી મત્તા ઈન્સ્પેક્ટર
જનરલને આપી રાખવાનું હું આપને સૂચન કરું છું.

દરદીની સાગવાઈમાં શ્રી ૦ કનુ ગાધીને રહેવા દેવાની છૂટ
આપવાની મારી વિનંતિનો જવાબ પણ આપે હજી આપ્યો નથી.
દરદીની હાલત હજી સુધરી નથી. અને રાતની માગવાનું કામ અતિ
આકર્ષક બન્યું છે. કનુ ગાધીની મારવાર આદર્શ દશે. અને
કસ્તુરબાની મારવાર એવે તો અગાઉ પણ કરી છે. એ ઉપરાંત કનુ
પોતાના ભગ્ન અને મંગીન હાથ પણ કસ્તુરબાને અગમ આપી
શે છે.

અભારનું દબાણ ઓછું કરવા માટે આ વાતના તાત્કાલિક નિકાલની હું માગણી કરું છું. આ વાતને અતિ અગત્યની ગણવાની હું આપને વિનંતિ કરું છું.

જાવણીના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે મને એમ કહ્યું છે કે, મુલાકાતીઓની હાજરી દરમિયાન, માત્ર એક જ વ્યક્તિને કરતુરજાની મારવાર માટે રહેવા દેવાની તેમને સૂચના મળી છે. આજ સુધી તો જરૂર પડે છે ત્યારે, એક કરતા વધુ વ્યક્તિઓ કરતુરજાની મારવાર કરે છે.

જરૂરી નિર્ણય સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, મદદ, કરતા જ રહ્યા છે. પણ હમણાં જ જાગેલી એક મુશ્કેલી પ્રત્યે મેં ઈન્સ્પેક્ટર જનરલનું ધ્યાન દોર્યું હતું. પરિણામે એક વ્યક્તિ ઉપરાંત બીજી વ્યક્તિ તરીકે દાકતરને રહેવા દેવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી.

પણ દરદીની દયાનો ખ્યાલ આ દુકમ આપનારના દિલમાં વસતો હું જોતો નથી.

કરતુરજાની મારવાર માટે, ધણીવાર એક કરતાં વધુ માળખેની જરૂર જાગતી જણાય છે. એટલે હાજર રહેનાગઓની સંખ્યા પરનો અંકુશ હોવાની સેવાની હું માગણી કરું છું.

એક વાત સંતાડવાની વાત માગાથી જાતની નથી. કરતુરજાને અપાતી સગવડોમાં હું કોઈ જટિલ જોતો નથી. હાજર રહેનાગઓની સંખ્યાને લગતા દુકમમાં હું અર્થદીન ખજાનોદ મિત્રાય કંઈ પણ જોતો જ નથી.

મારા ત્રણ પુત્રો હમણાં પૂનામાં રહ્યા છે. મારો સૌથી મોટો પુત્ર હરિલાલ તો અમારા હાથમાંથી જોવાઈ ગયો છે. એ હરિલાલને પણ આવવાની પરવાનગી ગઈ કાલે આપવામાં આવી નથી. કારણ એટલું જ છે કે તેની માતાની બીજી મુલાકાત હરિલાલને લેવા દેવાની સૂચના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને આપવામાં આવી નથી.

દરદી એને મળવાને કેટલી આતુર હતી !

અને એક બીજી ખણ્ખોઈની પણ વાત કરું. દરેક વેળાએ મુલાકાતીઓને મુંબઈ સરકારને લખવું પડે છે. દિલ બજે છે ને ઢીલ થાય છે. પણ અહિંના અધિકારીઓના હાથમાં તો મારી વિનંતિઓ મુંબઈબધ્ણી રવાના કરવા જેટલી જ માત્ર સત્તા રહી છે.

શ્રી. કસ્તુરબા સરકારનાં દરદી છે એ વાત મારા ખ્યાલ બહાર નથી. અને આવે સમયે પતિ તરીકેની મારી વાત પણ લિપજે જ નહિ એ વાત પણ મારાથી જાની નથી.

પણ સરકારે તો એમ કહ્યું છે કે, તેમની માદગી છતાંય તેમને છોડવામાં આવતાં નથી—મારા સાનિધ્યમાં તેમને રાખવામાં વસેલા તેમના પોતાના જ હિતને ખાતર. એટલે કસ્તુરબાની ઇચ્છાઓ સરકારને જણાવવાનો મારો પ્રયાસ મરકારને ખૂંચવાનું કાંઈ કારણ નથી.

કસ્તુરબાની તબિયતનો સુધારો અથવા તો આજની કુબતી દયા વચ્ચેની તેમની માનસિક શાંતિ તો મને, તેટલી જ સરકારને પણ, જોઈતી જ હશે.

અણુગમતી વાત કરતુરખાના માનસ પર આજે અતિ મોટો આઘાત કરે છે.

આપનો
મે. ક. ગાંધી

પત્ર ચોથો

અનુચ્ચારી ૨૭, ૧૯૪૪

શુભર્ષ મગકાગના
સ્વદેશ ખાતાના મંત્રી પ્રત્યે,
માહેમ,

હિંદ મગકાગનો એક પત્ર આ સાથે હું મામેલ કરું છું
આ પત્ર હિંદ મગકાગને મત્વર પહોંચાડવાની હું આપને વિનંતિ
કરું છું.

• પત્રમાં લખેલી વાતનો નિકાલ આપનાથી ઠગાય તો હિંદ
મગકાગને એ પત્ર મોકલવાનો મારો આપને અગ્રદ નથી નેહતી
મગવડો સત્વર ખપે છે એટલે હિંદ મગકાગની સુચનાઓ, જરૂર
પડે તો, ટેલીફોન દ્વારા મેગફો લેવાનું પણ, હું આપને મુચન
કરું છું.

આપનો,
મે. ક. ગાંધી

પત્ર પાંચમે

અટકાયતી ખાવણી,
નવન્યુઆરી ૩૧, ૧૯૪૪.

સાહેબ,

ગઈ તા. ૨૭ મીએ હિંદ સરકાર પર મેં એક ત્વરિત
પત્ર પાઠવ્યો હતો. એ પત્રનો જવાબ હજી આવ્યો નથી.

દરદીની હાલત હજી સારી નથી. સારવાર કરનારાઓ
હવે ચાકી ગયા છે. એકાંતરે બહુ જ જાણીએ ઉત્તરગરાઓ વેડી
રહ્યા છે. અને દિવસના તો આ ચારે જણાને સારવારમાં રોકાવું
પડે છે.

દરદીની અધિરાષ્ટ્ર હવે વધતી જણાય છે. ડૉ. દીનશાનાં
આગમનને લગતી દરદી પૂછપરછ કરે છે.

બને તેટલો વહેણો, અને બને તો, આવતી જ કાંતે
આપ જવાબ આપશો કે:

(૧) કસ્તુરબાની સારવાર માટે સતત રહેવાની છૂટ થી.
કનુ ગાંધીને મળનાર છે કે મળનાર નથી ?

(૨) ડૉ. દીનશાની સારવાર દરદીને આપ આપનાર છે
કે આપનાર નથી ?

(૩) મુશ્કાલીઓની દાખરી દરમીઆન દાખર
રહેનારાઓની સંખ્યા પરનો પ્રતિબંધ દૂર કરવાની સગવડ મળનાર
છે કે મળનાર નથી ?

આવા રાખું કે આવનારી સગવડ મોટી પડેલી કહેવાનો સમય તો આવશે જ નહિ.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર છટ્ટો

અટકાયતી છાવણીના અધિકારી તરફથી નીચેનો સંદેશ:
૩૧-૧-૧૯૪૪ ના રોજે માંજના ચાર વાગે ગાંધીજીને પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો:

‘ સરકારને જાણવું છે કે શ્રીમતી કસ્તુરબા કોષ ચોક્કસ વૈધની માગણી કરે છે, અથવા તો ડૉ. દીનશા મહેતા ઉપરાંત તેઓ બીજા વૈધની માગણી કરે છે ?’

આ દિવસ સોમવારનો હતો. એટલે નીચેનો જવાબ એક દામગના દુકડા પર લખીને, ગાંધીજીએ, તુરતાતુરત, આપ્યો હતો:

કસ્તુરબાના ખ્યાલમાં કોષ ચોક્કસ વૈધ તો છે જ નહિ. પણ માગ પુત્ર દેવદામે લાહોરના વૈદરાજ રામાનું નામ સૂચવ્યું હતું. આવનાર વૈધ તો હાકતર દીનશાની ઉપરાંતના જ હશે. ડૉ. દીનશાના હાથ દેડા પડશે તો જ આ વૈધનો ખામ ઉપયોગ હશે. આયુર્વેદ નિષ્ણાતને હાથે તગિયન તપામવાની ઇચ્છા હોઈએ પણ વાર વ્યક્ત કરી છે. પરવાનગી આપવી હેય તો મંપૂજું હૃદયથી પરવાનગી આપવાની જરૂર ઉપાડી પડી છે.

‘દરદીની ઇચ્છાશક્તિ હવે ખૂટતી જણાય છે. અને દરદીની તબિયતને લગતી સલાહો બેવડાવા મામેની આવ્યેની, મને મળતી છૂટ પર્થત તો, મારે સેવવી જ રહી છે.’

‘આમાં જ દરદીની માનસિક શાંતિ હશે.’

પત્ર સાતમે।

અટકાયતી છાવણી,

૩૧ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૪.

ખારા કર્નલ ભંડારી,

આપ જાણો છો કે કસ્તુરબા ગાંધીની શક્તિઓ હવે, હજીવે હજીવે, ખૂટતી જણાય છે. ગઈ રાતની તેમની નિદ્રા અતિ ઓછી હતી. અને આજે સવારે તેમને એક જખ્મર ઝોખો આવ્યો હતો.

શ્વામ તો, જાણે કે, ઉડતો જ હતો. (શ્વાસ ૪૮) નાડીએ મદતા ધારી હતી. દેહના રંગમાં એક રાખોડી ઝાંખ આવી હતી. વીસ મિનિટોની સારવાર પછીથી કસ્તુરબા કંઈક શાંતામાં આવ્યાં હતાં.

અત્યારે બપોરે તેઓ બેચેન બન્યાં છે. વાંસાની અને ડાઘા પડખાની વેદનાની તેઓ ફરિયાદ કરે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં ડો. જીવરાજ મહેતા (યરવડા જેલ, પૂના) અને ડો. મિધન રોય (કનકતા)ની મસાહની અમને જરૂર જણાય છે. આ તખીએમા દરદીનો વિશ્વાસ વસ્યો છે અને જૂતકાળમા, આ તખીએએ, કરતુરમાની મારવાગ પશુ કરી છે.

આ તખીએની સહાય કારગત બનવા માટે તે મત્વ મળવી આવશ્યક બની છે.

કરતુરમાનું ધ્યાન ગતદિવસ ગળવુ પડે છે. માગવાનું કામ હવે મુશ્કેલ બન્યું છે કનુ ગાધી અને ડો. દીનસા મહેતાની માગણી દરદી, અવાગનવાગ, કરતા જ રહે છે.

આપના,
મુસિતા નાયર,
એમ ડી ડી ગીલ્ડર

તા. ૬ માર્ચનું લેડીનું દમ યુ, અ જે મવાડે, ૨૦૬-
૧૧૦ જેટલું હતું.

પત્ર આક્રમે

અટકાયતી જાવણી,
૩૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪.

મુબઈ મગકાના મત્રી પ્રત્યે, મુબઈ.

આદેશ,

મધ કાલથી કરતુરમાએ, ડો. દીનસા મહેતા અને રેવરાજને લખતી વાત, મારી સામે, ફગીવાર કાઢી હતી

મેં તમને જણાવ્યું હતું કે મેં પોતે તો જાને વાતની માંગણી કરી છે; પણ આપણે કેદીઓ હતા, આપણા ધાર્યા પ્રમાણે આપણી વાત ઉપજે નહિ.

તે પછીથી પણ આ માગણીને તોડ સત્વર લાવવાની ત્રેમણે મને સૂચના કરી છે. ગઈ રાત્રે તેઓ, ફરીવાર, બેચેન હતાં. પણ આ વાત તો હવે રોજની બની છે.

ડા. દીનશા મહેતા અને લાહોરના વૈદરાજ શર્માને લગતા હુકમો સત્વર કાઢવાની હું આપને વિનંતિ કરું છું. વૈદરાજ શર્મા તો પાછળથી જ આવી શકે. પણ ડા. દીનશા તો, આજ ને આજ પણ, આવી જ શકે—જો તેમને અંદર આવવાની પરવાનગી અપાય તો.

દરદીના જીવનમરણનો સવાલ આજે કાચે તાંતણે લટકી રહ્યો છે. એ વેળાએ યતી આ દીલ મારાથી સમજાતી નથી.

રાજકાજની વાતો જરૂરની હશે, પણ દરદીના દુઃખ-નિવારણની વાત દરદીને માથે ઓછી અગત્યની તો ઓછી જ હશે.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર નવમે!

મુંબઈ સરકારના સ્વદેશ ખાતાના મંત્રી તરફથી,

શ્રી. મો. ઠ. ગાંધી પ્રત્યે.

સાહેબ,

આપના તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરીના પત્રમાં આત્મેષ્વરમાં આવેલા ત્રણ મુદ્દાઓના મંબંધમાં નીચેનો જવાબ આપવાની મને સૂચના થઈ છે:

(૧) અટકાવતી જાવણીના અન્ય કેદીઓની રીતે જ રહેવાની યાચે કેનું ગાંધીજીને શ્રીમતી કરગુરજાની સારવાર માટે આખો વખત રહેવા દેવાની વાત સરકારે મંજૂર કરી છે.

સરકાર માને છે કે કેનું ગાંધીજીની સહાયથી મારવારનું કામ સંતોષકારક રીતે જ ચાલનાર દ્રષ્ટે, એટલે એથી વધુ સહાય આપવાની વાત સરકારને મંજૂર નથી.

(૨) સરકારી અધિકારીઓનો અભિધાન થતા પદેમાં જાદારની તખીખી સદાય નામંજૂર કરવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો છે.

૩. દીનદાસ મહેતાને સજાની વાત તો મરકારી તજીને જ વિચારવી ગઈ છે.

(૩) શ્રીમતી કર્તુરજ્ઞાની મુલાકાતની છૂટ નિકટનાં મગાંઓને તો મંગતી જ રહી છે. આ મુલાકાતો વેળાની તમારી હાજરી સામે સરકારને વાંધો નથી.

પણ શ્રીમતી કર્તુરજ્ઞાની મારવાર માટે જોઈતા માણસો ઉપરાંત વધુ વ્યક્તિઓને એ મુલાકાતો દરમિયાન હાજર રહેવા દેવાની જરૂર સરકાર જોતી નથી.

ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે એક વ્યક્તિને રહેવા દેવાનું મંજૂર કર્યું છે આ ઉપરાંત, જરૂર હોય તો, દાકતર પણ આવી શકે છે.

સામાન્ય રીતે તો, આટલી ગોઠવણ સરકારને પૂરતી જણાય છે. છતાંય તમ્રીબી કારણોસર, કારાવાસના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આને લગતો નિર્ણય કરી શકે છે.

આપનો તાબેદાર સેવક,
એચ. આઇ. આયંમર,
મંત્રી, મુખ્ય સરકાર સ્વદેશ ખાતું

પત્ર દશમે
ત્વરિત

અટકાયતી હાવણી,
૧૧-૨-૧૯૪૪

વૈદને બોલાવવાની મંપૂર્ણ જવાબદારી હું ધારણ કરું છું. અને આ ઉપચારમાંથી જાગનારાં કોઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામની જવાબદારીમાંથી સરકારને હું મુક્ત કરું છું. વૈદો અથવા તો

હકીમોની મલાહ મ્વીકારવા પૂગતી મારી તત્પગતા હુ હજી જાણતો
નથી અને એ ઉપચારોની નિષ્ફળતા પત્રીના મળેગે. વચ્ચે
આજના ઉપચારો કરી આગ લવાનો મારો અધિકાર અકબંધ
ગખવાની પણ હું માગણી કરૂ છું.

મેં ક ગાધી

પત્ર અગિયારમે

અટકાયતી જાવણી,
ફેબ્રુઆરી, ૧૪, ૧૯૪૪

દાગગારોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
પૂના

સાહેબ,

શ્રી કસ્તુ માની ગતના જગડેલી તમિષતની વાત મે
આપને ગઈ કાલે જણાવી હતી કે સુચિયા નાયક તો ધુનધા જ
હતાં તેમણે કે ગિલ્ડરને જગાડ્યા હતા. મને તો એમજ લાગ્યું
હતુ કે કસ્તુરબા તો ઉપડી જ હતી સ્વભાવિક રીતે જ, તમીએ
લાચાર હતા.

કે સુચિતાએ જાવણીના અધિકારીને જગાડ્યા હતા.
તેમણે પેદરાજને ટેલીફોનથી ખત્ર આપ્યા હતા.

મમય ગતના એકનો હતો. એ વખતે વૈદગજ ને અમારી પામે હોત તો કસ્તુરજાને કંઈક પણ ગદ્દત આપી શકત એવા જ માટે એમને છાવણીમાં રહેવા દેવાની વાત મેં આપને સૂચવી હતી

પણ આપે મને જણાવ્યું હતું કે, મગકારી ફરમાનમાંથી વૈદગજના ગતના રોકાણને વગતી વાત ગેગલાજ હતી માથેમાથે, વૈદગજને ગત દગ્ગીઆન બોનાવી આપવાની તત્પરતા પણ આપના તરફથી પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી

આવી દીનના જોખમ પ્રત્યે મેં આપનું ધ્યાન દોર્યું હતું પણ મગકારી ફરમાન સામે આપ લાચાર હતા આયુર્વેદિક સારવાગના સબધમાં મેં ધારણ કરેલી સંપૂર્ણ જવાબદારી પછીથી, દગ્ગીના લાલમાં વૈદરાજને છાવણીમાં રહેવા દેવા આડેનો વાધો તો રહેતો જ નથી પણ આપની સામેની મારી આ દલીલ નિષ્ફળ હતી.

એટલે રાત્રિ દરમ્યાન, જરૂર પડ્યે તત્કાળ હાજર થવા માટે, આગાખાન મહેનાતના દ્વાર મામે મોટગાડીમાં સૂઝ રહેવાની મારી વિનંતિ વૈદરાજને મેં સબળાવી હતી માનવતાથી કંપીને વૈદરાજે મારી આ વિનંતિ માન્ય રાખી હતી.

વૈદરાજને અમે બોનાવ્યા હતા વૈદગજે દરદીને ખપતી રાહત આપી હતી

પણ કસ્તુરજાને માથે ગાજતું સકટ હતું હિનયું નથી એવે મારી મૂળ વિનંતિ હું ફરી એકવાર તાજી કંઈક છું ત્વરિત

નિર્ણયની હું માગણી કરું છું. મર્ઝ કાલનો અનુભવ બનતા ઉપાયે ટાળવાની લાલચ મારાથી રોકાતી નથી.

મારી માગણીઓ પરત્વે કરાતી ઢીલ આટલેથી જ અટકાવવાને હું ખેવના કરું છું. ડો. મહેતા અને વૈદરાજને લગતી પરવાનગી ધણી ઢીલ પછીથી જ આપવામા આવી હતી.

કિંમતી મમય ખોવાયો હતો. અને હવે તેના કરતા પણ કસ્તુરબાનું આરોગ્ય વધુ અનિશ્ચિત બનાવવામા આવ્યું હતું.

દરદીના હિતને ખાતર વૈદરાજને અંદર રાખવાની પરવાનગી સરકાર પાસેથી મેળવી લેવાને હું આપને વિનંતિ કરું છું.

સતત અને સર્ગંગ મંલાજની દરદીની જરૂર જરાય ઓછી નથી

આપનો,
મો. ક. ગાંધી.

પત્ર બાગમે

અટકાયતી ડાવણી,
૧૬ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

કાશીગારના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
પૂના.

માહેજ,

૧૪ મી તારીખના માગ પત્રના અનુર્મવાનમાં આ બીજો
પત્ર લખવાની જરૂર પડી છે

કચ્છનાની સાગવા જનની વેળાએ પરિજ્ઞાનેની
જવાબદારીમાથી મરકાગને મુક્ત કરવાનો પત્ર માગ તરફથી
લખવામાં આવ્યો હતો. સ્વાભાવિક રીતેજ મે મન્યુ હતું કે
માગવા મટે જરૂરી એવી તમામ સત્રવડો વૈદગજને આપવામાં
આવનાર હતી.

મારે માટે આ પરિસ્થિતિ હવે અમલ્ય બની કે દગ્દીની મગવક માટે વૈંગજ પોતે તો અપાર અગરડો વેકવાને પણ તૈયાર રહ્યા છે પણ એમની આ અદગક બનમનમાઇતો વધુ લાલ જેતા, સ્વાભાવિક રીતેજ, મારૂ હૃદય હવે પાછુ જ પડે છે

એ ઉપરાંત, જાવણીના અધિકારીની નિદ્રામાં પણ અનેત પાડવાની જરૂર પડે છે, કહો કે, આખી જાવણીને જાગવુ પડે છે

ગાંધી ગરે એક એક, દ દીને ટાઢ માથે મખત તાવ આ પો હનો. ગરે ૧૦-૩૦ વાગે બદલ ગયેના વૈંગજને મધગને બાગ વાગે અંત મોવાવવાની જરૂર જાગી હતી

વૈ રાજની તો અંત વધુ વખત રહેવાની ઇચ્છા હતી પણ મારે તો તેમને તુરત જ ગળ આપ્યા મિવાય કોઇ છૂટકો નહોતો વૈંગજને ગણુ તો સુરીન્ડેન્ડેન્ટને જાગવુ પડે જાવણીના અધિકારી જાગે એન્ડે તેમના માથુએને પણ જાગવુ જ પડે અને આતુ જાગવુ તો, કદાચ, આખી ગતનું ય અને

આમ કરીને, અન્ય આંદો માર્ગ જ્યારે સાવ ઉશડે પડ્યો છે ત્યારે તો, મારી જીવનસમાધિનીની જીદગી બચાવવાને માટે પણ, આવી પરિસ્થિતિ માગથી વેઠાય નહિ

કદી ગયો છુ કે દગ્દીની સુગમ મારગા વૈ રાજ આરંભક ગયે છે, દગ્દીની દસા પ્રમાણે પગેપગે, વૈંગજ દરાના ફેરારે કરે છે

ડા ગિટડા અને મુશિલા નાયગની સારવાર તો તૈયાર પડી છે પણ વૈદગજની માગવા તેમની મારવારથી મદતર જુદી પડે છે

એટલે નીચેની ત્રણ વાતોનું ઠું સૂચન કરે છું

(૧) જરૂર જણાતા પર્યાંત વૈદગજને મતત અદર ગહેવા દેવાની વાત મરકાગ મજૂર કરે

(૨) આ વાત મરકાગને જો મજૂર નથી તો છૂટથી માગવા પામવા માટે મરકાગ દગ્દીની ચોક્કમ મુદતને માટે મુક્તિ કરે

(૩) અને આ જ ને વાત મરકાગને જો નામજૂર હશે તો, બહેતર છે કે, મને પોતાને દગ્દીને લગતી જવાબદારીમાંથી મરકાગ, ગુગ્તાગુગ્ત, છૂટે કરે

દગ્દીના પતિ તરીકે, દગ્દીને જોષતી મદાય આપવાને ઠું જો લાચાર પડ્યો છું તો, મરકાગને કાવે તેવી ખીજ કોઈપણ જગ્યાએ મરકાર મને અગજો કરે

પણ કસ્તુગાની વેદનાઓના વાચાર પ્રેક્ષક તરીકે અદિ રહેવાની તો મારી હવે ઇચ્છા જ નથી

અવાગનવાગ દગ્દીએ કરેલી માગણી પચી દગ્દીની તનિયત જોવાની છૂટ મરકારે ડા દીનચા મહેતાને અપેક્ષા કરી છે અમારે માટે એમની મદાય અતિ કિમતી જની છે પણ ડા મહેતા કોઈ દવાઓ આપના નથી દવા તો દાક્તરે અથવા તો વૈદગજ પોતે જ આપી શકે, અને, ગુગ્ત પૂગ્તી તો, દાક્તરેની માગવા હમણ જંધજ ગ્દી છે

આ પત્રનો સંતોષકારક જવાબ આજ સાંજ મુધીમાં મને મળશે નહિ તો, વૈદરાજની માગ્વાર પણ આજ સાંજથી બંધ કરવાને નિર્ણય મારે ન છુટકેજ કરવો પડ્યો છે.

દગ્દીના બિહાના મામે આ પત્ર હું ગતતા બે વાગે આવેખી ગયો છું. જીવન અને મગ્લુ વચ્ચે કસ્તુરમાને ઝોલાં ખાતી હું નિરખી ગયો છું.

દગ્દીને તો માગ આ પત્રનું જ્ઞાન હોયજ નહિ પોતાને લગતો કોઈપણ નિર્ણય કરવાની કસ્તુરમાની શક્તિ તો આજે ભાષ્યેજ જીવતી હશે.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર તેરમો

અટકાયતી ડાવણી,
૧૮મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪.

કાગવામેના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
પૂના.

સાહેબ,

વૈદરાજ થી સિવ ચર્માએ આજે મખેદ તરફ કયું છે કે, તેમના અનેક પ્રવાસો પડીથી, કસ્તુરમાના આરોગ્યને લગતી અઘા

તેમને છોડવી પડી છે ગોટતે એમની મારવાગ બધ કરીને મૂળ સાગવાગ ચાતુ કરવાની ડો ગિલ્ડર અને સુશિના નાયરને મે સૂચના કરી છે ડો મહેતાના બાહોપચારો તો અમકાવવામા આવ્યાજ નથી અને કાતો સૂધાગ પર્યાંત અચવા તો અત પર્યાંત એ ઉપચારો તો ચાલુજ હશે

દરદીની અતિ દારણુ માદગી મિટાવવાને વૈદરાજે બનવું કયું પણ વૈદરાજના હાથ હેઠા પડ્યા છે

છતા પણ વૈદરાજની કેટલીક રચક દવાઓ અતિ અકસીગ માલુમ પડી છે અને આટલા પૂરતી વૈદરાજની મહાય ચાલુ રાખવાની પોતાની ઇચ્છા ડો ગિલ્ડર અને સુશિના નાયરે મારી મમક્ષ પ્રદર્શિત કરી છે

હુ માનું છુ કે, વૈદરાજની આટલી સહાય પરતવે સરકારને વાધો નથી અને આટલા માટે વૈદરાજને રાત્રે ગખવાની જરૂર રહેનાર નથી, એ કહેવાની તો આવશ્યકતા જ નથી

માગ એદની વાત મારાથી છુપાવાતી નથી વૈરાજ અને ડો મહેતાને લગતી પરવાનગી આપવામા મગકારે અતિ ઘણી ઢીલ ઉભી કરી આ ઢીનથી કરતુમાનું જોખમ વધુ ઘેગર્ષ ગયુ

જાણુ છુ કે પ્રભુની ઇચ્છા મિવાય તો એક પાદકુ પણ હવતુ નથી પણ એ ઇચ્છા જાણવાનો ઉપાય નજરે દેખાતા પરિણામો સિવાય બીજો એકકેય નથી

આપનો,
મે ક ગાધી

પત્ર ચૌદમો

૨૨ મી ફેબ્રુઆરીએ કસ્તુરબાનું અવસાન થયું. કસ્તુરબાની અંતિમ ક્રિયાઓને લગતી ગાંધીજીની ઈચ્છાઓ જાણવાની સરકારે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને આજ્ઞા કરી. અને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની પુછપરછના જવાબમાં આ જવાબો લખી લેવાની ગાંધીજીએ તેમને સૂચના કરી :

(૧) કસ્તુરબાનો મૃતદેહ સરકાર મારા પુત્રોને અને સગાંઓને કશીપણ દરમીઆનગીરી સિવાય સુપરત કરે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, કસ્તુરબાની જાહેર સ્મશાનયાત્રાની મંપૂર્ણ સગવડ મળે.

(૨) આ વાત સરકારને જો મંજૂર નથી અને મહાદેવ દેસાઈ જેવું દહન કસ્તુરબાને આપવાની સરકારની જો મરજી હશે, અને સાથે સાથે, મારા પુત્રોને અને સગાંઓને હાજર રહેવાની પરવાનગી આપવાને સરકાર જો તત્પર હશે તો સરકારની એ તત્પરતાનો લાભ લેવાની મારી મરજી નથી. એટલે મારાં સગાંઓ જેટલાં જ નિકટના મિત્રોને હાજર રહેવાની પરવાનગી સરકારે આપવી ઘટે

(૩) આ વાત પણ સરકારને જો મંજૂર નથી તો બ્રાહ્મ મુલાકાતીઓને ત્રિદાય આપીને મારા અટકાયતની સામીઓ સાથે જ કસ્તુરબાની અંતિમ ક્રિયાઓ હું પૂરી કરીશ.

એ વાતના તો તમે સાક્ષી જ રહ્યા છો કે, મારી જીવન-સંગાથિનીની દારૂળ માંદગીમાંથી રાજદ્વારી પડ્યાઓ જગતવાની તો મારી ઇચ્છા જ નથી.

મેં તો સરકાર પાસેથી તેની શોભા સાચવી રાખવા જોઈતી જ માગણી કરી છે. મને દહેશત છે કે, આ શોભા હું આજ જોતો નથી.

પણ કરતુરબાનો જીવનદીપ હવે હોલવાઈ ગયો છે. આશા ગળું કે તેમની અતિમક્રિયા પૂરતી શોભા તો સરકાર છોડશે જ નહિ.

પત્ર પંદરમે

અટકાયતી જાવણી,
૪ થી માર્ચ, ૧૯૪૪.

હિંદ સરકારના નધાગના મંત્રી પ્રત્યે,
નવી દિલ્હી.

માહેન,

જેદ અને આનાકાનીપૂર્વક મારી ગત થયેલી પત્નીને લગતી વાત મારે કઠ્ઠી પડે છે. પણ મત્યને ખાતર આ પત્રનું આવેખન મારે કરવું પડે છે.

અખમારી અહેવાલો અનુમાર, ઇંગ્લાન્ડની આમ મખામાં, ૨ જી માર્ચ ૧૯૪૪ ના રોજ, શ્રી. જટલરે કહ્યું છે કે, 'પોતાની તહેનાતમાં રહેના માનવીઓદ્વાગ કરતુરબા જનતી તમામ મારવાર પામ્યા હતા. અને તેમના કુટુંબે સૂચવેલી માગવાર પણ તેમને આપવામાં આવી હતી?'

કસ્ટુગમાની સેવામાં ગહેલી વ્યક્તિઓએ કરેલી સહાયનો દુઃ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે.

પણ મગકાર તરફથી અપાયેલી સગવડો અતિ મોડી હતી અને મારી પત્નીની અમદાવાદ દયા લાચાર ભાવે જોવા કઠ્ઠા તેનાથી છૂટા પડવાની મેં અરજીને મળ્યાગેની મારી માગણી પછીથી જ આપવામાં આવી હતી.

વૈરાગની મૂળ સહાય તો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ પગલા મારા પત્ર પછી જ આપવામાં આવી હતી આ પત્રની નકલ આ માથે દુઃ સામેત કરે છે.

ડો. દીનદાસે લગતી મારી અગ્ર ૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૮૪૪ ના કચ્છમાં આવી હતી જનરલ કસ્ટુગમા તરફથી તો, ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આ માગણી, આગલા મહિના દરમિયાન અચાનક, મળ્યાગવામાં આવી હતી પણ ડો. દીનદાસની સહાય તો અમને છેક ૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૪ ના રોજ આપવામાં આવી હતી.

ડો. ગીલ્ડર અને મુશિયા નામના તરફથી ડો. ગિલ્ડર-ગાયની સહાય મારેની અગ્ર ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૪૪ ના રોજ કચ્છમાં આવી હતી.

પણ મગકાર તરફથી આ માગણી અને તેને લગતી થીએ. પ્રત્યે, મૂળ દુલ્હા કચ્છમાં આવી હતી.

શ્રી બટલરે રઘુમા કહ્યું છે કે, ' કસ્તુરમાની મુકિતને લગતી વિનંતિ તો કરવામાં આવી જ નથી અને આગાખાન મહેનાતમાથી તેમને ખમેડવામાં તેમના અને તેમના કુટુંબ પ્રત્યેની કાંઈ પણ મીઠી લાગણી મરકારે બતાવી નથી '

માયી વાત છે કે, કસ્તુરમાની મુકિતને લગતી માગણી તો કરવામાં આવી જ નથી. (સત્યાગ્રહી કેદીઓને આવી માગણી છાજે નહિ) પણ મારી મામે અથવા તો મારા પુત્રો મમક્ષ કસ્તુરમાની મુકિતની વાત ધરવામાં મરકારની શોભા થોડી હતી ? સરકારની આવી તત્પરતાની અમર કસ્તુરમાના માનમ પર કેટલી સુદર પડત ? પણ આવી તત્પરતા તો પ્રદર્શિત કરવામાં આવી જ નથી

કસ્તુરમાની અતિમ ક્રિયાના સજ્જમા શ્રી બટલરે કહ્યું છે કે, ' શ્રી ગાંધીની માગણી અનુમાર, મિત્રો અને સગાઓની હાજરી વચ્ચે, આગાખાન મહેવાતના યોગાનમાં જ કસ્તુરમાને અમિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો

પણ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪ ની રાત્રે ૮-૭ ને સમયે કારાવાસના વડા અધિકારીને મે લખાવેલી માગણીઓ તો આપી જ હતી

(૧) કસ્તુરમાનો મૃતદેહ મગમ મારા પુત્રોને અને સગાંઓને કરી પણ દગ્ગીઆનગીરી સિવાય મુપગત કરે આનો અર્થ એ થાય છે કે, કસ્તુરમાની જાડે રમસાનપાત્રાની મંપૂજા મુમરડ મરે

(૨) આ વાત મગકાગને જો મંજૂર નથી અને મહાદેવ દેખાઈ જેવું દહન કરતુગમાને આપવાની મગકાગની જો મગજ હશે, અને સાથેમાથે, મારા પુત્રોને અને મગાએને 'હાજર' ગહેરાની પગવાનગી આપવાને મગકાગ જો તત્પર હશે તો મગકાગની એ તત્પરતાનો સાક્ષ લેવાની મારી મગજ નથી. એટલે મારા મગાએ જોવા જ નિકટના મિત્રોને હાજર ગહેરાની પગવાનગી મગકારે આપવી ઘટે.

(૩) આ વાત પણ મગકાગને જો મંજૂર નથી તો બધેય મુલાકાતોએને વિદાય આપીને મારા અટકાવની માથીએ માથે જ કરતુગમાની અંતિમ ક્રિયાઓ દુ' પૂરી કરીશ.

'એ જાવના તો તમે માફી જ રહ્યા છો કે મારી જીવનમંથાચિત્રીની દારૂ મદિગીમાંથી ગજાહારી પડ્યાએ જગરવાની તો મારી હચ્છા જ નથી.

'મે તો મગકાગ પામેલી તેની શોખા માયવી ગખવા નેટલી જ માત્રણી કરી છે અને દહેશન છે કે, આ મોખા દુ આજ જોનો નથી.

'પણ કરતુગમાનો જીવનદીપ દવે હોસરાઈ મયો છે આજી ગણુ કે તેમની અંતિમક્રિયા પૂતી મોખા તો મગકાર હોડમે જ નહિ.'

દુ' મનુ જુ કે મગકાગ કજૂલ કયો કે મગી પન્દીની માંજીને જગહારી ઉપયેજ કરવાના કમલો તે દુ' વેચે જ

રહ્યો છું. અને એવો ઉપયોગ તો આજે કરવાની પણ મારી મગ્ગ નથી.

પણ કરતુરજાની સ્મૃતિના ન્યાયમાં, મારા સાંત્વન ખાતર અને મત્તને નામે, સરકારે પોતાની થક ગયેલી બૂલો તો સુધારવી જ રહી છે.

પણ શ્રી. બટલરનાં નિવેદનને લગતો અખબારી અહેવાલ જે ખોટો જ હોય તો ખરા અહેવાલની હું માગણી કરું છું. પણ મારી ફરિયાદ જે વ્યાજબી જ હશે તો, આશા રાખું છું કે અમેરિકામાં વસતા હિંદ સરકારના પ્રતિનિધિએ કરેલા આશ્ચર્ય-જનક કથનમા યોગ્ય સુધારો કરવાનાં પગલાંઓ લેવાનો પ્રયત્ન મગ્ગ તરફથી સત્વ થશે.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર સોળમે

ન. ૩-૪૩-એમ. એમ.

સ્વરેશ પાત્રું : હિંદ મરકાર

નવી દિલ્હી :

૨૧ મી માર્ચ, ૧૯૪૪

હિંદ મરકારના વધાનના મંત્રી તરફથી,

નવી દિલ્હી.

શ્રી. મો. ક. માંધી પ્રત્યે,

માહેન,

તમારો તા. ૪ થી માર્ચનો પત્ર મળ્યો છે. ખેદની વાત છે કે, ખામ વેલ્કીય મારવારના સંબંધમાં આમની મળામાં શ્રી. ખટસરે આપેલા જવાબોને તમે અયોગ્ય અને વધા પડતા ગણ્યા છે.

મરકારી તખીઓએ આવરણક માનેલી તખીની સદાય આપવાને સુઠાર, મદાય, તત્પર હતી. અને સરકારી તખીઓએ માનેલી જલ્દિયાત સુમયે અપાવવી જાત્રી માગવાર દીસમાં પડવાની વાત પણ સુઠારને મંજૂર નથી.

શ્રીમની કરગુજાએ માગેલી ડો. દીનદા મહેનની મારવારના પદેવા મમાવર સુઠારને ૨૮ મી જાન્યુઆરીએ મપાડવા હતું. અને અન્ન તખીઓ સાથે મમસન કરવાની ડો. મિતરે પ્રાચિત કરેલી ઉચ્ચાની વાન સુઠારે તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરીના મેજ જાડી હતી.

મરકારી તખીમોએ આવરયક માનેલી તખીખી મહાય
આપવાની વાત મુ મધ સગકારને તા ૧ લી ફેબ્રુઆરીના રોજ,
અનિ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે, જણાવવામા આવી હતી

ડા દીનશા મહેતાને વહેવા બોલાવવાની વાત સગકાર
તરફથી વિચારવામા આવી નહિ કાગળ કે, એવી મહાય કર્નાલ
ભડારી અને ડા ગિલ્ડર તરફથી અનાવરયક માનવામા આવી
હતી પણ સરકારી તખીમે ફેબ્રુઆરીના વિચાર સાથે ડા દીનશાને
લગતી વાત, ઘુરતાઘુરત મજૂર કરવામા આવી હતી

આયુર્વેદિક ઉપચારને લગતી તમારા પત્નીની ઈચ્છાને
લગતો તમારો તા ૨૭ મી જાન્યુઆરીનો પત્ર હિંદ સરકારના
હાથમા તો ૧ લી ફેબ્રુઆરીને દિવસે જ આવ્યો હતો પણ એ
પત્રમાં કોઈ ખાસ નામનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો નથી

વૈદગજ શ્રમાને લગતી તમારી સ્પષ્ટ વિનંતિ હિંદ
સરકારની જાણમા ૬ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ આવી હતી અને,
એવીમ કલાકમા જ એ માગણી મજૂર કરવામા આવી હતી. અને
વૈદગજને આગાખાન મહેતાતરફ ન રહેવા દેવામાંથી નીપજતી
મુશ્કેલીઓની વાત જાણ્યા પછીથી એ પ્રતિમધ પણ ઉઠાવવામા
આવ્યો હતો

હિંદ સગકાર માને છે કે, તમારી પત્નીની માગવાગ્ના
સંબધમા ખનતા બધા પ્રયાસો કરવામા આવ્યા હતા

૨ : કરતુગ્યાની મુક્તિના સંઘર્ષમાં તો મરકાર હજીય માને છે કે તેઓએ ધાન્ય કરેલો માર્ગ સર્વોત્તમ અને ઉપકારક હતો

૨૪ મી જાન્યુઆરીએ સરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તમામ પુત્ર દેવદાસ ગાંધીએ પૂછેલા સવાલના જવાબમાં તમામ પત્નીએ જવાબ આપ્યો હતો કે તમામ વિના છૂટવાને તે નારાજ હતા.

આ ઉદ્દેશ તો એક ખાનગી વાતને જ લગતો હતો એટલે તેનો કશો પણ ઉપયોગ મરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યો નથી. અને છતાં, એ અહેવાલે મરકારની માન્યતા વધુ મજબૂત કરી.

અમેરિકામાં કરાયેલા ઉદ્દેશોની વાત તો વડી ધારામણમાં હજીય મંદ છે એનો અહેવાલ તો તમે વાંચ્યો જ હશે

૩ અતિમર્યાદાને લગતી ગોઠવણ તો અહિં તમારી ચોંટાટની જ સૂચના અનુમાર થયેલી માનવામાં આવી હતી આના સંઘર્ષમાં વધુ તપાસ કરવામાં આવી હતી અને તમામ પત્રમાં દર્શાવાયેલી ત્રણેય વાતોને લગતી તમારી પંદગી તો સરખીજ માનવામાં આવી હતી

૪ • આવા સંજોગોમાં આમની સહામાં અપાયેલા શ્રી. અટલરના જવાબોને દિલ સરકાર જરાય ખોટા ગણતી નથી.

આપનો તાબેદાર સેવક,
આર ટોટનહામ

પત્ર સત્તરમો.

અટકાયતી, જાવણી,
૧ લી એપ્રિલ ૧૯૪૪

હિંદ સરકારના
વધાગના મંત્રી પ્રત્યે,
નવી દિલ્હી.

સાહેબ,

આપનો તા. ૨૧ મી માર્ચનો પત્ર મને તા. ૨૭ મી
માર્ચના રોજ પહોંચ્યાડવામાં આવ્યો હતો.

બહારની તબીબી સલામતી સંબંધમાં કરતુરખાની પહેલી
માગણી તો, ગયા ડીસેબરમાં જ કર્નલ અડવાણી સમક્ષ કરવામાં
આવી હતી.

તે પછીથી પણ, આ મૌખિક માગણી, અવારનવાર,
કરવામાં આવી હતી.

પણ આનું પરિણામ નિપજ્યું નહિ. અને એટલે, હિંદ
સરકાર પત્રના પત્રદ્વારા, ૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૪ ના રોજ, આ
માગણી મારે, લેખિત રીતે જ, કરવી પડી.

૩૧ મી જાન્યુઆરીના રોજ મુખર્ષી સરકાર તરફ આને
લખતો મારો રમણપત્ર મોકલાયો હતો. આવો જ એક પત્ર

ડૉ. ગિલ્ડર અને સુશિક્ષા નાયર તરફથી પણ ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ પર મોકલવામાં આવ્યો હતો.

૩ જુ ફેબ્રુઆરીના રોજ મુંબઈ સરકાર પર એક વધુ પત્ર પાઠવ્યો હતો. એ પછીથી, તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ ડૉ. દીનશા મહેતાને અંદર આવવા દેવામાં આવ્યા હતા.

એ દરમિયાન મૂળ માગણી પર, જ અઠવાડિયાઓ ગુજાર્યાં હતાં.

અને પરવાનગી આપવામાં આવ્યા પછી પણ, તેમની મુલાકાતોની સંખ્યાને લગતા અને સારવાર પાછળ ગાગવાના સમયને લગતા અંકુશો તો ચાલુ જ હતા. મહામહેનત પછીથી, આ અંકુશો પહેલાં દીલા, અને પછીથી, ફર કરવામાં આવ્યા હતા.

આપના પત્રમાં ડૉ. ગિલ્ડરના અભિપ્રાયને લગતો ઉલ્લેખ થયો છે. આના જવાબમાં, ડૉ. ગિલ્ડર પોતે જ, સરકાર પર એક પત્ર લખે છે. આ પત્ર સરકારને મોકલી આપવાને ડૉ. ગિલ્ડર મને વિનંતિ કરી છે. એ પત્ર હું આ સાથે સામેલ કરું છું.

ડૉ. ગિલ્ડરને નામે નોંધવામાં આવેલો અભિપ્રાય તેમના તરફથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યો જ નથી.

ડૉ. દીનશાના આગમનના સંબંધમાં કરાયેલી જ અઠવાડિયાની દીક્ષની કશ્ચુના તો જરાય તગતી જ નથી.

અને વૈદની સાગવાગનો મવાવ કર્નલ ભડારી સમક્ષ મારા પુત્ર તરફથી આ છાવણીમાં જ ગયા ડીસેંબર માસમાં જ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હતો. આ વાતનો ઉલ્લેખ મારી સમક્ષ કર્નલ ભડારી તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો. મારા પુત્રની ઇચ્છા સંતોષવાની સરકારની ફરજને લગતો મારો અભિપ્રાય કર્નલ ભડારી સમક્ષ અક્ષત કરવામાં આવ્યો હતો.

મારા પુત્રની માગણી હજુ તો એરણુ પર હતી દગમી-આન, કસ્તુરખાના પોતાના તરફથી જ વૈદને લગતી માગણી, ભારપૂર્વક, કરવામાં આવી હતી. કર્નલ ભડારી અને કર્નલ શાહ સમક્ષ આ માગણી ઘણીવાર કરવામાં આવી હતી. પણ આ માગણી સંલગ્ન નહિ.

છેવટે, નિરાશાથી ઘેરાઈને, ૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૪ ના રોજ દિ. ૬ સરકાર પગના મારા પત્રનું મેં આલેખન કર્યું.

ચોક્કસ વૈદના ખ્યાવને લગતી પૂછપૂછ, સરકાર વતીથી, કર્નલ ભડારી તરફથી ૩૧ મી જાન્યુઆરીના રોજ કરવામાં આવી હતી એ દિવસ મારો મૌનવાગ હતો. એટલે કરાયેલી પૂછપૂછનો જવાબ મેં લખીને જ આપ્યો હતો.

આનો જવાબ આવ્યો નહિ. દગદીની તમિયત વધુ બમડી. એટલે ૩ ૭ ફેબ્રુઆરીના રોજ સરકાર તરફ મેં એક વધુ પત્ર રવાના કર્યો.

આના જવાબમાં ૧૧ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ એક સ્થાનિક વૈદનુ આગમન થયું અને તા. ૧૨ મીના રોજ વૈદગજ ચર્માની સાગવાગ કરતૂગા પામી શકયા.

આમ વૈદને લગતી પહેલી માગણી અને એ પછીથી મળેલી વૈદની માગવા વચ્ચે આઠ આખાં અઠવાડિયાં વીતી ગયાં.

વૈદગજ સર્માના આગમન પહેલાં મારી પાસેથી લેખિત જીએદારી માગવામાં આવી હતી. આવી જીએદારી માગ તરફથી સ્વીકારવામાં આવી હતી.

આમ, દગ્દીની મંપૂર્ણ મારવા, જીવત પૂતી તો વૈદગજ સર્માના હાથમાં જ સુપડત યષ્ટ.

પોતાની માગવા તથા દગ્દીની તથામ વિ ને લગતી વૈદગજને મળનારી મગવડની વાત તો માર સ્વાભાવિક હતી. અને છતાં ય, આવી મામાન્ય મગવડો પ્રત્યે પણ અનેક આવજો આવી પડ્યાં.

કરજીયાની ભારે વેદના તો, આ બધામ સમય દગ્દીઆન, ચાલુ જ હતી દગ્દીની તબિયત, ઝડપમેગ, જમડતી હતી. અને સાગવારને લગતી દરેક દીલ દગ્દીની તદુરસ્તીને, વધુ ને વધુ, નેજમાવતી હતી.

આ દીલ મગકાગના કાષ્ટકે એક ખાતાની હતી અથવા તો તે સરકાગના તબીબી અધિકારીઓની હતી પણ એ બધી દીલની અતિમ જવાબદારી તો, દિલ સરકાગની પોતાની જ હતી.

અને ડો. ગીદગ અને મુચિલ નવર તરફથી માગવામાં આવેલી ડો. મિલન રામની સલાહની વાત જાતે તો મગકારે સંપૂર્ણ મૌન મળ્યું હતું છે. એ મલદની નામજૂગીનાં કારણે દર્દીવચાની દગ્દી પણ સરકાગ તરફથી અદા કરવામાં આવી નથી.

અને વડી ધારાસભામાં બોલાવવી, કરતુરમાને અપાયલી કેગરણી નર્સને લગતી વાત પણ જરા મ સાચી નથી કેનુ ગાધીની હાજરી પણ મહા મુશ્કેલીઓ પછીથી જ મેળવાર્થ હતી

આ તો માત્ર હકીકતોનો જ ઉદ્દેશ થયો આ હકીકતો પર શાંતિથી વિચાર કરવાની હું આપને વિનંતિ કરું છું

આવા વિચારને પરિણામે આપને ખાતરી થશે કે, કરતુરખાની સારવારના મ બધામાં બનતુ બધું ય' તો કરવામાં આવ્યું જ નથી અને તેમની માગવાને લગતી મારી ' ઇચ્છાઓ ' પણ પાળવામાં આવી જ નથી

અને શ્રી બટલગનો દાવો પણ ન્યયી નથી શ્રી બટલગરે તો કહ્યું છે કે, કરતુરખાની સાગ્રવાર માત્ર તેમની તહેવાતમાં ગહેલી વ્યક્તિઓ તરફથી કરવામાં આવી નથી, તેમના કુટુંબની ઇચ્છાઓ પણ પાળવામાં આવી હતી '

પણ મુબર્ક મરકારનું નિવેદન તો એમ કહે છે કે, મરકારી તખીબોએ માનેની આવરયમતા પર્યંત બહાનની તખીબી મહાય મજૂર કરવાની મગકા ની ઇચ્છા નથી તો પછી, શ્રી મટલરના દાવા સામેનો મુબર્ક મગકાના આ કથનનો વિરોધાભાસ આપને લાગતો નથી ?

કરતુરખાની મુકિતના મ બધામાં મગકા મમક્ષ માગ પુત્ર સાથેની તેની એક ખાનગી વાતનો અહેવાલ આવ્યો હતો પણ બહાનની કોઈ પણ વ્યક્તિ માથે કોઈ પણ કેગી ' ખાનગી ' વાન તો શી રીતે જ કરે ? અને છતાં ય, આવી કોઈ થયેલી વાતની

ખાત્રી પછીથી સરકાર દ્વારા થનારા એવી વાતના કોઈ પણ ઉપ-યોગનો મને વાંધો નથી.

ગમે તેમ પણ, મુકિતના સારાનરસાપણાની વાત મારા પર છોડીને મુકિતની દરખાસ્ત સરકાર ને હાજર કરત તો સરકારનું એ પગલું જરૂર વધુ નિર્દોષ બનત.

અંતિમક્રિયાની ગેઠવણીની વાત તો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને મેં લખાવેલા મુદ્દાઓ દ્વારા જ ખુલ્લી પડી છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે મારી દરખાસ્તો વચ્ચેની મારી કોઈ ખાસ પમંદગીના અભાવની વાત, મરકારની તપાસ દરમિયાન જણાવવામાં આવી હતી. આ વાત જરાય સાચી નથી.

પસંદગીનો આધાર ને મારા પર હતો તો રમયાનની પુનિત ધરતી છોડીને આ કારાગારના યોગાનર્મા મારી પત્નીની દહનક્રિયા હું શા સાર કરું?

મારી આવી અંગત વાતોને લગતો સરકાર સાથેનો આ પત્રવ્યવહાર મારે જરાય સુખપ્રદ નથી.

પણ મારી સાઠ વર્ષની વફાદાર જીવનસંભાષિનીની પવિત્ર સ્મૃતિને ખાતર આ વાતો મારે આજ કરવી પડે છે.

અને શ્રી. કસ્તુરબા જેવા સંન્મેગેથી વેમળા પડેલા હૃદયોની આવા પ્રસંગોએ થતી દશાનો ખ્યાલ તો સરકાર પોતે જ કરે.

આપનો,
મે. કે. ગાંધી

પત્ર અદાગમે!

ઉપરના પત્રમાં ગાંધીજીએ સરકાર પરના ડોં ગિલ્ડરના પત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પત્ર આ છે :

સાહેબ,

મહાત્મા ગાંધી પગના આપના તાં ૨૧ મી માર્ચના પત્રમના એક ઉલ્લેખ એમ કહે છે કે :

‘શ્રી કસ્તુરભાઈ માગેવી ડોં દીનશા મહેતાની સારવાગની વાત મરકારના જાણવામાં ૨૮ મી જાન્યુઆરીના રોજ આવી હતી.. ડોં દીનશા મહેતાને વહેલા બોલાવવાની વાત સગકાર તરફથી વિચારવામાં આવી નહિ કાગળ કે, એવી સહાય કર્નલ ભંડારી અને ડોં ગિલ્ડર તરફથી અનાવશ્યક માનવામાં આવી હતી. પણ સગકારી તખીએ ફેરવેલા વિચાર માથે ડોં દીનશાને લગતી વાત, પુરતાપુરત, મંજૂર કરવામાં આવી હતી.’

સાચે જ, કર્નલ ભંડારી સાથે જોડાયેલું માર્ચ નામ તો એક ખૂલ જ થઈ છે !

કસ્તુરભાઈ સરકારી તખીએ તો હતા, કર્નલ ભંડારી અને કર્નલ શાહ મારા પૂગતી વાત તો ગયા ડિસેમ્બર મામમાં જ કરવામાં આવી હતી

કર્નલ ભંડારીની રાજ દરમીયાન એક માત્રે આવેલા કર્નલે અડવાણી સમક્ષ શ્રી. કસ્તુરભાઈ તરફથી ડોં દીનશા મહેતાને બોલાવવાની વાત ધરવામાં આવી હતી

કર્નલ અડવાણીએ મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો હતો માર્ગ માધી ડા. સુશિલા, કસ્તુરબા પોતે અને ગાંધીજી માથે વાત ચર્ચાને ખીજે દિવસે અભિપ્રાય આપવાનો જવાબ મેં આપ્યો હતો.

ખીજે દિવસે મારે કર્નલ અડવાણી ફરી આવ્યા હતા. એ વેળાએ મેં મારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે, ડા. દીનશાની માગવાગ્દાગ કસ્તુરબાને ખૂબ ગહત મળનારી હતી.

પણ આખો જનસુઆરી વીતી ગયો. અને આ માગણીનો કશો પણ જવાબ આવ્યો નહિ, એટલે ૩૧ મી જનસુઆરીના રોજ મેં અને ડા. સુશિલા નાયરે એક મૃદુ સમૃતિપત્રનું આરોપન કર્યું.

આ પત્રમા અમે ડા. ગિધન રાયની સલાહ લેવાની મગત પણ માગી હતી. પણ આ માગણીનો કશો પણ જવાબ આપવામા આવ્યો નહિ. આને લગતી અપાયવી મૌખિક યાદોનું પગિણામ પણ કોઈ પ્રકરણું જ નહિ.

અને કસ્તુરબાને અપાયવી કેગવણી નસના કગયલા ઉંનેખ પ્રે પણ આપનું ધ્યાન દોરવું જ ગ્યું છે.

આ છાવણીમા કોઈ પણ કેગવાણી નસ તો આવી જ નથી.

શ્રી. જયપ્રકાશ નાગચંજુનાં પત્ની અને શ્રી. કનુ ગારીના આગમન પૂર્વે દીવનાઓના દવાખાનામાંથી એક 'જાડીની અવા ને અદિ' મોકલવામા આવી હતી. પણ એક અડવાડિવા-

માં જ તે યાકી ગઈ છૂટા થવાની વાત કરીને તે સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ
અમલ દેખી રહી

આપનો,
એમ ડી ગિલ્ડર

પત્ર ઓગણીસમો

અટકાયતી જાવણી,
૨ જ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

પ્રાર્થા કર્નલ ભડારી

૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૪ ના દિવસ સરકારના મારા પરના
પત્રમાં આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ થયો છે

‘ ૩૦ દીનશા મહેતાની શ્રી કસ્તુરબા ગાંધીએ માગેની
મારવારની પહેની વાત મગકારને ૨૮ મી જાન્યુઆરીના રોજ
જાણાવવામાં આવી હતી

‘ ૩૦ દીનશાને પહેલા બોલાવાયા નહિ કાગળ કે કર્નલ
ભડારી અને ૩૦ ગીલ્ડરના અભિપ્રાય અનુસાર ૩૦ દીનશાની
માગવાર ખામ કાગલત બનવાનો અભવ ઓછો હતો પણ સગકારી
તબીબોએ ફેરવેલા પોતાના આ અભિપ્રાય પછીથી, ૩૦ દીનશાને,
તુરતાતુરત બોલાવવામાં આવ્યા હતા

‘ અમે એમ સમજ્યા હતા કે અતિમ ક્રિયાને લગતી
ગોઠવણ તમારી મુજબ અનુમાર કરવામાં આવી હતી અને લગતી

સરકારની તપાસ દરમીઆન સરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, તમારા પત્રના મુદ્દાઓ પરત્વેનો તમારી પત્રદગીનો સવાલ તો રહેતો જ નથી.'

પણ સરકારી પત્રમાં દર્શાવાયેલો અભિપ્રાય ડો. ગીલ્ડરે પ્રદર્શિત કર્યાનું સ્મરણ તેમને આવડું નથી. અને પુનિત સ્મરણ-જૂમિ અને આ કારાગારના મેદાનને લગતી પત્રદગી પરત્વેની ઉપેક્ષા તો મેં જરાય લખતી જ નથી.

આ દોષો પર આપ પ્રકાશ પાડ્યો તો આભારી બનીશ.

ડો. મે. ગુડેલીસ વન ઓ લા. ગ્રા. પુ.

સુસ્વકાન્ત અને મન વાચનાડલ

લાલનગર.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર વીસમો

અટકાયતી જાવણી,
૨ જ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

હિંદ સરકારના
વધારાના મંત્રી પ્રત્યે,

નવી દિલ્હી.

સાહેબ,

હિંદ સરકાર પરના મારા ગર્હ કાલના પત્રના અનુસંધાનમાં આ પત્રનું હું આલેખન કરું છું.

જાવણીના અધિકારીને પત્ર સોંપી દીધા પછીથી તા. ૩૦
મી માચે ૧૯૪૪ ના 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ'માંના નીચેના ચોંકાવનારા
સંવાચાર પર મારું 'ધ્યાન દોરાયું' હતું.

'નવી દિલ્હી બુધવાર—વૈદરાજ પંડિત શિવપ્રસાદ શર્માની
ગાંધીજી તરફથી કરવામાં આવેલી માગણીને લગતા અને એના
સંબંધમાં સરકારે લેરેલાં પગલાંના સવાલના લાલા રામસરણદાસના
સવાલના જવાબમાં મૃદુમંત્રી શ્રી. કોરન રિમથ તરફથી જણાવવામાં
આવ્યું હતું કે, વૈદરાજને લગતી પહેલી ચોખ્ખી માગણી શ્રી.
ગાંધી તરફથી હિંદ સરકારને ૯ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ કરવામાં
આવી હતી. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ એ માગણી મંજૂર કરવામાં
આવી હતી. એ પછીના એક બે દિવસ પછીથી પંડિત શર્મા
કે તુરબાની સારવાર માટે પહોંચ્યા હતા.

પણ ખરી વાત તો એ જ છે કે પંડિત શિવપ્રસાદનું
નામ સૌથી પહેલું ૯ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ નહિ પણ ૩૧ મી
જાન્યુઆરીના રોજ આપવામાં આવ્યું હતું.

અને મારા ગર્ભ કાલના પત્રમાં ઉલ્લેખ્યા અનુમાર આયુર્વેદિક
ઉપચારને લગતી સૌથી પહેલી માગણી તો ૧૯૪૩ ના ડીસેમ્બર-
માં જ કરવામાં આવી હતી.

ઉપરોક્ત ખોટાં નિવેદનને લગતો સાચો સુધારો આપના
તરફથી જાહેર થશે ?

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર એકવીસમો

નવી દિલ્હી,
તા. ૩૦ મી, માર્ચ, ૧૯૪૪.

હિંદ સંગ્રહના
વધાનના મંત્રી તરફથી,

નવી દિલ્હી. •

શ્રી. મો. ક. ગાંધી પ્રત્યે,

સાહેબ,

૨૦ મી માર્ચના તમારા પત્રના જવાબમાં તમને જણાવવાની મૂલ્યના ઘણા છે કે, શ્રી. જયપ્રકાશ નાગમજુના પત્ની અને હનુ ગાંધીને લગતી તમારી વિનંતિની વાત હિંદ મગકાઈ ૨૨ મી ડીમેમ્બરના રોજ જાણી હતી.

શ્રી. જયપ્રકાશના પત્ની જિદાગ મગકાગના કવજમાં દનાં એટલે તેમને પૂના ફેગવાને લગતી જિદાગ મગકાગની મગકાગની વાત હિંદ મગકાઈ, તેજ દિવસે, જિદાગ મગકાગ પામેથી, તો દાગ, જાણવા માગી હતી.

હમીઆન તો. ૨૩ મી ડીમેમ્બરના રોજ મુંબઈ મરકાગને જાણવામાં આવ્યું હતું કે, જે વધુ સારવારની જ આવશ્યકતા હતી તો યોગી મરો ઉપાય તો દાઈ ધંધાદારી નમને જ રાખવાને હતો.

૨૪મી ડીસેમ્બરે શ્રી જયપ્રકાશના પત્નીને પૂના ફેગવાની તત્પરતાને લગતો મિહાર મરકારનો જવાબ આવ્યો હતો તેજ દિવસે મુબઈ મરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ધંધાદારી નર્મને લગતી ગોઠવણમાં જે વાધો હોય તેો શ્રી જયપ્રકાશના પત્નીને પૂના ફેગવાની ગોઠવણ મિહાર મરકાર સાથે તે સીધીજ કરે

૩૭ જાન્યુઆરીના રોજ મુબઈ મરકાર તરફથી હિંદ સરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ધંધાદારી નર્મ પોતાની નોકરી છોડી હતી અને શ્રી જયપ્રકાશ નાગવણના પત્નીની ફેગવદ્ધીને લગતી તજવીજ આપતી હતી

તે પછીથી મમાચાગ આવ્યા હતા કે કનુ ગાંધી આગાખાન મહેનમા અચારનવાગ આવતા હતા કનુ ગાંધીને મહેનમા મહેવા દેવાને લગતી નવી વિનંતિ હિંદ સરકારના હાથમાં તા ૨૭ મી જાન્યુઆરીના રોજ આવી હતી હિંદ સરકાર તરફથી આ રખ તા ૨૯ મી જાન્યુઆરીના રોજ આપવામાં આવી હતી પણ, તે પહેલાં તો, મુબઈ મરકારે પોતેજ, આવી પરવાનગી આપી હતી

એટલે, સરકાર માને છે કે, વડી ધાગસલામાં અપાનવે જવાનું મૂકમાં સાચો હતો

તમાગ અથવા તો મુબઈ સરકારના પત્ર વવહારમાંથી જે વાત સરકારે અગાઉ જાણી નહોતી એ વાત મરકારને પાછળથી માલૂમ પડી છે કે કેળવાયલી નર્મને બદલે આયાની માગણી તો તમાગ પત્નીના પોતાના તરફથીજ કરવામાં આવી હતી આ માગણી મનૂર ગણવામાં આવી હતી

આ વાત પ્રસિદ્ધ કવવાની જરૂર સરકાર જોતી હતી

તમારો,

આર ટોનહામ

પત્ર બાવીસમો

અટકાયતી ડાવણી,
૧૩ મી એપ્રિલ ૧૯૪૪.

હિંદ સરકારના
વધારાના મંત્રી પ્રત્યે,
નવી દિલ્હી.
સાહેબ,

આપનો તા. ૩૦ મી માર્ચનો પત્ર મને તા. ૬ ફી એપ્રિલે મળ્યો છે.

એ પત્ર સાંજિત કરે છે કે, ખરી પરિસ્થિતિને સમજુ હિંદ સરકારનું અસાન અતિ ગાડું હતું.

મરકાર તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, 'અત્યંત સમય પર્ષત કેળવાયલી નર્મ આપવામાં આવી હતી.'

માર્ગ પત્તીની માગણી આપાને સમજતી હતી એ વાત સાથે સરકારે જાહેર કરેલી વાતને કોઈ સંબંધ નથી.

ખરી વાત તો એજ છે કે કેળવાયલી નર્મ આપવામાં આવી નથી. એટલે ધાગમુખામાં કગવણ બોટા કથનને સમજતી બોખવટ તો કરવી જ રહે છે.

૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૪ના માગ પત્રમાંની બીજી વાતોને સમજતો મંતોવકારક જવાબ મરકાર તરફથી હતુ આપવામાં આવ્યો નથી.

આપનો,
મે. ઈ. મીંધી.

પત્ર ત્રેવીસમે

સ્વદેશ ખાતું,
નવી દિલ્હી.

તા. ૨૬મી એપ્રિલ, ૧૯૪૪.

હિંદ સરકારના
વધારાના મંત્રી તરફથી,
નવી દિલ્હી.

મો. ક. ગાંધી પ્રત્યે,
અટકાયતી છાવણી, પુના.

સાહેબ,

હિંદ સરકારના હાથમાં તમારા તા. ૧લી, ૨જી અને ૧૩મી
એપ્રિલના પત્રો આવી ગયા છે. એ પત્રો વાંચીને સરકારને ખેદ
થયો છે.

સરકાર માને છે કે, તમે કરેલી ક્રિયાઓ કોઈ નિષ્પક્ષ
ન્યાયાધીશ માને નહિ.

તમારી દરેક વિનંતિઓના સંબંધમાં યોગ્ય તેટલું બહું ચ
કરી છૂટવાની સરકારની તત્પરતાની યોગ્ય નોંધ લેવાની આશા
તમારી પાસેથી તમારી આજની શોકગ્રસ્ત દશામાં રાખવાની વાત
સરકારને અશક્ય જણાય છે.

એટલે તમારી સાથેના પત્ર વ્યવહાર વધુ ચલાવવાનો
ઉપયોગ તો હવે ઓછો જ હશે.

તમારો,

આર. ટોટનહામ,

હિંદ સરકારના વધારાના મંત્રી.

પત્ર ચોવીસમો

અટકાયતી છાવણી,

૬ ફી મે, ૧૯૪૪ સવારના ૭-૪૫

મુંબઈ સરકારના મંત્રી પ્રત્યે,
સ્વદેશ ખાતું, મુંબઈ.

સાહેબ,

કાગવાસોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ મમાયાગ આપે છે કે, આજે આઠ વાગે આ છાવણીમાંની અમારી અટકાયતીઓની મંડળીને મુક્ત કરવામા આવનાર છે.

એ પ્રસંગે એક વાત આપને લેખિતવાર જણાવી દેવાની ઇચ્છા મારાથી રોકાતી નથી. અહિંના ચોગાનના જે ભાગ પર રવ. મહાદેવ દેસાઈ અને મારી પત્નીના મૃતદેહોને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો એ ભાગ આડે અમે એક નાનકડી વાડ રચી છે. અગ્નિદાહને કારણે આ ધરતી પવિત્ર બની છે. રોજ સવાર સાંજ અમે ત્યાં પ્રાર્થનાઓ કરી છે ને ફૂલો ધર્યાં છે.

આશા ગણું છું કે આ ધરતી સરકાર મેળવી લેશે અને નામદાર આગાખાનની જમીન પરથી આ ધરતી પર જવાનો અધિકાર સગાઓને અને મિત્રોને પ્રાપ્ત થશે.

સરકારની મંજૂરીની રાહતે આ જગ્યાની સાચવણીને લગતો અને પ્રાર્થનાને લગતો પ્રયત્ન હું ખુશીથી કરીશ.

આશા રાખું છું કે ઘટતાં પગલાંઓ સરકાર જરૂર લેશે-
મારું સરનામું સેવાગ્રામ, (વર્ધા યજ્ઞને) રહેશે.

આપનો,
મે. ક. ગાંધી

MANI BHAVAN GANDHI SANGRAHALAYA

Mani Bhavan, 19, Laburnum Road, Bombay-400 007.

No. 14898

Title Marun Teerun Gaudher
Author Videha Vinayana Somborne
Call No. K.6. Marbuzzevra L. K. Adhyat¹⁵
Accn. No. 23166, 24623, 13592^{15.9.79} Issued by

Date of Issue 24.7.79 The above mentioned
Date of Return 29/9/79 book is received by me
Members Rolls No. _____